

Daniela Calciu

urbanitate

concept și discurs profesional

Editura Universitară „Ion Mincu”

București, 2023

Volum publicat în cadrul proiectului

ExcelDR – „Promovarea excelenței în cercetarea doctorală de arhitectură și urbanism”

Proiect finanțat prin Fondul pentru Finanțarea Cercetării

Științifice Universitare – FFCSU UAUIM 2023

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

CALCIU, DANIELA

Urbanitate : concept și discurs profesional / Daniela Calciu. -

București : Editura Universitară "Ion Mincu", 2023

ISBN 978-606-638-329-5

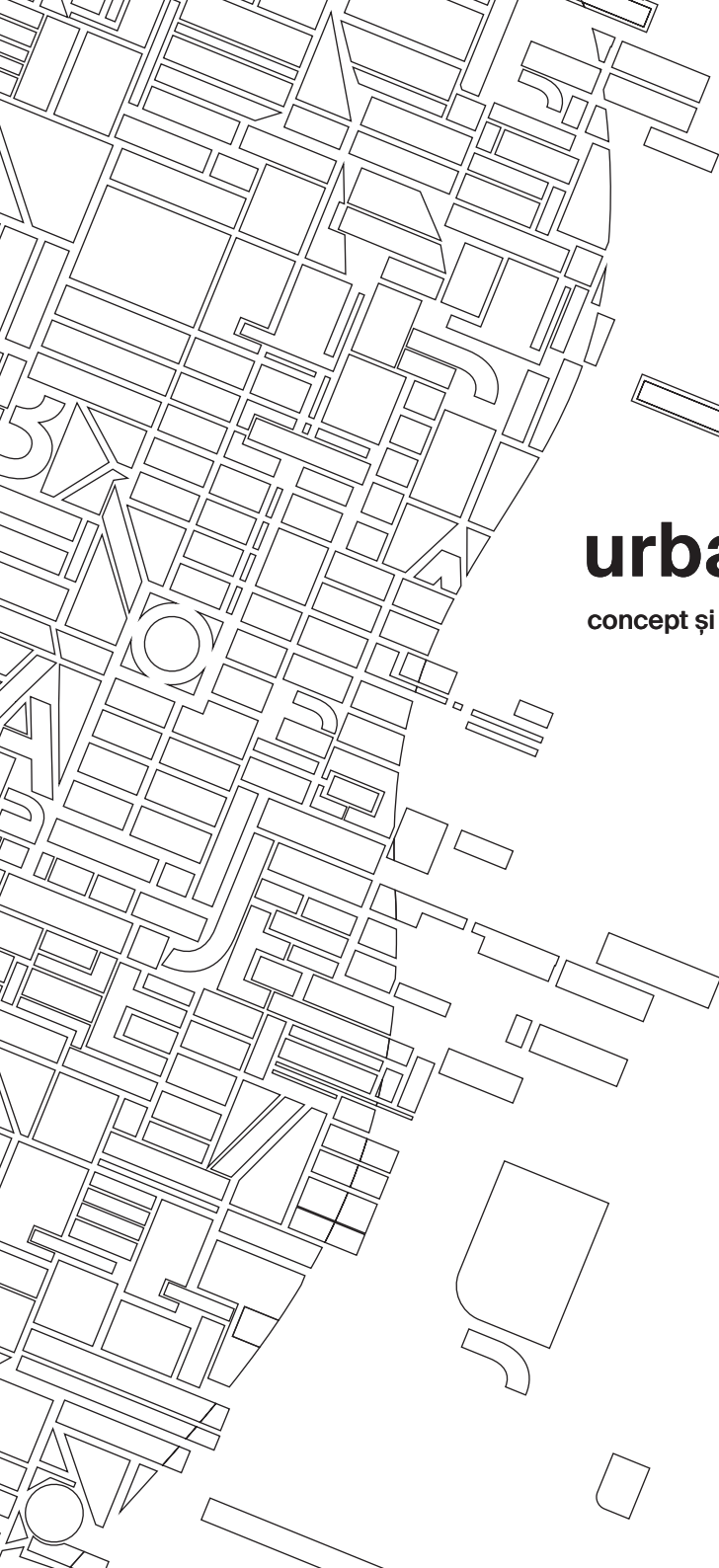
71

Grafică: Serioja Bocsok

Lucrarea de față reprezintă strict punctul de vedere al autorului.
Responsabilitatea lucrării îi revine în întregime autorului, atât în ceea
ce privește conținutul, cât și forma.

Toate drepturile rezervate. Nicio parte din această publicație nu poate
fi reprodusă, stocată sau transmisă prin orice mijloace de natură
electronică, mecanice, de copiere, înregistrare sau alte forme fără
permisiunea scrisă a autorului și a editurii.

© 2023, Editura Universitară „Ion Mincu”, Strada Academiei, nr.18-20,
sector 1, București, cod 010014, tel. 40.21.30.77.193

Daniela Calciu

urbanitate

concept și discurs profesional

CUPRINS

Mulțumiri	7
De ce URBANITATEA?, Ana Maria Zahariade	10
INTRODUCERE	
Cuvânt înainte	16
Situarea cercetării	19
Descrierea problemei abordate. Scopul și metoda cercetării.	
Structura lucrării. Contribuțiile cercetării	
Contextul și motivația studiului	30
Contextul teoretic. Contextul etic și normativ.	
Contextul metodologic. Conexiuni cu alte domenii.	
Nevoia de clarificare a sensurilor conceptului de „urbanitate”	
Chestiuni metodologice. Precauții	41
PARTEA I. DISCURSUL UMANIST DESPRE „URBANITATE”	
1. Începuturile. „urbanitas” și republica romană	48
Discursul umanist despre „urbanitate”	48
1.1. Origini. Influențele grecești	49
1.2. Criza Republicii Romane și inventarea conceptului „urbanitas”	56
1.3. Sensuri și teme	63
1.3.1 „Urbanitas” și orașul	63
1.3.2 Întoarcerea la „antici”: „urbanitas” și „attikismos”	67
1.3.3 „Urbanitas” și „decorus”	70
1.3.4 „Urbanitas” și elocința. Conversația și casa ei	73
1.4. Disoluția conceptului în viața imperială și în morala creștină	77
2. Traduceri și reluări. „urbanitas” și geneza modului de viață modern	80
2.1. „Urbanité” și geneza salonului literar francez	81
2.2. „Urbanity” și geneza cafenelei britanice	86
2.3. „Urbanitatea” și geneza educației publice	87
PARTEA A II-A. ROLUL „URBANITĂȚII” ÎN FORMULAREA PROIECTĂRII URBANE ÎN STATELE UNITE, FRANȚA ȘI GERMANIA. 1956–2014	
3. „Urbanity” și urban design-ul american	90
3.1. Reabilitarea orașului ca loc al comunității	92
3.2. Diseminarea valorilor orașului în suburbii	97
3.3. Recuperarea downtown ca loc al urbanității	102

3.4	Extrapolare. New Urbanism și re-fondarea cetății	105
3.5	Ecouri. Cazul cartierului Over-the-Rhine, Cincinnati, OH: „Urbanity” și Noul Urbanism în orașul fost „Regină a Vestului”	109
4.	„Urbanité” și proiectul urban francez	122
4.1	Revenirea la oraș	125
4.2	„Investirea urbanului cu urbanitate”	129
4.3	Operaționalizări: Cazul Lyon 2020: „metropolă competitivă și responsabilă, creuzet al unei urbanități”, 2005	135
4.4	Reflecții la scara cartierului: Lyon La Duchère 2003-2016	141
5.	„Urbanität” și urban design în spațiul germanic	145
5.1	„Urbanitate prin densitate”	147
5.2	Urbanitatea ca urbanism al modurilor de viață	150
5.3	Urbanitatea și reforma orașelor	154
5.4	Ecouri. „Urbanitatea” ca instrument de politică urbană	161
	5.4.1. Explorare. Studiu pentru o nouă infrastructură simbolică a orașului. Olanda, finalul anilor 1980	162
	5.4.2. Extrapolare. Urbanitatea noilor cartiere în Viena anilor 1990	166
	5.4.3. Reflecții. Cazul HafenCity, Hamburg, 1991-2014	170
6.	Sinteză. „Urbanitatea” și identitatea europeană	173
6.1.	Renașterea urbană și federalizarea Europei	175
6.2.	Inventarea „urbanității europene” și Concursul European	177
PARTEA A III-A.	ASUMAREA PERSONALĂ A CONCEPTULUI DE „URBANITATE”	189
7.	Laborator academic	190
	Proiect urban, European 8. Quartier des Tanneries, Dijon. Concurs pentru amenajarea Pieței Amzei, 2006. Concurs studențesc de design urban pentru spații publice, Piața Cibin, Sibiu, 2007. Proiect Integrat de Dezvoltare Urbană, Gara Obor – Baicului – Dna Ghica, 2009. Argument: Piața comercială ca loc de articulare a urbanității	204
8.	Laborator civic	206
	Participarea personală și mobilizarea celorlalți în acțiuni de sensibilizare la realitatea orașului, de explorare și de exprimare a unei poziții față aceasta	207
	Generarea de conversații cu sens despre oraș	214
9.	(Pseudo-epilog) Laboratorul continuu	218
	Concluzii finale – premise	224
	Postfață, Vintilă Mihăilescu	228
	Bibliografie	232

Acest volum reia teza de doctorat cu titlul „Urbanitate. Despre concept și rolul său”, îndrumată de prof. dr. arh. Ana Maria Zahariade și susținută public pe data de 16 decembrie 2014 la Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu” București. Au fost introduse câteva note și comentarii care aduc în actualitate textul, dar mai ales au fost adăugate câteva dintre acțiunile care au continuat „Laboratorul academic” și „Laboratorul civic” descrise în capitolele 7 și 8.

*

Unii descriu parcursul doctoral ca pe al unui pustnic, fără niciun alt tovarăș în afara celor care, în final, vor fi trecuți în lista bibliografică. Eu am avut norocul extraordinar de a nu mă fi simțit niciodată singură în această călătorie. Poate pentru că a scrie despre viața urbană trimite gândurile la sihăstrie în nadir, dar și, cu siguranță, datorită unor oameni și locuri a căror urbanitate m-a inspirat și mi-a servit drept model în repetate rânduri.

Enumerarea lor nu poate începe decât cu prof. Ana Maria Zahariade, care m-a îndrumat cu o energie și o generozitate pe care le admir și le invidiez, deopotrivă, și fără încurajările și sfaturile căreia nu aș fi depășit prea curând anxietățile unei cercetări aflate încă în șantier. Toate momentele decisive pe care le-am trăit în ultimii șapte ani se leagă de micul salon verde din strada Ion Voinescu, unde Ana Maria și Ion Zahariade se oferă tinerilor arhitecți ca doi Maecenas spirituali ai vremurilor noastre. Încrederea și sprijinul ei mă onorează profund și sper ca paginile acestei lucrări să dezvăluie măcar un dram din savoarea nenumăratelor conversații pe care le-am purtat împreună. Ele stau scrise în mintea și în spiritul meu, alături de promisiunea că mă voi strădui să le dau mai departe studenților mei.

Parcursul meu doctoral poartă amprenta mai multor profesori și școli, cărora le mulțumesc umil. Încep cu Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu” din București, care a făcut posibilă această cercetare, instituțional și financiar (prin bursa doctorală 2007-2011); profesorului Augustin Ioan, mai întâi pentru felul în care a îngrijit școala Doctorală pe care am urmat-o între 2007 și 2009, apoi pentru că a crezut în mine și mi-a dat curajul să concurez pentru bursa Fulbright; profesorilor Mihaela Criticos, Anca Brătuleanu, Nicolae Lascu și Dorin Ștefan, pentru atenția cu care mi-au ascultat și criticat referatele; profesorului Ciprian Mihali, pentru sensibilitatea cu care mi-a alimentat curiozitatea pentru textele filosofice; și nu în ultimul rând, celor două persoane care mi-au lămurit cu răbdare toate întrebările legate de școlaritate și, respectiv, administrative: prof. Hanna Derer și Argentinei Uță.

A doua școală pe care trebuie să o amintesc este Ecole d'Architecture de Paris La Villette, unde mi-am petrecut doi ani ca student (2005-2007) și apoi alte trei luni în stagiul de cercetare doctorală (2009), de ambele dăți sub provocatoarea îndrumare a profesorului Jacques Boulet.

În fine, o ultimă inflexiune a direcției de cercetare se datorează anului petrecut la University of Cincinnati, Ohio – College of Design, Architecture, Art and Planning: imense mulțumiri îndrumătorului meu, profesorul John Hancock, dar și profesorilor Nnamdi Elleh și Edson Cabalfin, pentru generozitatea cu care mi-au oferit ore întregi de discuții, observații și sfaturi. A fost o experiență extraordinară, pe care o datorez Comisiei Fulbright România-SUA.

De asemenea, mulțumesc CNCSIS pentru bursa doctorală Bd 2008-2011, care mi-a dat libertatea implicării în proiecte și acțiuni civice care au hrănit prezenta cercetare; și UNESCO și CNRS pentru bursele de călătorie care mi-au permis să particip la EuroScience Open Forum în 2010 și 2012, ocazii excepționale de evoluție profesională și personală.

M-am desprins atunci cu greu de istoria cercetării doctorale, care mi-a deschis drumul spre o serie de oameni de o valoare intelectuală și umană greu de cuprins. Pe lângă profesorii deja amintiți, mă refer la colegele și prietenele mele de la Asociația pentru Tranziția Urbană, în special la Celia Ghyka și Vera Marin, care m-au inspirat când eram studentă și mă ajută să cresc printre proiecte și discuții incitante; la colega și prietena mea Ina Stoian, cu care am împărțit vise și descumpăniri în proiectele Asociației PlusMinus; la Călin Dan, care mi-a oferit șansa de a duce mai departe rezultatele cercetării prin colaborarea cu Muzeul Național de Artă Contemporană; la profesorii pe care i-am asistat la atelier (Cristian Drughean, Ioan Lucăcel, Cristina Olga Gociman) și la colegii asistenți (mai ales Anei Maria Vesa Dobre); dar și la

colegii din cadrul Departamentului de Istoria & Teoria Arhitecturii și Conservarea Patrimoniului, prezenți și critici la referatele pe care le-am susținut, și extraordinari parteneri de conversație. Le mulțumesc din suflet, cum îi mulțumesc și Irinei Calotă pentru sprijinul moral din ultimele luni ale redactării tezei; precum și lui Dorothée Hasnaș, pentru traducerea citărilor din germană și Alinei Cincan, pentru traducerile unor texte citate în capitolul 1.

M-am desprins, în același timp, cu încrederea pe care mi-a dat-o norocul incredibil de a fi avut alături prieteni extraordinari, pe care îi amintesc fără vreo ordine anume: Laura Năescu, Raluca Ioniță, Ștefania Baldovinescu, Maria Florea, Emanuel Beteringhe, Anna Manea, Mirela Nițu, Patricia și Joe Gretchko. Mă plec în fața prieteniei lor și mă închin memoriei Marianeii Nițu și a lui Kathleen Zavatsky.

Totuși, nimic din toate acestea nu ar fi fost posibil fără sprijinul permanent al părinților mei, cu care împart titlul de doctor și pe care îl dedic vieții și eforturilor lor.

DE CE URBANITATEA?

Ana Maria Zahariade

Volumul *Urbanitate: concept și discurs profesional* actualizează teza de doctorat a arhitectei Daniela Calciu¹, susținută în 2014, o teză temerară, pentru că așezată în zona hibridă, greu delimitabilă și, prin aceasta, concomitent fragilă și fertilă, dintre filozofia culturii și societății, teoria urbană, realitatea edificării și acțiunea profesională în scopul edificării. Autoarea se aventurează în această zonă purtată de destinul conceptului de *urbanitate*, un concept definitoriu pentru cultura de factură europeană și – vreau să cred – pentru persistența civilizației umane în general, din ce în ce mai des invocat în literatura de specialitate, evaziv și provocator, deopotrivă.

Răspunzând complexității temei și zonei în care a fost cercetată, teza a fost susținută în fața unei comisii care a reunit în jurul subiectului domenii disciplinare diverse (filozofie, sociologie și antropologie, urbanism și arhitectură²), iar susținerea propriu zisă a fost un eveniment academic de excepțională consistență. Deoarece am avut plăcerea s-o însoțesc pe autoare de-a lungul cercetării și m-am bucurat alături de ea de calitatea excepțională a celui eveniment final, voi încerca să reiau aici câteva dintre comentariile de atunci. Voi căuta să nu știrbesc interesul lecturii în postfață a referatul lui Vintilă Mihăilescu, pe care i-am propus autoarei să-l publice nu numai ca omagiu postum adus acestui regretat gânditor, dar și pentru că propune interesante linii de reflecție pe marginea urbanității.

De ce *urbanitatea* și nu altul dintre nenumăratele noțiuni prin care se încearcă definirea orașului în literatura actuală? Explicația ține, în primul rând, de interesul dintotdeauna al autoarei pentru substanța vieții urbane ca fundament al proiectului, altfel spus, pentru relația dintre formele urbane și cele de sociabilitate. Or, dintre noțiunile și termenii pe care îi folosim în vorbirea curentă și în discursul profesional, urbanitatea pare să rămână cea mai sintetică: este un concept născut în oraș și pentru oraș, de viața urbană și pentru viața urbană; urbanitatea s-a născut ca o

1. Urbanitate – despre concept și rolul său.

2. Comisia a fost compusă din regretatul antropolog Vintilă Mihăilescu, filozoful Ciprian Mihali, arhitectul urbanist Gabriel Pascariu și prezidată de arhitecta Cristina Olga Gociman.

„calitate” (o *distincție*, cum ne amintește Vintilă Mihăilescu că ar spune Bourdieu) și pune împreună dimensiuni comportamentale, formal-estetice și morale într-un mod care pare să țină mai degrabă de nostalgia unei epoci de aur decât de realitatea actuală; de exemplu:

*Într-o epocă în care politețea nu mai este nici înnăscută, nici învățată, singurul educator – și cât de puternic – rămâne demnitatea decorului urban, politețea frumoaselor piețe, eleganța drumurilor, bunul gust al monumentelor, iar viața în aglomerația urbană trebuie să insuflă locuitorilor săi acest respect pentru celălalt și pentru sine, care se numește pe bună dreptate urbanitate.*³

La începutul stagiului doctoral, în 2007, Daniela Calciu a vrut să folosească urbanitatea ca lentilă prin care să studieze schimbările din locuirea (și locuința) bucureșteană la începuturile modernității. Părea o perspectivă interesantă (de fapt, este în continuare), cu atât mai mult cu cât, de prin anii 1975, *urbanitatea* revenea din ce în ce mai frecvent în discursul arhitecților, cu o anumită putere de impact. Dar pe cât de frecvent se folosea, pe atât de vag sau de divers era definit, iar pentru a-l instrumentaliza, autoarea avea nevoie să-l contureze cât mai precis. Această antrepriză s-a dovedit o cercetare în sine, un subiect pasionant și nu ușor de articulat. Fără îndoială, bursa Fulbright din 2012-2013 a ajutat-o să-și clarifice ideile și ambițiile, să circumscrie mai precis subiectul, să aleagă eșantioanele cronologice și, mai ales, să pătrundă în substanțiala dezbatere americană asupra urbanității, cu care noi suntem mai puțin familiari. Ca urmare, aproape de la antipod, tutorii ei de la Cincinnati și eu am sfătuit-o să se oprească doar la acest subiect, ceea ce a schimbat accentul tematic, generând teza de doctorat și, în final, acest volum. Autoarea s-a aplecat cu meticulozitate academică asupra lui, cercetând în zone nu neapărat familiare culturii noastre profesionale, dar cu infinită grijă să rămână „*arhitectura* în căutarea sensurilor proiectului în oraș”.

Aceasta nu înseamnă că antrepriza a fost ușoară. *Urbanitatea* e un cuvânt enigmatic: nu știm exact ce poartă, dar îl vrem și îl repetăm; pare o mantră care ascunde, mai departe de formulări și încercări de operaționalizare, o adâncime umană care îl impune cu forță. Ceea ce nu înseamnă că întrunește o unanimitate; spre exemplu, unul dintre polemisti inteligenți ai teoriei actuale, Rem Koolhaas, spunea în 2001 că urbanitatea a devenit:

3. Giraudoux, J. « Discours prononcé le 22 septembre 1941 dans le cadre de la XVe foire-exposition de Marseille » în Jean Giraudoux et le débat sur la ville, 1928-1924, *Cahiers Jean Giraudoux* n° 22, 1993, p.238. *Dans un âge où la politesse n'est plus ni innée ni enseignée, le seul éducateur, et combien puissant, reste la dignité du décor urbain, la courtoisie des belles places, l'aménité des routes, le bon ton des monuments, et la vie dans l'agglomération urbaine doit faire naître chez ses habitants ce respect d'autrui et de soi-même qui s'appelle d'ailleurs, à juste titre, l'urbanité.*

... un fel de cod, de parolă în Europa. ... Un întreg spectru al gândirii arhitecturale ... îl repetă, ca și cum arhitecții ar avea instrumentele care le-ar permite să fabrice condiția de urbanitate la care aspiră. Cred că nimeni n-are această știință astăzi. [...] Urbanitatea seculară care era acolo [în orașele vechi] a fost deplasată de fenomenele de consum și turism. Tocmai pentru a reflecta asupra unui alt fel de a locui orașul am scris textul despre „orașul generic” [fără urbanitate].⁴

Între astfel de opoziții, Daniela Calciu și-a pornit propria investigație în jurul câtorva întrebări care i-au orientat analiza și argumentația; o citez:

Ce fel de experiență a orașului se produce în jurul conceptului de urbanitate?

Ce forme de subiectivitate și, respectiv, de comunitate se articulează în relație cu spațiile urbane prin intermediul acestei noțiuni?

Care este rolul funcțional al conceptului urbanitate în cadrul proiectării urbane și care sunt practicile culturale în care se înrădăcinează?

Le-a căutat răspunsul învățând din două linii metodice — „trăgând cu ochiul”, cum spune ea — și urmărind astfel, pe de o parte, formarea discursului în jurul unei practici (de la Michel Foucault), iar pe de altă parte, modificarea geometriei unui concept în raport cu istoria socială (de la Reinhart Kosellek). Și desigur, a întâmpinat dificultăți. Cum a remarcat filozoful Ciprian Mihali cu ocazia susținerii:

... autoarea împărtășește aceeași dificultate cu orice alt autor care caută să distileze din fluxul transformărilor temporale o constantă atemporală, capabilă să furnizeze miezul tare al conceptului. Este vorba de o mișcare de du-te-vino între carcasa la început vidă a unui concept și magma amorfă a unor experiențe debordînd spații și timpuri, prima încercînd să o încadreze pe cea de a doua în semnificații relativ stabile, iar cea din urmă alimentînd și confirmînd în contrapartidă proiecția teoretică inițială.

Întregul demers se articulează în trei părți consistente. În prima, geometria conceptului este descifrată în discursul umanist, de la contextul roman al numirii lui ca *urbanitas*, la formele elitiste dinainte de democratizarea și aparenta lui disoluție în societatea liberală modernă, identificându-i astfel sensul de construct cultural legat în egală măsură de oraș ca existență fizică (*urbs*) și de comunitatea cetățenilor (*civitas*) și, de aici, dimensiunile lui morală, estetică și normativă.

4. Chaslin, F. 2001. *Deux conversations avec Rem Koolhaas, et caetera*. Paris: Sens&Tonka, pp. 83-84.

Cum era și firesc pentru autoarea-arhitectă, partea a doua urmărește felul în care acest construct intră în discursul profesional modern (în cultura americană, franceză, germană și „europeană unificată”), adică urmărind semnificativ felul în care o normă de civilizație comportamentală devine un instrument, sau poate doar un catalizator, în înțelegerea și proiectarea orașului și în politica urbană. Anul 1956, când J.L. Sert creează disciplina *urban design* ce reunește arhitectura, arhitectura peisajului și proiectarea urbană în necesitatea unei noi atitudini față de oraș, devine astfel emblematic pentru reflecția asupra sensurilor profesiei pe care autoarea îl caută. Se conturează astfel modul în care ceea ce poartă *urbanitas* se strecoară semnificativ în alte concepte care duc sensul profesiei (și, de fapt, și al vieții sociale) spre un viitor (cel puțin sperat): *dezvoltare durabilă, oraș adaptabil, reziliență*, și necesara schimbare a instrumentelor profesionale... Este vorba despre formele diverse prin care un concept cu miză morală și comportamentală în cadrul construcției „omului public” reușește să devină operativ în proiectarea urbană și despre cum este pus în lucru.

În partea a treia, Daniela Calciu se adresează modului în care ceea ce învățăm/aflăm despre sensuri — a fi în oraș, în cazul de față — ne formează și ne orientează opțiunile. Este vorba de acea *cura sui* (*le souci de soi*) de care vorbește Foucault și care înseamnă mai mult decât o stare de spirit; este ceva care se constituie prin practici. Până la urmă, ceea ce *urbanitas*-ul ciceronian ne transmite substanțial în planul conștiinței este că guvernarea altora trece prin guvernarea sinelui. Ideea este adresată în primul rând persoanelor publice, „dirigitorilor”, dar nu exclusiv, pentru că arhitectul și urbanistul sunt tot astfel de actori care decid pentru alții.

De aceea, în această ultimă parte, Daniela Calciu încearcă, fără nicio pretenție de exemplaritate, să răspundă chestiunii așezării arhitectului între construcția instituțională și proiectul pentru urbanitate prin propria asumare, prin căutările personale. Ea pune împreună studii, proiecte, acțiuni civice, căutări în care se intersectează arhitectul, urbanistul, cetățeanul, „omul public” care participă la efortul colectiv pentru oraș. Din punctul meu de vedere, găsim în această carte un răspuns consistent la ceea ce lumea noastră academică caută adesea nu totdeauna unde trebuie, și anume, *cercetarea prin proiect*.

Dar nu am de gând să răpesc cititorilor plăcerea descoperirii acestei frumoase cărți, așezată la confluența teoriei disciplinare cu excursul larg în cultura umană, a analizei critice a practicii cu proiectarea propriu zisă, nefiind exclusiv niciuna dintre ele și fiind toate laolaltă.

reading cicero's *de oratore*_

john latta*

The edge of the text is where we sample the remarkable, as if gist were a kind of outward drift, pith a sponginess only substituting for the absent center.

Ezra Pound, whom we forgive, knew this. He "tried to write Paradise" and found only wind – what goes and goes, ruffling the borders, the hedgerows,

tossing, like scrap paper, a flock of juncos (and the odd sparrow) into itself. Letting the wind speak *is* Paradise that thing known only by its *passing*

through, its *going elsewhere*, a shiftless continuum moving ever generously over unbordered mountain and forest and town. Cicero wasn't the first man to inhabit one of those towns, though

town life agreed with a need to mark boundaries, to dispel the wild filigree of the countryside, that tangle, what he called "the rabble of rusticity," ever-

encroaching, unknowledgeable, uninstructed. He was the first man to use the word "urbanity" and mean not just "citified" but "refined

by means of proper confinement." For without the boundaries of knowledge, Cicero thought, discourse is only "an empty and ridiculous swirl of verbiage" –

that "empty" recalling the sweet captivating roominess, what lies around the rustic's camp, that "swirl of verbiage" announcing the dangerous thicket within.

*Chicago Review, vol. 41, No. 4 (1995), pp. 113-115.

citind de oratore a lui cicero_

john latta*

Tăișul textului se dezvăluie când descoperim remarcabilul, ca și cum esența ar fi un soi de derivă exterioară, miezul spongios ce doar înlocuiește un centru absent.

Ezra Pound, pe care îl iertăm, știa. A „încercat să scrie Paradis” și a găsit doar vânt – care se duce și se duce, mototolind granițele, zbârlind tufișurile de hotar,

aruncând în sine, ca pe niște hârtii mototolite, stoluri de presuri (și vrabia stingheră). A lăsa vântul să vorbească este Paradis acel lucru știut doar prin *trecerea*

lui pe aici, prin *mersul său spre altundeva*, un continuum leneș mișcându-se cu inima deschisă peste munte și pădure și oraș fără frontiere. Cicero nu a fost primul care a locuit într-unul din acele orașe, deși

viața orașului a fost de acord cu nevoia de a desena frontiere, de a risipi filigranul rural și sălbatic, de a împrăști acel ghem confuz, pe care l-a numit „prostimea rusticității,” mereu-

uzurpatoare, ignorantă, neinstruită. A fost primul om care a folosit cuvântul „urbanitate” înțelegând nu doar „orășean” ci și „rafinat

printr-o bine venită izolare.” Pentru că fără granițele cunoașterii, credea Cicero, discursul este doar „un vârtej gol și ridicol de vorbărie seacă” –

acel „gol” evocând întinderea încântătoare, captivantă din jurul adăpostului rusticului grosolan, acel „vârtej de vorbărie seacă” anunțând hățișul primejdios dinlăuntru.

*Chicago Review, vol. 41, No. 4 (1995), pp. 113-115.

În 1956, Josep Luis Sert¹ deschidea în Statele Unite calea unei noi discipline academice, a proiectării urbane (*urban design*), menită să umple golul dintre planificarea urbană (abordări birocratice, cantitative, despațializate, fundamentate pe teoriile și metodele științelor sociale) și preocupările exclusiv spațiale ale arhitecturii și urbanismului funcționalist. După cinci decenii de formulări practice și metodologice dar și de căutări de delimitare a scopului și sferei de acțiune, proiectarea urbană își găsește o atrăgătoare definiție, în aceeași casă a Harvard Graduate School of Design, prin vorbele lui Rodolfo Machado, relatate de Alex Krieger: „*proiectarea urbană este procesul de design care produce sau întărește urbanitatea*”.² La prima vedere, poate părea o simplă abilitate retorică, așa cum de altfel o consideră și Krieger, „o generalitate amiabilă” care îi permite să introducă propria argumentație a faptului că, pe cât de greu de definit ar fi proiectarea urbană, pe atât este de puțin necesar efortul:

*Proiectarea urbană este o stare de spirit. ... este o disciplină mai puțin tehnică și mai degrabă o dispoziție a minții celor care, provenind din discipline diverse, caută, împărtășesc perspective și pledează pentru forme de comunitate. Ceea ce îi ține împreună pe proiectanții urbani este angajamentul pentru traiul în oraș, grija pentru întreținerea urbană și determinarea de a intensifica viața urbană. Nevoia unei definiții restrânse pentru o asemenea constelație de preocupări nu este evidentă.*³

1. Decan al Harvard Graduate School of Design între 1953 și 1969.

2. *process of design that produces or enhances urbanity.* Krieger, A. 2004. *Territories of Urban Design.* Harvard Graduate School of Design.

3. *Urban design is a frame of mind. [...] Urban design is less a technical discipline and more a mindset among those, of varying disciplinary foundations, seeking, sharing and advocating insights about forms of community. What binds different urban designers are their commitment to city life, the enterprise of urban-maintenance, and the determination to enhance urbanism. The need for a narrow definition for such a constellation of interests is not self evident.* Ibid.

Pandantul *urban design*-ului american în practicile europene poartă în limbile latine numele de proiect urban: *progetto urbano*, *projet urbain*, *projecto urbano*, *proyecto urbano*, distingându-se de compoziția urbană, numită, în spiritul tradiției beaux-artistice, *disegno urbano*, *diseño urbano* sau *desenho urbano*. Totuși, teoriile contemporane converg spre echivalențe semantice și operaționale între „proiect”⁴ și „design”⁵, evidente mai ales în franceză: englezescul „design” înseamnă deopotrivă „dessein” (proiect, intenție, obiectiv, ansamblu de combinații pentru obținerea unui rezultat) și „dessin” (reprezentare, imagine, plan de arhitectură sau urbanism), ceea ce permite jocuri retorice și didactice de pendulare între dimensiunea strategică și acțiunile punctuale ale proiectului urban.⁶

Dincolo de echivalențele terminologice, *urban design*-ul american și proiectul urban european sunt construite pe aceleași principii și fundamente teoretice și metodologice⁷, după cum vorbele lui Krieger par a fi un ecou ale afirmațiilor lui Devillers, un deceniu mai devreme:

4. Termenul „proiect” provine din latinescul „projicio, jeci, jectum, ere”, compus din prefixul „pro” (înainte de), și verbul „jacio, ere, jeci, jactum”: a fonda, a construi, a erecta (murum jacere: a construi un zid; hic in Palatino prima urbi fundamenta jeci, Liv. 1: aici, pe Palatin, am așezat primele fundații ale orașului nostru). Așadar, proiectul se referă la ceea ce precede actul fondării sau al construirii, fără a-i preciza însă un domeniu clar. Gaffiot, F. 1934. *Dictionnaire latin français*. Paris: Hachette.
5. Englezescul „design” derivă din franțuzescul „désigner”, cu înțelesul de a califica, a semna, a distinge, a desemna, a atribui, a afecta, la rândul său provenit din latinescului „dēsīgnō, āre, āvi, ātūm”: a marca, a reprezenta, a desena (designare urbem aratro, Virg. En. 5,755: a trasa cu plugul incinta unui oraș); a desemna (pe cineva) pentru o funcție; 4. a ordona, a aranja, a dispune; 5. a marca cu un semn distinctiv. *Ibid.* Printr-un joc de cuvinte, putem așeza proiectarea urbană între desemnare și desen: este o acțiune fizică, concretă, de imaginare și reprezentare, dar și actul desemnării (cuiva sau a ceva) pentru îndeplinirea unei funcții. Acest lucru implică operarea unei alegeri, recunoașterea unei calificări, în cazul de față, a unui comportament ca fiind urban (persoană purtătoare de urbanitate) și a unui spațiu ca fiind capabil să ofere circumstanțele potrivite manifestării acestui comportament.
6. v. cursul „Le projet urbain entre dessein et dessin” de la Universitatea Paris Marne-la-Vallée, 2013-2014; Merhoum, L., „Restructuration du quartier Si-Bachir. Entre dessin de ville et dessein de vie”. in Atkinson, A., Chabou, M., Karsch, D. (ed.) *Stratégies pour un développement durable local*. Berlin: Universitätsverlag der TU Berlin; Maghnous-Dris Z., „Le projet urbain : du dessein au dessin”. in *Penser la ville - approches comparatives*. Algeria: Khenchela, 2008.; sau teza de doctorat Russo, M. 2008. *Le projet urbain entre vision globale et transformation locale : le cas de Salerne cinq ans après*. Univ. Genève.
7. *Proiectarea urbană este arta de a crea și de a da formă orașelor; este procesul de a da formă și caracter grupurilor de clădiri, vecinătăților și orașelor; este un cadru care ordonează elementele în rețele de străzi, piețe și insule; este un amestec de arhitectură, piesagistică și planificare urbană pentru a face zonele urbane funcționale și atrăgătoare; este despre crearea de legături între oameni și locuri, mișcare și formă urbană, natură și mediu construit. Proiectarea urbană aduce împreună multiplele componente ale edificării, respectului față de mediu, echității sociale și viabilității economice, pentru a crea locuri distincte estetic și identitar. Proiectarea urbană este despre formularea unei viziuni pentru o zonă și apoi mobilizarea resurselor și competențelor necesare aducerii ei la viață. www.urbandesign.org*

*Proiectul urban nu aparține unei profesii, ci unei competențe, nu este o procedură, ci un demers. ... este o gândire a recunoașterii a ceea ce există, a urmelor, a substratului, recunoașterea mișcărilor și a fluxului, a fundațiilor pe baza cărora se construiesc fundații pentru cei care vor veni.*⁸

Stare de spirit, competență, gândire, asumare, angajament, grijă, determinare; să fie acestea doar parte din „ceața unor generalități amiabile” de care se temea Sert în deschiderea ediției a treia a conferințelor de la Harvard?⁹ Sau sunt mai degrabă o reflexie a profunde transformări a concepției despre profesioniștii orașului, care însoțește scurta, dar condensată, istorie academică a proiectării urbane? În orice caz, asemenea considerații sunt rare în raport cu nenumăratele studii despre natura și domeniul de aplicare a proceselor de proiectare urbană (procese decizionale, modele de consultare și participare, montaje funciare, mecanisme de finanțare, etapizarea punerii în operă, monitorizare, evaluare și feedback; ciclicitate, actori urbani, *stakeholders* ș.a.m.d.). Tocmai pentru că se pierd printre preocupările pentru circumscrierea principiilor, metodelor și mijloacelor cu care operează proiectarea urbană și printre atâtea întrebări despre ce trebuie să știm, să cercetăm, să facem, să educăm, să promovăm sau să preîntâmpinăm, cuvintele lui Machado capătă o valoare crescută: ele invită la o pauză, provoacă un recul și deschid o pistă surprinzătoare de interogare: ***care este rațiunea de a fi a proiectării urbane?***

Acceptând această cheie de lectură, accentul nu mai cade pe prima parte a definiției, care spune că *proiectarea urbană este un proces*, ci pe ultima parte, și anume că menirea ei este de a *produce sau a întări urbanitatea*. Frumusețea retorică și generozitatea cuvintelor lui Machado debușează astfel spre întrebarea *ce este urbanitatea?* – o întrebare necesară dar rareori formulată, și chiar și atunci rămasă fără răspuns. Așadar, născută din tentația ambiguității conceptului de *urbanitate* – puternic prin lipsa de precizie și ofertant prin posibilitățile pe care le deschide, cercetarea va urmări despachetarea sintagmei ***proces de design care produce sau întărește urbanitatea***.

8. *Le projet urbain ne relève pas d'une profession, mais d'une compétence, il n'est pas une procédure mais une démarche... Il est une pensée de la reconnaissance de ce qui est là, des traces, du substrat, une reconnaissance du mouvement et du flux dans lequel on se situe, des fondations sur lesquelles on s'appuie pour établir des fondations pour d'autres qui viendront après.* Devillers, C. 1994. *Le projet urbain*. Paris: Pavillon de l'Arsenal, pp. 12-13.

9. Sert, J.L. 1959. *Third Urban Design Conference Program*. Cambridge, MA.: Harvard University Graduate School of Design, 25 Apr. 1959. Special Collections, Rare HT107-U712X 1959.

În limbile latine și anglo-saxone, „urbanitate” provine din latinescul „urbanitas, atis” definit ca: viața în Roma; maniere ale orașului, civilitate, bon ton, *savoir-vivre*, *usage du monde*; politețe (a limbajului), eleganță, grație, bun gust; umor fin, prezență de spirit.¹⁰ Așadar, urbanitatea este în primul rând, după cum scrie și Choay, „o calitate morală a ceea ce aparține orașului”. Ea continuă apoi cu observația că urbanitatea este „o calitate a indivizilor sau a societăților, care nu poate fi raportată la agenți fizici [dar pe care] o folosim totuși, prin abuz, ca sinonim pentru ambianța urbană rafinată”.¹¹ Într-adevăr, urbanitatea aparține, prin tradiție, domeniilor filologice și umaniste. Edwin Ramage, autorul studiului extensiv *Urbanitas: Ancient Sophistication and Refinement*, o definește ca „manifestare exterioară a unei culturi interiorizate prin locuirea într-un centru urban, sau măcar având contact direct cu el”.¹² Ea a intrat în discursul despre fabricarea orașului o dată cu vâltoarea lexicală și semantică produsă în ultimele decenii în jurul „urbanului” și derivatelor lui, devenite deopotrivă agenți și victime ale criticii și (supra)teoretizării urbanismului. Cu toate acestea, urbanitatea pare să nu fie doar un ornament lingvistic în economia discursurilor și formulărilor practice ale înțelegerii și operării asupra spațiului fizic urban. **Care este, așadar, rolul funcțional al conceptului „urbanitate”, și care sunt practicile culturale în care se înrădăcinează?**

Când Cerdà căuta un corespondent lingvistic pentru despărțirea de orașul pre-industrial (ciudad, derivat din „civitas”), considerându-l ca „aglomerare de origine complexă și eterogenă, sedimentată în timp și depășită de noile aspirații ale umanității” și care nu mai avea nimic de-a face cu „faptele universale care se reproduc identic în toate centrele demografice și la care participă toți indivizii”,¹³ el redescoperea resursele pe care le oferă etimologia cuvântului latin „urbs”: tot ceea ce

10. Gaffiot, F. 1934. *Dictionnaire latin français*. Paris: Hachette.

11. *Qualité morale de ce qui appartient à la ville. ... L'urbanité est une qualité des individus ou des sociétés, elle ne peut être rapportée à des agents physiques. On s'en sert néanmoins, par abus, comme synonyme d'ambiance urbaine raffinée. Ce qui donne aux cités leurs traits originaux et les oppose aux établissements humains plus petits, ce n'est en effet pas seulement leur dimension, mais les opportunités qu'elles offrent de se familiariser avec « l'usage du monde ».* Merlin, P., Choay, F. 2000. „Urbanité” in *Dictionnaire de l'urbanisme et de l'aménagement*. Paris: PUF.

12. *Refinement, sophistication, or urbanity – whatever we choose to call it – might be best described as the outward manifestation of an inner culture acquired from residing in or at least having contact with an urban center.* Ramage, E. 1973. *Urbanitas: Ancient Sophistication and Refinement*. Norman: University of Oklahoma Press, p.3.

13. Cerdà, I. 1867. *Teoria general de la urbanizacion*. Madrid: Imprenta Espanola, pp. 13-14.

intră în spațiul circumscris prin trasarea incintei. Acesta provine din „urvo (urbo), urbare”: a trasa cu plugul incinta unui oraș, la rândul lui derivat din „urvum (urbum), i, n”: mâner de plug. Astfel, actul de a converti în „urbs” un câmp deschis sau liber a căpătat numele de „urbanizare” (urbanizac[i]o[n]). Este un derivat nou, propriu noilor idei ale lui Cerdà, cu un caracter general și cuprinzător, capabil să desemneze această „mare-magnum [...] de lucruri diverse și eterogene care, armonizate de forța superioară a sociabilității umane, formează ceea ce numim oraș (ciudad).”¹⁴

Realitatea i-a înșelat însă această încredere în puterea sociabilității umane de a ține împreună și a da sens condițiilor materiale noi, generice și generalizate, ca un soi de forță imanentă care străbate orice așezare urbanizată și se poate opri oricând, oriunde. Dimpotrivă, raporturile de producție ale capitalismului industrial au condus la retragerea progresivă din viața în comun și au întârziat să propună figuri (intelectuale, fizice) ale aptitudinii și modurilor de a fi împreună cu ceilalți. Sennett notează sugestiv distincția clară dintre imaginea comunității și cea a mulțimii (*foule*) în care se pierde burghezul secolului al XIX-lea, într-o bulă de liniște și izolare:

*Spre deosebire de omul Vechiului Regim, care cunoștea în aceeași măsură anxietatea produsă de viața publică, burghezul nu încearcă să își controleze sociabilitatea: el caută mai degrabă să o suprime. El este cu siguranță în mulțime (dans la foule) dar nu face parte din ea.”*¹⁵

Obiectul de studiu care interesează în lucrarea de față, și anume **raportul subiectului cu spațiul orașului**, s-a conturat tocmai din această rupere de tradiție și din disconfortul în fața noilor realități aduse de industrializare și urbanizare, la care s-au adăugat violențele politice și sociale ale primei jumătăți de secol al XX-lea, dar și ca un corolar al mișcării existențialiste (Kierkegaard, Nietzsche, Sartre, Heidegger, Buber, Ortega y Gasset etc.). Chestiunea se recompune treptat și fragmentar, din întreprinderi precum cercetarea efectelor noilor condiții ale vieții materiale asupra conștiinței umane și relației problematice dintre viața individuală și cea colectivă;¹⁶ sau explorarea identității de sine între memorie, vis și percepție în spațiul urban;¹⁷ iar mai târziu, atenția la cotidian și la practicile de zi cu zi, practicile banale

14. *Ibid.*, p. 29.

15. Sennett, R. 1977. *The Fall of Public Man*. New York: Knopf. Trad. Fr. op. cit. p. 235

16. v. Simmel. G., *Metropolis and Mental Life*, 1903. (orașul ca loc al griii față de sine prin blazare și detașare evazivă) și în general, școala de Sociologie de la Chicago, laborator conceptual al ecologiei sociale și reușind să introducă în conștiința arhitecților (CIAM) noțiunea de comunitate. De asemenea, Dewey, J., *Human Nature and Conduct*, 1922. (despre rolul obiceiului în comportamentul uman); *Art as Experience*, 1934 (transferul artei în experiența vieții de zi cu zi).

17. v. Breton, A., *Nadja*. Paris: La Nouvelle Revue française, 1928. La rândul lor, lucrările lui Benjamin

prin care oamenii își fac loc în spațiile urbane printre însemnele supra-determinării orașului oficial.¹⁸ Toate aceste căutări pornesc de la o întrebare comună: **ce forme de subiectivitate și, respectiv, de comunitate se articulează în relație cu spațiile urbane moderne?** Experiența orașului capătă un loc din ce în ce mai important în preocupările pentru felul în care se constituie și se manifestă subiectul începând cu jumătatea secolului al XIX-lea, pe fundalul „metamorfozelor domeniului public” de care vorbește Sennett:

*sub Vechiul Regim, experiența publică ținea de formarea unei ordini sociale; secolul trecut, ea ține de formarea personalității. ... Experiența lumii (condiție necesară dezvoltării individului) [este] o temă omniprezentă, turmentată și irațională, [care] unește vechea credință în valoarea experienței publice cu noul credo secular, potrivit căruia toate experiențele au valoare egală pentru că ele sunt toate susceptibile de a forma sinele.*¹⁹

În teoriile subiectivității eliberate de codurile morale și obiceiurile impuse de tradiție, și concepute ca o entitate conștientă de sine, capabilă să decidă asupra propriilor acțiuni și care se formează prin preocupările etice,²⁰ spațiul urban apare (doar) în măsura în care poate dezvălui anumite dimensiuni ale subiectului. În paralel cu aceste abordări, în care cadrul fizic al orașului este cel mult subînțeles, arhitectura modernă avansează din inerția ideii că desemnarea și construirea unui spațiu sunt suficiente pentru ca el să genereze acele experiențe și acele conduite imaginate

și ale școlii de la Frankfurt au deschis una din principalele piste de critică a societății moderne, prin instrumentele psihanalizei: formarea semnificațiilor prin memorie și percepție, angajament cu spațiul senzorial prin imaginație, orașul ca sit al memoriei, agent al memoriei, un depozit de amintiri care aparțin deopotrivă locului și individului care trece pe acolo; mijloace de descifrare ca mod prin care orașul capătă sens în mintea individului; orașul ca formă materială care întrupează și codifică semnificații, pe care le redă apoi prin fragmente, indicii, străfulgerări. „Memoria nu este un instrument, ci un mediu de explorare a trecutului. [...] Memoria adevărată este cea care relatează despre persoana care își aduce aminte.” Benjamin, W., 1932. „Excavation and Memory” in *Walter Benjamin: Selected Writings*, Vol. 2, part 2 (1931–1934), “Ibiza Sequence”, 1932, ed. by Marcus Paul Bullock, Michael William Jennings, Howard Eiland, and Gary Smith, Cambridge, MA: Belknap - Harvard University Press, 2005, p. 576.

18. v. Goffman, E., *The Presentation of Self in Everyday Life*, 1959. University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.; De Certeau, M., *L'Invention du quotidien*. Paris: Gallimard, 1980. Despre rolul cotidianului și practicilor de zi cu zi a oamenilor în fabricarea spațiului urban, povești spațiale; cum subiecții își fac loc în spațiile urbane supra-determinate de hărți, planuri, reguli, coduri și scheme; la nivelul aproape invizibil al vieții de zi cu zi, prin practici aproape numai de ei știute; orașul oficial și manevrele /tacticele cotidianului de a se strecura printre linii, a dispărea în ceață.
19. Sennett, R. 1977. *The fall of Public Man*. New York: Knopf. Trad. fr. Berman, A. și Folkman, R. *Les tyrannies de l'intimité*. Paris: Seuil, 1979. pp.32-33.
20. v. Nietzsche, F. 1887. *Zur Genealogie der Moral*. Traducere din germană de L. Micescu. Traducerea textelor din latină și greacă T. Costa. *Genealogia moralei*. București, Humanitas, 2006.

din creion. Realitatea însă, o infirmă din nou. Risipa de spații (neformalizate, ignorabile și ignorate) continuă să susțină respingerea orașului occidental ca sursă a viciului, mai ales în Statele Unite.

Abia spre finalul anilor 1950, cercetarea corelației dintre spațiile urbane și modurile de formulare și prezentare a sinelui (Goffman, Whyte) pare să nu mai întrebe dacă orașul corespunde sau nu, ci cum ar putea (fi adus) să corespundă noilor construcții etice. Aici poate fi găsită originea proiectării urbane americane (Jacobs, Lynch, Mumford, Alexander, Rowe, Scott Brown etc.). Momentul coincide cu primele reacții la *sprawl* (efectul desăvârșit al respingerii orașului preindustrial), cu agregarea societății civile, dar și cu revenirea la chestiunea caracterului moral, a educației și înțelepciunii morale, a relațiilor cu aproapele, reluând vechea întrebare din teoriile etice ale virtuții, „*ce fel de om vreau să fiu și cum vreau să îmi trăiesc viața?*”.²¹ Pe fundalul acestor întâmplări și construcții intelectuale, orașul (în sens tradițional) iese de sub semnul cuplului virtute-viciu și intră într-un nou discurs, ca **loc al modurilor de viață**.

În consecință, proiectarea urbană își asumă responsabilitatea estetizării raportului subiectului cu spațiul urban, operând transferul de la urbanismul înțeles ca o construcție ideologică și normativă la un „urbanism al modurilor de viață” guvernat de conceptul de „urbanitate”, privită ca o construcție culturală și o stare de spirit, dar și acceptată ca cea mai bună aproximare terminologică a circularității dintre constituirea subiectivității și materialitatea orașului. Cu toate acestea, aportul „urbanității” la definirea câmpului disciplinar al proiectării urbane este încă neclar, după cum remarcam și în deschiderea lucrării, și după cum remarcă și arhitectul danez Bo Grönlund:

Căutând ceea ce este „cel mai urban” în proiectarea urbană, dăm de noțiunile de densitate, mixitate și, din ce în ce mai des, de pietonalizare. Totuși, poate fi susținut că nu există o teorie reală a „urbanului” sau a „urbanității” în ceea ce este de obicei considerat a fi domeniul proiectării urbane. Domeniul este în general dominat de preocupări legate de tipologii la diferitele scări, estetică și stil, sau de relații dintre formă și funcțiune dezvoltate mai degrabă pe baze normative decât rezultate în urma vreunei cercetări. Un alt punct focal îl constituie elementele din spațiul public, precum copacii, pavajul și mobilierul urban. Atunci când chiar se fac studii despre oameni, activități și utilizări, ... perspectiva este limitată la

21. Spre deosebire de morala bazată pe datorie, obligație, bine și rău moral: „*cum trebuie să acționez ca să fiu un om bun?*” v. Anscombe, G. E. M., 1958. „Modern Moral Philosophy”, *Philosophy* 33, pp.1-19.

aspectele care pot ajuta la promovarea unui mediu al bucuriei și „lipsit de fricțiune”.²²

Fără prea mari rezerve, putem afirma că vorbele lui Grönlund sunt cu atât mai valabile în România, care a intrat în contact cu aceste căutări abia când începeau deja să producă un rețetar al amenajării spațiului urban și al dezvoltării vieții urbane – rețetarul însuși chestionabil și constant supus reformulărilor. La aceste imprecizii și incertitudini se adaugă o serie de decalaje, renunțări și înlocuiri inerente oricărui proces de traducere (lingvistică, legislativă, culturală, operațională ș.a.m.d.).

Departate de intenția unei analize a acestor procese de traducere, sau de reiterare a vreunei discuții despre sincronism,²³ cercetarea de față pornește de la un gând simplu, cel al întoarcerii la fundamente, întâmplător în ton cu tema Bienalei de Arhitectură de la Veneția de anul acesta. În acest sens, lucrarea propune însășirea unui discurs despre conceptul de „urbanitate”, care să susțină o cale de înțelegere a proiectării urbane (ca mijloc de estetizare a raportului subiectului cu spațiul urban) și a practicilor culturale în care se înrădăcinează. Ea nu caută să închege o teorie, ci să dezvolte instrumentele pentru formularea unei teorii a urbanului, pornind de la întrebarea: ***ce fel de experiență a orașului se produce în jurul conceptului de „urbanitate”?***

22. *When looking for the 'most urban' in urban design, the notions of density, mixed use, and increasingly the notion of pedestrianisation came up. However, one can argue that there is not a real theory, on either the 'urban' at large, or 'urbanity', in what is generally considered as the field of urban design. The field is often dominated by concerns related to typologies at different scales, aesthetics and style, and relations between form and function that are based on normative processes rather than research. There is also a considerable focus on elements in public space like trees, paving and street furniture. When there are actual studies of people, activities and use, ... Often the perspective of interest is limited to aspects that can be handled in such a way as to promote a 'friction-free' environment and enjoyment. Grönlund, B. 2007. „Some Notions on Urbanity”. In *Proceedings, 6th International Space Syntax Symposium, Istanbul, 2007*.*

23. v. Lovinescu, E., *Istoria civilizației române moderne – I. Forțele revoluționare*, (1924-1926). București: Minerva, 1992.

SCOPUL ȘI METODA CERCETĂRII

Sintetizând cele scrise mai sus, studiul se desfășoară pe un triunghi descris de obiectul de studiu – raportul dintre subiect și spațiul urban, domeniul de cercetare – istoria conceptului de „urbanitate”, și, respectiv, întrebarea care le ține împreună – ce fel de experiență a orașului se produce în jurul conceptului de „urbanitate”?

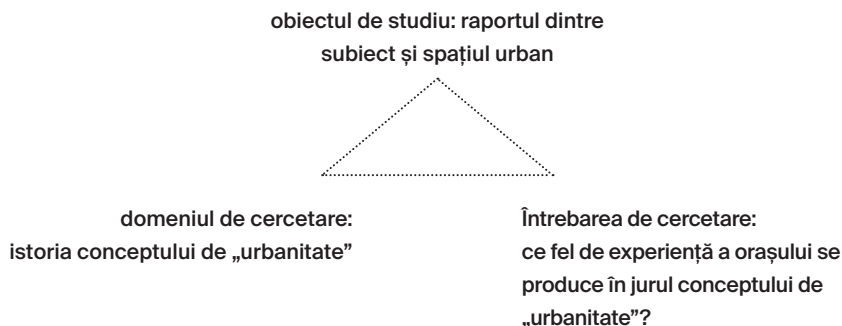

Fig. 1. schema conceptuală a problemei abordate

Astfel formulată, cercetarea urmărește mai întâi un scop academic și profesional, acela de a trasa genealogia practicii centrale a proiectării urbane enunțate mai sus, anume căutarea formelor și spațiilor urbane care „produc sau sporesc urbanitatea”. Dar vizează și un scop didactic dublu, acela de fundamentare a modurilor de preluare și utilizare a cuvântului „urbanitate” în limba română și, respectiv, de sensibilizare a „profesioniștilor spațiului” la trecutul și încărcătura filologică a acestui concept, vechi de peste douăzeci de secole. Prin urmare, finalitatea lucrării constă în probarea afirmației că **urbanitatea este o construcție culturală care exprimă și aduce la scara umană dorința de oraș (realitate materială) și voința de cetate (corp al cetățenilor).**

Inspirată de felul în care Foucault a căutat să retraseze „formarea și dezvoltarea unei practici a sinelui care urmărește să se constituie pe sine ca făuritor al frumuseții proprii vieți”²⁴ prin întoarcerea la construcții filosofice care au articulat o idee

24. *voilà ce que j'ai essayé de reconstituer : la formation et le développement d'une pratique de soi qui a pour objectif de se constituer soi-même comme l'ouvrier de la beauté de sa propre vie. Foucault, M. „Le souci de la vérité”, Dits et écrits, IV, 350.*

similară a esteticii existenței (la stoicism și epicurianism, dar și la Renaștere și apoi la dandismul secolului al XIX-lea), lucrarea este punctul de pornire pentru descrierea liniamentelor „urbanității” considerată ca un **nucleu al experienței** (*foyer d'expérience*),²⁵ unde se articulează formele unei cunoașteri posibile,²⁶ matricile normative ale comportamentului pentru indivizi²⁷ și modurile virtuale de existență ale unui subiect posibil.²⁸

Astfel, rezultatele prezentate mai departe constituie un prim nivel al eșafodajului pentru **o istorie a urbanității ca tip de experiență** (conceptuală, metodologică, practică) **în interiorul culturii orașului**, istorie înțeleasă ca articularea a trei seturi de întrebări, tratate inegal în lucrare:

1. Primul aparține experienței practicilor discursive ale „urbanității”; respectiv cine? când? unde? și ce spune despre „urbanitate”? Pe această filieră, de altfel cea mai dezvoltată în lucrarea de față, vom urmări parcursul noțiunii de la invenția ei de către Cicero, în Roma Antică (sec. I î.e.n.), punctând momentele în care este recuperată în Anglia, Franța și Germania (sec. XVII-XVIII) și ajungând la felul în care este preluată în arhitectura și urbanismul din a doua jumătate a secolului al XX-lea.
2. Al doilea set vizează experiența formulării normelor de comportament și a desemnării spațiilor urbanității (considerate potrivite pentru prezentarea publică a caracterului moral). În acest caz, firul narativ se construiește din diferitele figuri ale conversației urbane, pretext recurent pentru teoretizarea urbanității, dar și model de sociabilitate și mijloc de emancipare socială

25. ...les foyers d'expérience, où s'articule les uns sur les autres : premièrement, les formes d'un savoir possible ; deuxièmement, les matrices normatives de comportement pour les individus ; et enfin des modes d'existence virtuels pour des sujets possible. Foucault, M., *Le Gouvernement de soi et des autres*, Cours au Collège de France, 1982-83, 5 ianuarie 1983, pp.4-7. Foucault își descrie parcursul ca o căutare a diferitelor căi de acces spre o posibilă istorie a „experiențelor”. Nebunia, boala, criminalitatea, sexualitatea sunt „nuclee ale experienței”.

26. Studiul experienței ca matrice formatoare de cunoaștere înseamnă reperarea practicilor discursive care ar putea constitui matrici de cunoaștere posibilă, studiarea regulilor, a jocului adevăr-falsitate, forme de validare: deplasări de la a cunoaște la a ști, de la a ști la practici discursive și la reguli de validare. *Ibid.*

27. Analiza de tehnici și proceduri prin care ne angajăm în dirijarea conduitei celorlalți; cheștiunea normei de comportament în raport cu puterea; deplasare de la normă la exercițiul puterii, de la exercițiul puterii la proceduri de guvernamentalitate (criminalitate, discipline). *Ibid.*

28. Analiza axei de constituire a modului de existență a subiectului presupune o deplasare de la teoria subiectului la analiza diferitelor forme prin care individul este determinat să se constituie pe sine ca subiect. În acest sens, istoria sexualității este o analiză a formelor de subiectivare prin tehnici / tehnologii ale raportului cu sine. *Ibid.*

și culturală, împreună cu spațiile care o îmbracă (dintre cele mai studiate sunt salonul și cafeneaua). În plus, la acest nivel contribuie și experiențele proprii de cercetare (fundamentală și aplicativă) în mediul academic și civic din România, Franța și Statele Unite, experiențe care extind reflecția către un alt spațiu al emancipării, poate cel mai vechi și mai evident dintre toate, și poate cel mai susceptibil de a contribui la democratizarea arhitecturii și urbanismului românesc, respectiv piața comercială.

3. În fine, al treilea mod de chestionare privește experiența tehnicilor prin care individul se constituie ca subiect al propriei urbanități. Acestea țin de cuvântul rostit sau scris, sau de apariția și mișcarea trupului, ca prelungiri – prin discurs, conversație sau scrisoare, respectiv prin dans sau orice altă formă de performanță – un anume fel de a fi și de a trăi și un mod de auto-conceptualizare în raport cu spațiul urban. Acest nivel este cel mai puțin tratat aici, dar interesul pentru tehnicile sinelui care pun la lucru conceptul de „urbanitate”, precum cele testate de arhitectul olandez Ton Matton²⁹ sau de compania americană de dans *Urbanity Dance Boston*,³⁰ asigură îndeplinirea promisiunii unei cercetări viitoare, complementare celei de față.

Așadar, ținând seama de complexitatea demersului propus, ne vom concentra deocamdată pe relația dintre „oraș” și „urbanitate”, așa cum transpare prin explorarea primului set de întrebări, referitoare la practicile discursive ale „urbanității”, dar fără să le pierdem din vedere pe celelalte două și, de asemenea, fără vreo pretenție de exhaustivitate.

29. Arhitect și artist olandez care propune „improvizatii pe tema urbanității” prin extragerea din circuitul cotidian al consumului orașului, utilităților și amenităților acestuia, dar rămânând profund implicat ca cetățean și provocându-și studenții la explorări similare. v. <http://www.mattonoffice.org/>

30. Comunitate de dansatori înființată în 2008 care locuiesc și lucrează în Boston. Privind orașul ca sursa creativității, a inspirației provenite din contactul cu diferitele tipuri de oameni care trăiesc împreună, ei care caută să ajute la „repararea rupturii corpului politic prin recuperarea dimensiunii corporale a inteligenței și imaginației prin angajamente înălțătoare de dans”. v. www.urbanitydance.org

Lucrarea este alcătuită din 12 capitole, organizate în 5 segmente, după cum urmează: introducerea, formată din primele două capitole, care așază și construiesc argumentul lucrării; cuprinsul, alcătuit din opt capitole împărțite în cele trei părți principale, dintre care primele două prezintă rezultatele cercetării, iar a treia pune în discuție anumite proiecte proprii prin prisma teoriilor enunțate anterior; și încheierea, care așază o bornă pe drumul profesional început în această direcție de cercetare.

Introducerea plasează tema „urbanității” pe scena proiectării urbane occidentale, indicând zone de lumină, unde se profilează urbanismul postmodern al modurilor de viață, precum și conul de umbră aruncat de diluția consecințelor practice ale unui concept insuficient explorat. Astfel se justifică nevoia de clarificare a istoriei și sensurilor noțiunii, dar și a rolului ei funcțional în abordările orașului. Apoi, arată cum s-a construit contextul teoretic, metodologic, practic și politico-administrativ al cercetării, bazat pe surse bibliografice și biografice, care justifică relevanța problemei și a modului de abordare propus. În final, explică logica alegerii surselor (formarea discursului despre „urbanitate” în latină, apoi în engleză, franceză și germană, și mai apoi în limbajul contemporan al arhitecturii), precum și a interpretării acestora într-un mod care se uită umil la „formarea discursivă” în termenii lui Foucault și la „istoria conceptuală” descrisă de Koselleck.

Următoarele două părți ilustrează dubla oglindire dintre „oraș” și „urbanitate”, începând cu modul în care se reflectă orașul în discursul premodern (filologic) despre urbanitate. Astfel, **capitolul 1** identifică inventarea noțiunii de „urbanitas” de către Cicero, în contextul crizei Republicii Romane și al emergenței Imperiului, și evidențiază relația circulară dintre un anume fel de a fi și un anume fel de a înțelege, valoric și formal, orașul. Capitolul se încheie cu un epilog care prezintă disoluția conceptului „urbanitas” în declinul general al civilizației antice, urmând ca în **capitolul 2** să vedem cum vocabularul medieval al politeției, guvernat de „curtoazie” (eleganța „de curte”), pierde teren în fața unui lexic al emancipării, asamblat în cafenelele sau în saloanele modernității timpurii, din care face parte și „urbanitas”. Pentru a evita capcana supra-simplificării, am punctat doar aceste momente de primă conceptualizare în cele trei medii spațiale și lingvistice (englez, francez, german), considerându-le suficiente pentru a susține teza resurgenței conceptului „urbanitas” ca expresie a dorinței de oraș și a voinței de cetate la începuturile modernității europene.

Ca răspuns la această oglindire, **capitolele 3, 4 și 5** propun o parcurgere diacronică a modului în care s-a configurat și a evoluat prezența conceptului de „urbanitate” în profesiile amenajării spațiului urban contemporan (american, francez, germanic),

acompaniindu-le și reflectând reconfigurarea și reșezarea acestora în câmpul mai larg al definirii societății postmoderne. De data aceasta, teoretizările prezentate sunt puse în legătură cu exemple de proiecte și intervenții urbane care pun la lucru conceptul studiat. **Capitolul 6** este o sincronizare a acestor voci de urbanisti, sociologi, geografi, ingineri civili sau arhitecți care interpolează scurta istorie a proiectării urbane prin preocupări pentru conceptul de „urbanitate”, într-o compoziție spectrală a „renașterii urbane” și a identității europene, ilustrată de concursul internațional bienal *European*.

Discuția propusă în **capitolele 7 și 8** revine la contextul bibliografic și biografic descris în capitolul 2, printr-o întoarcere critică la câteva dintre proiectele dezvoltate în paralel cu cercetarea doctorală, dar imposibil de disociat de rezultatele de parcurs ale acesteia. **Capitolul 7** adună concluziile exercițiilor de proiectare și de cercetare în care ne-am ocupat de piața comercială. Aici se conturează argumentul că elaborarea urbanității în România nu are atât nevoie de piețe, în sens de *place* sau *square*, adică de un spațiu delimitat de clădiri impunătoare și bine ordonate, (cum ar sugera unele lamentații privind lipsa spațiului public bucureștean, spre exemplu), cât de acceptarea pieței comerciale, piața în sens de *marché* sau *market*, ca generator de emancipare socială și politică. Ea are o dinamică specială, care poate fi întărită și rafinată prin intervenția sensibilă a proiectantului urban, mai ales acolo unde se cuplează cu un parc, maidan sau alt tip de spațiu deschis. Iar pentru a susține circularitatea dintre forma și comportamentul urban, presupusă de noțiunea de „urbanitate”, **capitolul 8** prezintă câteva inițiative pedagogice (civice) pentru răspândirea dorinței informate de oraș și a disponibilității de participare la re-fondarea cetății.

CONTRIBUȚIILE CERCETĂRII

Glosând în jurul noțiunii de „urbanitate”, lucrarea propune o primă schiță genealogică a proiectării urbane, înțeleasă în termenii lui Machado, ca „*proces de design care produce sau sporește urbanitatea*”.

Apoi, este o invitație la reflecție și un punct de pornire pentru explorarea posibilităților teoretice și practice ale conceptului de „urbanitate” în dezvoltarea proiectării urbane românești.

Nu în ultimul rând, este o critică indirectă a prezentului urban românesc prin prisma unei incursiuni în experiența noțiunii de „urbanitate” în lumea occidentală, care scrijelește un făgaș posibil pentru afirmarea proiectării urbane ca domeniu cultural esențial democrației românești.

După cum am văzut în capitolul precedent, „știința urbanismului” apare din ruptura radicală produsă în secolul al XIX-lea de nașterea mobilității capitalului, care lucrează după alte repere decât stabilitatea spațială, provocând destul de rapid abandonarea acestora în mirajul „orașului mașină”. Deși efectele acestui abandon nu se văd cu adevărat decât după generalizarea comunicațiilor dinspre finalul secolului al XX-lea, evoluția urbanismului fluctuează permanent între principiul mobilității și cel al stabilității.³¹ Or, discuția contemporană despre „urbanitate” apare la mijlocul secolului trecut, ca un catalizator al căii de mijloc între cele două principii, dar și ca reamintire a faptului că asigurarea suportului tehnic al orașului nu este un scop în sine, ci o condiție de posibilitate a dezvoltării de raporturi semnificative între subiect și spațiul urban.

Jumătate de secol mai târziu, „urbanitatea” rămâne un factor important în formulările proiectului societal contemporan, contribuind la normarea unui nou comportament

31. O bornă a acestor fluctuații o constituie a doua ediție a *Conversațiilor de la Darmstadt (Darmstädter Gespräche)* din 1951, care propune tema „om și spațiu” pornind de la premisa deșrădăcinării (*Heimatlosigkeit*) ca legământ al societății în era tehnologiei. În paralel cu încercarea lui Ortega y Gasset de a destabiliza „mitul omului din spatele tehnologiei”, Heidegger se adresează în special arhitecților (printre care Bonatz, Neufert, Schuster, Scharoun ș.a.) invitând la reconsiderarea acestor premise prin desprinderea conceptului de figurile și realitățile momentului, puternic marcat de migrații forțate, de exil, refugiu, de dislocare în general. v. Bartning, O. (ed.) 1952. *Mensch und Raum: Darmstädter Gespräch*. Darmstadt: Neue Darmstädter Verlagsanstalt. Dar locuirea „în chip poetic” propusă de Heidegger va fi criticată prin locuirea „în chip trecător” propusă de Nancy, aproape cinci decenii mai târziu. v. Nancy, J.-L. 1999. „La ville au loin” în *La ville entière*. Paris: Mille et une nuits. Dacă locuirea lui Heidegger este înșurubarea în pământ, în loc și în unicitatea lui, locuirea despre care vorbește Nancy este suspendată între statornicie și migrație, între stabilitate și mobilitatea instituționalizată, în dimensiunea sa fizică, dar mai ales conceptuală și relațională.

la scara globală, în spiritul dezvoltării sustenabile. Dar, în pofida acestor recurențe, conceptul rămâne în continuare greu de cuprins, iar legătura cu istoria umanistă nu este (încă) evidentă. Astfel, cercetarea de față s-a conturat printr-un parcurs bibliografic și biografic între diferite regiuni discursive pe marginea acestui termen, în diferite medii culturale și profesionale, care au dat naștere unor întrebări dificile de ordin teoretic, etic, metodologic, practic sau politico-administrativ, întrebări pe care lucrarea de față poate cel mult să le formuleze mai informat și mai nuanțat.

CONTEXTUL TEORETIC

Interesul pentru tema „urbanității” a germinat cu ocazia memoriului de anul 5 la Ecole d'Architecture de Paris La Villette³², preocupat de discursul care proclama moartea orașului în favoarea „urbanului difuz” (*l'urbain*,³³ echivalentul în franceză al *sprawl* sau *citta diffusa*). Articolul lui Choay, „Mort de la ville, règne de l'urbain”,³⁴ este doar un exemplu dintre multe altele. Considerând alegerile terminologice din domeniul proiectului urban francez, am încercat să înțelegem felul în care a prins contur contradicția dintre substantivele „ville” și „urbain” în ultimele două decenii ale secolului trecut. Pornind de la imaginea „urbanului difuz” ca „oraș lipsit de urbanitate”, conturat prin formulări ca „lipsa de urbanitate sau mizantropia orașelor satelit”³⁵, „viziunea arhitectului ca unicul, atotputernicul creator de un spațiu dezbrăcat de orice urbanitate”³⁶, sau „o ultimă imagine a unui urbanism lipsit de urbanitate”,³⁷ care reiau cumva „urbanizarea lipsită de urbanitate” denunțată de Lefebvre în 1968,³⁸ s-a conturat întrebarea despre ce tip relație conceptuală există între aceste trei noțiuni: „oraș”, „urbanul difuz” și „urbanitatea”.

Mare parte din retorica momentului (Choay, Mongin, Cohen etc.) se construia în jurul divorțul dintre *urbs* (ca teritoriu construit, cadru fizic al așezării umane) și *civitas* (comunitate umană care locuiește acest spațiu construit), proclamând moartea

32. Calciu, D. 2006. *Ceci n'est pas une ville*, îndrumător Jacques Boulet, Ecole Nationale Supérieure d'Architecture de Paris La Villette.

33. Conceptualizat sub acest nume de Lefebvre, H. 1970. *Du rural à l'urbain*. Paris: Anthropos.

34. Choay, F. 1994. „Le règne de l'urbain et la mort de la ville” in *La Ville. Art et architecture en Europe. 1870-1993*, Paris: Editions du Centre Pompidou, pp. 26-35.

35. Habermas, J. 1981. „Modern and Postmodern Architecture” in Leach, N., *Rethinking Architecture. A Reader in Cultural Theory*. London, New York: Routledge, 1997, pp. 215, 222.

36. Cohen, J.-L. 1984. „The Italophiles at Work”, in Hays, M., *Architecture Theory since 1968*. Cambridge, MA, London, England: MIT Press, 1998, p. 511.

37. Virilio, P. 1984. „La ville surexposée” in Hays, *Op.cit.*, p.547.

38. v. Lefebvre, H. 1968. *Op. cit.*

orașului în industrializare, îngropat în noi materiale, infrastructuri și tehnologii diseminate într-un *étalement urbain* fără sfârșit. Choay susține detașarea de arhaismul lexical „oraș”³⁹ amintind studii precum cele desfășurate de Levi-Strauss sau Bourdieu, care duc la concluzia că organizarea societății contemporane nu mai are nevoie de înrădăcinarea într-un corespondent spațial și argumentează nevoia de noi moduri de lucru cu conceptele amenajării habitatului uman. Astfel, lucrarea a prins forma unei incursiuni prin diferitele teoretizări ale trecutului oraș *mort* și actualilor lui inamici, *meta-*, *megalo-*, *euro-*, *peri-* sau *post- oraș*, la finalul căreia ne-am consolatat în vorbele lui Jean-Luc Nancy, care caută să reabiliteze orașele de astăzi distrugând mitului orașelor de ieri:

*orașul de a cărui pierdere ne temem este orașul fără periferii (banlieue), iar orașul de care ne este frică este orașul cu periferiile și în periferiile sale. Ceea ce am vrea să păstrăm este orașul guvernator și comercial, capitala burgheză care își dă, ca oraș, reprezentarea puterii sale. Ea își ține departe periferia, și își păstrează castelul, catedrala”.*⁴⁰

Destabilizând fixația mentală asupra orașului secolului luminilor, lectura eliberată de prejudecăți a orașului de astăzi, suspendat între spațialități și temporalități incerte, pe care Sieverts⁴¹ îl numește *Zwischenstadt*, ar deschide posibilități de inventare a unui „nou mod de a fi urban”, prin lucrul la nivelul microstructurii spațiului cotidian. La fel, *exurbia* lui Preel face „apologia orașului delocalizat și grefat naturii ... un posibil oraș *altfel*, fragmentat și împrăștiat.”⁴²

O concluzie implicită studiului de mai sus, deși neformulată ca atare la momentul respectiv, este că, din punctul de vedere al definirii unui sens al vieții în comun, „urbanul difuz” este privit cel mult ca o condiție de posibilitate, fără un conținut propriu și așteptând să fie validat ca oraș prin impregnarea cu urbanitate: „*inventarea noilor tipuri de așezări purtătoare de urbanitate este singurul mod de apărare*

39. v. Choay. F. 1990. „« Ville » : un archaïsme lexical” in Choay, F., *Pour une anthropologie de l'espace*. Paris: Seuil, 2006, pp.148-153. trad. ro. Kázmér Kovács, *Pentru o antropologie a spațiului*, București: Revista Urbanismul, 2011.

40. *Ainsi, la ville qu'on craint de perdre est la ville sans sa banlieue, celle que l'on craint est la ville avec banlieue et dans sa banlieue. Celle qu'on voudrait garder est la ville gouvernante et commerciale, la capitale bourgeoise qui se donne, en tant que ville, la représentation de son pouvoir. Elle écarte sa banlieue, et préserve son château, sa cathédrale.* Nancy, J.-L. 1999. „La ville au loin” in *La ville entière*. Paris: Mille et une nuits, pp. 16-17.

41. Sieverts, T. 1997. *Zwischenstadt, zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land*. Wiesbaden: Vieweg + Teubner Verlag. Studiul va fi explorat mai atent în capitolul 5.

42. Preel, B. 1996. „L'après-ville” in Paquot, T. (ed.). *Le monde des villes. Panorama urbain de la planète*. Paris: Complexe.

împotriva distrugerii peisajelor prin diseminarea de construcții".⁴³ De fapt, discursul contradicției dintre „oraș” și „urbanul difuz”, precum și cel al „urbanității” ca rezolvare conceptuală a acestei contradicții, răsună parcă asemeni unui ecou spart al încrederii lui Cerdà de care aminteam în capitolul 1, în forța superioară a sociabilității umane de a „armoniza acea *mare-magnum* de lucruri diverse și eterogene, pentru a forma ceea ce numim oraș”. Pare că ultima instanță a acestei forțe și-a dat măsura în chiar Barcelona lui Cerdà, iar proiectarea urbană s-a alăturat în sfârșit eforturilor sociologiei, psihologiei și psihanalizei, pedagogiei și filosofiei etc. de a găsi resorturile unei noi sociabilități care să dea „urbanului” un aer de oraș. ***Dar cum și cât poate răspunde „urbanitatea” contradicției dintre „oraș” și „urbanul difuz”?*** Până acum, tema urbanității s-a coagulat într-un soi de arbitru al practicilor și teoriilor vieții urbane contemporane, dar și ca laborator de cercetare și experimentare a modurilor de existență individuală, comunitară și politică. În ce termeni am putea genera un discurs similar despre experiența orașelor românești?

CONTEXTUL ETIC ȘI NORMATIV

Conceptul a reapărut în preocupările noastre legate de reformulările profesiei de arhitect, din ce în ce mai discutate de forurile internaționale și din ce în ce mai evident necesare în România. Carta UNESCO-UIA pentru educația de arhitectură conchide cu amintirea grijii majore pentru conștientizarea rolului și responsabilității sociale pe care arhitectul trebuie să și le asume față de societate, față de calitatea vieții pe care o propune și față de sustenabilitatea așezărilor umane.⁴⁴ Grupul de lucru pentru probleme urbane al Consiliului Arhitecților din Europa traduce responsabilitatea socială în *proiectarea responsabilă*, care se declină în patru componente: (1) *proiectarea integrată*, conștientă de contextul larg, sensibilă la complexitatea acestuia și capabilă să ofere un răspuns adecvat, care nu este neapărat unul spațial; (2) *proiectarea preocupată de energie*, dirijată de grija pentru transferul de energie și preocupată de reciclarea durabilă (reabilitare, reutilizare etc.); (3) *proiectarea incluzivă*, orientată spre democratizarea proceselor de arhitectură și urbanism, prin facilitarea accesului la informații profesionale și prin deschiderea către dialogul cu mediile extra-profesionale; (4) *proiectarea de calitate și adaptabilă* relației circulare dintre

43. Choay, F. 1994 „Penser la non-ville et la non-campagne de demain”. trad. ro. Kázmér Kovács. „A gândi non-orașul și non-satul de mâine” in *Urbanismul* 9/2011, *Cultura Urbană*, pp. 26-28.

44. Carta UNESCO-UIA pentru educația de arhitectură, 2011: Beyond all aesthetic, technical and financial aspects of the professional responsibilities, the major concerns, expressed by the Charter, are the social commitment of the profession, i.e. the awareness of the role and responsibility of the architect in his or her respective society, as well as the improvement of the quality of life through sustainable human settlements.

calitatea mediilor urbane și evoluția modurilor de viață.⁴⁵ Aceleași preocupări traversează congresul UIA de la Durban din 2014, care propune explorarea unor metode *altfel* de a gândi și de a face arhitectura, în dimensiunile ei politice, economice, ideologice, teoretice, la fel de mult ca în cele spațiale și formale.⁴⁶

Astfel, acțiunea arhitectului se supune unui nou *habitus*⁴⁷ profesional în curs de formare, într-un context mai larg influențat de intensificarea dezbatelor pe tema cosmopolitismului ca metaforă a unui mod de viață condus de dorința de a produce schimbări sociale pozitive, la nivelul local și global, deopotrivă (reluarea ideii stoice de cetățean al *polis*-ului și al *cosmopolis*-ului);⁴⁸ de subsidiarizarea la toate nivelurile, ca principiu constitutiv al UE (fapt care presupune nevoia de participare publică și cultură politică);⁴⁹ dar și de relativismului cultural din ce în ce mai accentuat și nevoii subsecvente de o moralitate din ce în ce mai incluzivă.

În contextul mai larg, reflecția asupra condiției urbane contemporane (vest-europene) a fost puternic influențată de preocupările lui Levinas pentru *responsabilitatea față de celălalt* sau de felul în care Derrida discută *ospitalitatea*, dar și de cele ale lui Foucault, pentru descifrarea unui nou mod în care ne putem elabora conduita, ca mod de viață condus de acțiunea asupra sinelui, fără necesitatea conformării la o normă exterioară (*le souci de soi*). Pentru Foucault, registrul etic al conduitei se formulează dincolo de sfera codurilor morale și dincolo de elaborările doctrine ale acestor coduri, fiind un proces prin care individul se construiește pe sine ca obiect al practicii morale, adică își stabilește scopurile morale, se poziționează în raport cu preceptele pe care le va urma și decide asupra unui anumit mod de a fi.⁵⁰ Prin această înțelegere a moralei, supunerea automată unui sistem de coduri morale impus din afara sinelui își pierde relevanța și se lasă înlocuit de căutarea unei „estetici a existenței”. Aceasta ține de ideea că „*principala operă de artă de*

45. Consiliul Arhitecților din Europa. 2014. *Rolul profesiei de arhitect în furnizarea unei proiectări responsabile*.

46. Uniunea Internațională a Arhitecților. 2014. *Architecture Otherwise*. Durban, 3-7 august 2014.

47. În sensul definit de Elias și Bourdieu, ca interiorizarea unui sistem de dispoziții care orientează practicile și strategiile noastre individuale. v. Elias, N. 1939. *The Civilizing Process: The history of manners and state formation and civilization*. Oxford, UK: Blackwell, 1994.; Bourdieu, P. 1972. *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de Trois études d'ethnologie kabyle*. Geneva: Droz.

48. Brown, G.W. & David Held (ed.). 2010. *The Cosmopolitanism Reader*. Cambridge: Polity Press.; Appiah, K. A. 2006. *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York: W.W. Norton.

49. v. *Ordinul nr. 2701 din 30 decembrie 2010 pentru aprobarea Metodologiei de informare și consultare a publicului cu privire la elaborarea sau revizuirea planurilor de amenajare a teritoriului și de urbanism*. Or, România este slab evaluată tocmai la capitolele care țin de cultura politică și participarea publică. v. Economist Intelligence Unit, *Democracy Index*, 2013.

50. Foucault, M., *L'usage des plaisirs*. Paris: Gallimard, 1984, p.26.

care trebuie să ne preocupăm, zona majoră unde trebuie să aplicăm valorile estetice, este sinele, propria viață, propria existență”,⁵¹ prin „artele existenței” (*arts de l’existence*), definite ca:

*practicile gândite și voluntare prin care oamenii își fixează reguli de conduită, dar încearcă să se transforme pe sine, să se modifice în ființa lor singulară și să facă din viața lor o lucrare (œuvre) purtătoare de anumite valori estetice și care răspunde anumitor criterii de stil.*⁵²

Prin prisma acestor observații, emergența „urbanității” în discursul proiectării urbane poate fi citită ca o manifestare a căutării de răspunsuri arhitecturale și urbanistice urmărind să afirme un mod al experienței spațiului urban ca lucrare de artă. În aceste condiții, *ambianța urbană rafinată* de care vorbește Choay ca fiind semnificativul abuziv al „urbanității” exprimă de fapt locul corespunzător întrupării caracterului moral, loc geometric al circumstanțelor (spațiale) care invită, sau susțin, în termenii lui Ramage, *manifestarea exterioară a unei culturi interiorizate prin locuirea într-un centru urban, sau măcar având contact direct cu el. Dar la ce formă de manifestare a caracterului moral trimite experiența conceptului de „urbanitate”?*

Care sunt acele valori estetice care fac ca experiența spațiului urban să participe la frumusețea vieții? căror criterii de stil răspunde raportul subiectului moral cu spațiul urban? și cum participă acesta la formularea conduitei? Asemenea întrebări pot fi reperate, sub diferite forme, în studii de bază ale proiectării urbane (Jacobs, Lynch, Newman, Ascher, Devillers, Krier, Culot etc.), conducând la o altă întrebare: ***Ce implicații au aceste preocupări asupra eticilor profesionale ale arhitecturii și urbanismului?*** Deși similare, fiecare dintre răspunsurile de mai sus poartă o doză de specificitate dată de contextul social și material în care a fost elaborat, și nici unul nu este definitiv. Unele dintre ele apropie urbanitatea mai mult de dimensiunea spațială a cuplului public-privat (Lynch, Krier, Culot), altele se îndreaptă spre asocierea cu virtuți civice și cu participarea cetățenilor în planificarea urbană (Jacobs, Ascher.). Dar cel mai puternic element de legătură este că fiecare dintre aceste studii marchează momente importante de inflexiune ale practicii și legislației fabricării orașelor occidentale, iar ecourile lor răsună, mai recent, și în cele post-comuniste, inclusiv în România.

51. *la principale œuvre d’art dont il faut se soucier, la zone majeure où l’on doit appliquer des valeurs esthétiques, c’est soi-même, sa propre vie, son existence.* Foucault, M., „À propos de la généalogie de l’éthique : aperçu du travail en cours”, *Dits et écrits*, IV, 326.

52. *des pratiques réfléchies et volontaires par lesquelles les hommes se fixent des règles de conduite, mais cherchent à se transformer eux-mêmes, à se modifier dans leur être singulier et à faire de leur vie une œuvre qui porte certaines valeurs esthétiques et répondent à certains critères de style.* Foucault, M., *L’usage des plaisirs*. Paris: Gallimard, 1984, p.16.

Nevoia de a le înțelege provine din obligația de a le prelua, indirect, prin noi straturi legislative și metodologice care se suprapun peste teritoriul românesc devenit parte din cel european, straturi a căror coerență cu logica reglementară și operațională preexistentă nu este întotdeauna un lucru evident. În acest sens, cei doi ani de master de dezvoltare urbană integrată, și mai ales proiectul de diplomă, ne-au îndreptat, din nou, atenția spre conceptul de „urbanitate”. Încercând să înțelegem felul în care ar putea fi traduse procedurile proiectului integrat de dezvoltare urbană (PIDU – strategie de dezvoltare teritorială introdusă de politica de coeziune 2007-2013), ne-am întors la reflecția asupra modului în care s-au construit principiile de fond și de acțiune ale proiectului urban francez.⁵³

În paralel cu privirea de sus, globală, unul dintre cele mai incitante și provocatoare instrumente de lucru ale proiectului contemporan este intervenția minimală.⁵⁴ Pornind de la o lectură atentă și sensibilă a locului și a corespondențelor dintre componentele imaginare și cele reale pe care se construiește relația dintre subiect și spațiul urban, intervenția minimală este o strategie de acupunctură urbană care provoacă inflexiuni ale proceselor deja existente într-un anume loc, fără să producă modificări fizice (majore). Prin modul în care este concepută, intervenția minimală este o tehnică ce se naște tocmai din conexiunile dintre materialitatea orașului și corporalitatea subiectului, dintre corporalitate și minte, dintre minte și spirit. Ea pornește de la premisa că proiectul este deja înscris în sit (*le déjà-là*), posibil de activat prin mijloace minime, folosind aproape-nimic (*le presque-rien*) și capabil să redea spațiul urban spre utilizare. Astfel, intervenția minimală înseamnă renunțarea la a mai căuta o estetică a amenajării, în favoarea unei „estetici a existenței”, prin reperare, reprezentare și recuperare din abandon, sau chiar prin non-intervenția arhitectului: „Faptul că un loc există dinainte de a ne propune să facem ceva se repercutează profund asupra naturii înseși a intervenției și chestionează în mod radical necesitatea acesteia”.⁵⁵ Circularitatea dintre privirea strategică globală și acțiunea sensibilă

-
53. v. Calciu, D. 2010. „Proiectul urban, un scenariu de acțiune asupra orașului”. In Zahariade, AM. & Oroveanu, A. *ACUM: spațiul public și reinserția socială a proiectului artistic și arhitectural*. București: Ed. Univ. Ion Mincu, T3, pp. 260-269
54. v. Calciu, D. 2010. „Intervenția minimală, între instrument de lectură și edificare”, in Ana Maria Zahariade & Anca Oroveanu, *ACUM: spațiul public și reinserția socială a proiectului artistic și arhitectural*, București: Ed. Univ. Ion Mincu, 2010, T3, pp. 278-287.
55. *Le fait qu'un lieu existe avant qu'on se propose d'y faire quoi que ce soit retentit profondément sur la nature même de l'intervention et pose, de manière radicale, la question de savoir s'il faut ou non intervenir*. Lassus, B. 1994. „L'obligation de l'intervention. Du paysage aux ambiances successives”. In

locală conduce, astfel, la o nouă întrebare: ***unde, între așezarea birocratică a unui loc și intervenția minimală, se articulează capacitatea arhitectului de a lucra simultan cu „potențialul de urbanitate” al subiectului și cu posibilitatea spațiului de a fi desemnat ca „potrivit pentru urbanitate”?***

CONEXIUNI CU ALTE DOMENII

După cum am arătat mai sus, „urbanitatea” este un concept multifacțat, aflat la intersecția disciplinelor amenajării spațiului, științelor sociale și umaniste. Dacă arhitectul atras de această noțiune are un acces facil la conexiunile evidente (deja) cu proiectarea urbană, cu planificarea și cu politicile urbane, cu sociologia, geografia sau artele contemporane, sub pălăria cuprinzătoare a *studiilor urbane*, transferul către cultura umanistă este mai puțin la îndemână. Cu toate acestea, „urbanitas” și traducerile sale au o istorie lungă în teoria și practica retoricii, în arta conversației sau în studiile etichetei, unde sensurile ei variază între eleganță, politețe, moravuri, *savoir-vivre* sau *bon ton* și umor fin. Prin prisma acestei istorii, este conceptul care a răzbătut poate cel mai ușor granițele dintre domenii în cadrul orientării studiilor umaniste către problema orașului și a spațiului, domenii colonizate până spre finalul secolului trecut de arhitectură, urbanism și varii științe tehnice sau sociale. Această mișcare este anunțată întrucâtva din anul 1980, prin alăturarea științei de a face orașul și a artei de a trăi în cadrul expoziției de la Centrul Pompidou, cu tema *„A la recherche de l'urbanité: savoir faire la ville, savoir vivre la ville”*.⁵⁶

În anii 1990, la Universitatea din Copenhaga se înființează *Centrul pentru Urbanitate și Estetică*, ghidat de „*provocarea epistemologică de a promova studiile urbane umaniste și conceptul de urbanitate*”. Centrul lucrează la maparea relațiilor dintre oraș, experiența umană și diferite forme de artă și cultură, înțelegând noțiunea de *estetică* în sensul original de *aisthesis* (percepție senzorială), iar percepția spațiului în întreaga complexitate a experiențelor multi-senzoriale ale cotidianului. Prin felul în care organizează cercetarea și educația, centrul este unul dintre primele exemple de contopiri disciplinare în jurul unui obiect de studiu atât de complex și multifacțat cum este raportul dintre subiect și spațiu urban.⁵⁷

Berque, A. (ed.). *Cinq propositions pour une théorie du paysage*. Seyssel: Champ Vallon, p. 91.

56. Biennale de Paris, Centre de la Creation Industrielle. 1980. *A la recherche de l'urbanité: savoir faire la ville, savoir vivre la ville*. Paris: Academy Editions.

57. v. Center for Urbanity & Aesthetics, Department of Comparative Literature, Faculty of Humanities,

Traversări similare se petrec și peste Atlantic, un exemplu în acest sens fiind studiul despre *urbanism și urbanitate* spaniole elaborat de Leigh Mercer.⁵⁸ Pornind de la analiza romanului realist spaniol, autoarea aduce împreună teoria literară, studiile etichetei și ale artei conversației, precum și teoria științifică a urbanismului din spre finalul secolului al XIX-lea, căutând corespondențe între elaborarea conduitei în noile spații ale modernității (muzeul și teatrul, magazinul general și promenada, bursa și cazinoul, cluburile politice și congresul) și „inventarea capitalei” (prin proiectul și apoi teoria științifică ale lui Cerdà). Mercer privește romanul ca spațiu al ficțiunii și al discursului unde se formulează reciprocitatea dintre ritualurile sociale și emergența metropolei, în contextul unei clase mijlocii care lucrează pentru reimaginarea relației cu sfera publică și pentru abandonarea moravurilor tradiționale în favoarea cosmopolitismului și noii sociabilități asociate acestuia. Astfel, acest studiu oferă o dovadă în plus în sprijinul ipotezei cu care pornim cercetarea, anume că „urbanitatea” este un factor mobilizator esențial în definirea unui salt calitativ al vieții și spațialității orașului. Totodată, confirmă senzația că „urbanitatea” este un concept cu un potențial mai mare decât i se acordă în prezent (în contextul arhitecturii și urbanismului din România, cel puțin), mai degrabă din intuiție decât din orice alte rațiuni; la fel cum justifică și ipoteza că o privire mai atentă ne-ar putea arăta noi căi de a-l înțelege și de a-l pune în operă.

University of Copenhagen. <http://humanities.ku.dk/> Centrul reunește discipline precum literatura comparată, cultura modernă (istorie culturală, teoria urbană, pictură, sculptură, fotografie, politici culturale etc.), istoria artei și cultura vizuală, artele spectacolului și muzicologie. De asemenea, centrul colaborează strâns cu Danish School of Architecture.

58. Mercer, L. 2013. *Urbanism and Urbanity. The Spanish Bourgeois Novel and Contemporary Customs (1845-1925)*. Lanham, Maryland: Bucknell University Press.

NEVOIA DE CLARIFICARE A SENSURILOR CONCEPTULUI DE „URBANITATE”

În mod tradițional, urbanitatea este o trăsătură de caracter care ține de experiența spațiului public și de obligația grijii față de sine (a dezvoltării de sine), de modul apariției, al conversației și al conduitei într-un mediu cosmopolit; este o trăsătură de caracter care se consolidează prin practici spațiale și puteri instituționale tipice orașului.⁵⁹ Pe de altă parte, generalizarea urbanizării și a concepției despre lume asociată acestei forme de ocupare teritorială (personalitatea, comportamentul economic, credințele, sociabilitatea, viața umană în general) par să fi desprins urbanitatea de spațiul orașului în sens tradițional și de personalitatea rafinată, devenind parte din sistemul de valori al fiecărui om de pe planetă.⁶⁰ Urbanitatea apare, în acest caz, ca o caracteristică generală bazată pe diversitate, aparținând oricui este dispus să iasă din spațiul confortului printre cei aproape și să ia parte la amalgamul pe care îl presupune societatea urbană de astăzi.

Aceste două moduri de explicitare a urbanității așază premisele pentru preluări și dezvoltări ulterioare dintre cele mai variate și uneori divergente, care privesc, de fapt, către același obiect de studiu – raportul dintre subiect și spațiul urban –, dar din multiple unghiuri și prin multiple mijloace. Aceste variațiuni sunt ajutate de ambiguitatea conceptului. Cea mai clară definiție este probabil cea formulată de Choay, ca **„ajustare permanentă a unei forme de convivialitate și a unei forme urbane”, adică a unei forme de a fi împreună cu ceilalți și, cu toții, în spațiul urban**.⁶¹ Pornind de la această definiție de lucru, într-un prim moment al studiului doctoral, frecvența cu care se regăsește în discursurile despre oraș și moduri de viață urbană ne-a făcut să credem că am putea folosi conceptul de „urbanitate” ca instrument teoretic pentru cercetarea și discutarea locuirii bucureștene în secolul al XIX-lea. Dar încercarea de a o circumscrie și de a o defini ca fundal pentru investigarea relațiilor dintre spațiul locuirii și universul orașului în curs de modernizare s-a dovedit o strădanie similară urmăririi unei fata morgana: încercam să găsim momente de stabilitate ale unui fenomen în mișcare precum locuirea, în funcție de un alt concept, „urbanitatea”, el însuși instabil și multifățetat, și mai ales insuficient cercetat. În paralel cu preocupările doctorale, ne-am angajat într-o serie de proiecte și studii care explorau diferite dimensiuni ale universului urban, în registre diferite: teoretic, metodologic, practic sau politic, conturând un

59. v. Sennett, R. 1970. *The Uses of Disorder*. New York: Knopf.

60. v. Lefebvre, H. 1970. *La révolution urbaine*. Paris : Gallimard.

61. Choay, F. 1994. „Le règne de l'urbain et la mort de la ville”. In Berque, A.(ed.). *La Ville. Art et architecture en Europe. 1870-1993*, Paris: Editions du Centre Pompidou.

soi de caleidoscop care figura de fiecare dată o altă față a „urbanității” și deschidea mereu noi întrebări, amintite mai sus. Împreunarea acestora ne-a condus la suspendarea preocupărilor pentru teoretizarea modernizării spațiului domestic bucureștean și ne-a focalizat interesul spre ***explorarea conceptului „urbanitate” și a felului în care poate informa atitudinea față de mediul urban și acțiunea în interiorul lui.***

Așadar, prin natura tematicii abordate, conceptul central al lucrării va fi „urbanitatea”. Acesta va fi urmărit în diferite momente și circumstanțe, dar și în diferite limbi: începând cu „urbanitas” și urmărind traduceri și problematizările în engleză și franceză. În funcție de autor și de circumstanțe, „urbanitas” va apărea în legătură cu „decorum”, dar și cu „urbanus homo” sau cu „urbana dicta”; „urbanity” apare în legătură cu „civility”, „sociability” sau „urbane manners”, dar și cu „urban condition” sau „urban realm” (condiția urbană, universul urban, domeniul urban); „urbanité” merge împreună cu conturarea unei „vie élégante”, dar și cu spațializarea unui proiect de viață urbană; în timp ce „Urbanität” creează legături cu „virtuțile civice” și cu educația. Începând să despachetăm sensurile „vieții urbane” contemporane, vom găsi concepte precum „diferență”, „pluralitate” sau „diversitate”, principii care ajută la definirea și completarea uneia dintre ramurile discursive ale „urbanității”, anume cea referitoare la „urbane manners”, adică la felul în care se reglează interacțiunile cotidiene dintre locuitorii unui oraș. ținând seama de această complexitate lexicală și conceptuală, lucrarea de față va sta în mod asumat și afirmat departe de încercarea unei definiții precise a „urbanității”, sau de tentația descrierii vreunei figuri a acesteia, dar va căuta în permanență rolul și semnificația noțiunii în economia discursurilor avute în vedere.

Prin prisma întrebărilor enunțate mai sus, care țin de formularea unei culturi profesionale în câmpul disciplinar al construirii orașului, lucrarea oferă o primă schiță pentru istoria unui mod de a gândi raportul dintre subiect și spațiul urban, pornind de la o serie de texte care discută sensul și utilitatea cuvântului „urbanitate”. Inspirată de „istoria gândirii” definită de Foucault, drept „o analiză a modului în care instituții, practici, obiceiuri și conduite devin o problemă pentru oameni care se poartă într-un anumit mod, născând dezbateri, incitând la reacții noi și introducând o criză în comportamentul, obiceiurile, practicile și instituțiile precedente”,⁶² cercetarea privește prin eșantion la modul în care oamenii încep să se preocupe de „urbanitate” ca tip de experiență în interiorul culturii orașului, la intersecția dintre cunoaștere, putere și mod de înțelegere și de manifestare a sinelui.

Modul de lucru urmărește mai întâi constituirea unei serii de texte care ridică problema conceptului studiat, interesându-se de cine, ce, când, unde și cu ce scop spune ceva despre „urbanitate”; caută, apoi, reguli de formare a discursului despre „urbanitate” prin identificarea unor alegeri tematice care ordonează iregularitatea textelor studiate.⁶³ Pentru moment, ne-am limitat la o cartare a stratificării acestei noțiuni și a tipului de experiență căruia îi dă naștere, prin prisma modului în care a fost inventată în latină, ulterior tradusă în engleză și în franceză, iar recent preluată în jargonul contemporan al arhitecturii și urbanismului. Astfel alese, sursele bibliografice trimit la un decupaj cronologic aparent insolit, care sare de la secolul I î.e.n. la secolul al XVII-lea și apoi al XX-lea. Acest fapt se datorează în principal faptului că intrarea „urbanității” în vocabular se petrece prin reforma limbajului (v. Cicero în Roma sau Guez de Balzac în Franța), dar aceasta nu este independentă de reforma societății, în general, susținând **teza rolului conceptului studiat ca factor activ al emancipării și al formării conduitei civice.**

Textele au fost alese după apariția acestui cuvânt cheie, pornind de la primele formulări și utilizări, în textele lui Cicero. ținând seama de stângăcia arhitectului fără pregătire umanistă în a se apropia de texte antice, am folosit originalul latin împreună cu traducerile de circulație internațională în acest moment, majoritatea traduceri în engleză, urmând ca pentru eventuale continuări sau reutilizări ale acestui text, sau

62. Foucault, M. 1983. „Discourse and Truth: the Problematization of Parrhesia”. In Pearson, J. (ed.). 1985. *Six lectures given by Michel Foucault at the University of California at Berkeley*, octombrie –noiembrie 1983. Dimpotrivă, istoria ideilor urmărește o idee de când apare și cum evoluează, împreună cu ideile din jurul ei.

63. v. Foucault, M. 1969. *L'Archéologie du savoir*. Paris: Gallimard.

pentru cercetări viitoare, să lucrăm în colaborare cu un latinist. Deocamdată, ne-am rezumat la ajutorul dat de comentariile unor profesori recunoscuți de studii clasice, precum Ramage, Fitzgerald sau Grimal. Totodată, am păstrat o oarecare inocență în lectura textelor, lăsând posibilitatea unor interpretări mai aproape de scopul cercetării noastre și păstrând deschiderea unor reveniri viitoare.

Deși cel mai puțin dezvoltat, capitolul 2 este un moment important și relevant pentru înțelegerea rolului pe care îl joacă „urbanitatea” în dezvoltarea formelor și culturii democratice. Slaba dezvoltare a acestui capitol se datorează în primul rând atenției de care s-a bucurat acest proces prin studiile lui Habermas sau Sennett și prin comentariile care le-au urmat. Față de aceste studii, capitolul evidențiază prezența „urbanității” la originea reflecției asupra conduitei în cafenelele britanice și în saloanele literare franceze, ca agent al emancipării sociale și politice, respectiv al revendicării spațiului orașului ca scenă a acestei emancipări. A doua cauză a dimensiunii reduse provine din faptul că acest moment face obiectul unui studiu postdoctoral deja acceptat,⁶⁴ permițând o privire mai atentă și completarea prezentului studiu într-un viitor apropiat.⁶⁵

Partea a doua propune o analiză comparată a modului în care conceptul de „urbanitate” participă la formularea proiectării urbane în Statele Unite, în Franța și în Germania, începând din 1956 și până în prezent. În ton cu prima parte, lectura acestor

64. “Sociability Seeps: Coffee on the Lower Danube (Moldavia and Walachia) in the 17th and early 18th centuries”, acceptat în cadrul seminarului de cercetare *From Riverbed to Seashore. Art on the Move in Eastern Europe and the Mediterranean in the Early Modern Period*, finanțat de Getty Foundation în cadrul inițiativei Connecting Art Histories și coordonat de prof. Alina Payne, Harvard University, 2014-2015. Cafeaua, cu obiceiurile, situările și situațiilor pe care le asociază, a jucat un rol important în emergența ideilor și contururilor urbanității în jurul Mediteranei modernității timpurii. Privind printre vaporii cafelei, proiectul caută să dezvăluie și să discute măsura în care curgerea acestui fluid între Levant și Europa a pătruns în societățile Moldovei și Țării Românești și a acționat ca agent al emancipării, în relație cu structurile de putere consacrate. Dezvoltat la intersecția istoriilor și urmelor cafelei, a mărturiilor despre conduită și moduri de viață, a studiilor despre spațiile sociabilității și a reflecțiilor modernității timpurii asupra arta conversației, cercetarea urmărește reconstituirea unei genealogii a fizionomiei obiceiurilor și situațiilor spațiale aduse de cafea în Principatele Române în secolele XVII-XVIII (tipologii spațiale, decorație, mobilier și mici obiecte). Descrierea obiceiurilor și situațiilor spațiale pe care cafeaua le aduce (sau nu) în Principatele Române către începutul regimului fanariot va contribui la discuția despre natura legăturilor dintre teritoriile regiunii cercetate în cadrul programului, precum și despre fluența schimburilor de bunuri și a lumilor de practici cărora le dau naștere. Merită de precizat că cercetarea este o consecință directă a contactului cu textele lui Dimitrie Cantemir, punct de pornire în studiul cultural și vizual propus.

65. Calciu, D. (2022) Sociability Seeps through the Lower Danube: the introduction of Coffee to Moldova and Wallachia in the Seventeenth Century” in Alina Payne (ed.) *From Riverbed to Seashore: Art on the Move in Eastern Europe and the Mediterranean in the Early Modern Period* (Leiden: Brill), pp. 334-353. <https://doi.org/10.1163/9789004515468>

texte – ele însele lipsite de pretenția exactității – ne-a păstrat într-o zonă a dubiului permanent, a întoarcerilor succesive și pornirilor pe o altă cărare, dar păstrând constant în minte întrebările principale: cine, unde, când, ce și cu ce scop spune ceva despre „urbanitate”? La final, toate aceste voci se sincronizează în capitolul 6, care adună temele principale și deschide spre partea a treia, a cercetării și experimentării „urbanității” prin proiect.

Astfel, cele trei părți corespund celor trei moduri de investigare diferite: aventurarea pe terenul umanist, revenirea pe domeniul mai familiar al teoriei și criticii proiectării urbane, iar în final așezarea unui discurs personal pornind de la exerciții academice și inițiative civice realizate.

Rândurile de mai sus prefigurează o țesătură conceptuală care traversează discipline extrem de diverse (retorica, filologia, sociologia, arhitectura, planificarea urbană, designul urban ș.a.), fiecare operând cu noțiuni și metode extrem de variate. În căutarea unei mai mari stabilități a conceptului de „urbanitate” pentru viitoare cercetări arhitecturale, dar și pentru o primă lămurire a lui în limba română, ne asumăm conștient acest risc științific major, similar pătrunderii pe nisipuri mișcătoare, al arhitectului care se uită la discursul filologic fără pretenția de a fi filolog, precum și la discursul sociologic, filosofic sau politic, fără pretenția de a deveni expert în vreunul dintre aceste domenii. Chiar dacă vom ocoli anumite studii considerate importante într-un domeniu sau altul, vom căuta să plutim spre teren stabil prin reveniri constante la consecințele spațiale sau profesionale ale modului în care este pus să lucreze conceptul studiat.

Un al doilea risc major stă în pericolul postulării existenței unui concept fix care să redea experiențe urbane atât de diferite, precum Roma antică, Londra sau Parisul de secol al XVII-lea, sau orașele europene și americane ale finalului de secol al XX-lea. De aceea, lucrarea nu se va preocupa de calitățile care descriu aceste experiențe, ci va căuta să acceadă la un anume mod de a gândi relația dintre subiect și spațiul urban, așa cum se construiește prin formarea discursivă a „urbanității”. Astfel, ne așezăm în umbra lui Foucault, care caută în trecut nu pentru a găsi soluții la probleme din prezent, ci urmărind refacerea traiectoriei unor întrebări și practici ale unui anume mod de a gândi reflecția morală, care subîntinde multiplele declinări petrecute în timp și poate oferi noi indicii de abordare a realității de astăzi. Autorul justifică această abordare în termeni de genealogie a practicilor subiectivității prin faptul că aceste moduri de gândire și comportament sunt încă în interiorul nostru. Încerc să arăt, pornind de la stabilirea și formarea lor istorică, acele sisteme care ne sunt încă proprii și în interiorul cărora suntem încă prinși. Este, de fapt, o chestiune de prezentare a unei critici a timpului nostru, bazată pe o analiză retrospectivă.⁶⁶

A treia grijă ține de observația lui Koselleck, că un concept rămâne concept atâta timp cât își păstrează ambiguitatea, chiar și atunci când este instrumentalizat: tocmai prin ambiguitate, scrie istoricul, conceptul dezvăluie un spațiu de semnificații

66. Foucault, M. 1971. Interviu. Simon, J. „A Conversation with Michel Foucault”. In *Partisan Review*, 38 (2) p. 192.

și se deschide interpretării (nu definirii).⁶⁷ Astfel, evitarea tentației de explicitare a noțiunii încurajează dubiul de care aminteam mai sus, dar și asumarea unui scop mai difuz al întregii cercetări, anume acela de a conduce la o teorie de fond (nu procedurală) a proiectării urbane, respectiv de a transmite o stare de spirit a acestui câmp disciplinar, și nu o rețetă de proiectare.

67. Koselleck, R. 1982. „Social History and Conceptual History”. In *International Journal of Politics, Culture, and Society*, vol. 2, nr. 3 (primăvara 1989), pp. 308-325.

Partea I

Discursul umanist despre „urbanitate”

Discursul umanist despre „urbanitate”

1 Începuturile. „urbanitas” și republica romană

Fiind vorba despre un concept cu o bogată istorie filologică, mult anterioară intrării în lumea arhitecturii și urbanismului, incursiunea în genealogia „urbanității” face apel la literatura antică greacă, unde s-a conturat ideea rafinamentului vieții în oraș, și apoi romană, acolo unde a fost formulată sub numele de *urbanitas*. Textele antice sunt însă un domeniu prea puțin familiar arhitectului; citirea lor, oricât de pasionantă ar fi, avea nevoie de o călăuză, ceea ce ne-a trimis spre studiul extensiv al lui Edwin Ramage intitulat *Urbanitas. Ancient Sophistication and Refinement* (1973). Profesor de studii clasice la Indiana University, Ramage urmărește constituirea urbanității romane ca subiect de chestionare, analiză și definiri, pe măsură ce Roma se afirmă ca loc al unei vieți superioare în raport cu celelalte teritorii, dar poate mai ales atunci când vechile ei orânduirii sunt amenințate odată cu căderea Republicii. Deși scopul cercetării noastre este diferit de cel al filologului preocupat de eleganța discursului, studiile lui ne-au fost ghid în dificila întoarcere la textele antice, în care arhitectul caută să înțeleagă **în ce context este adusă în discuție „urbanitatea”, cum se încearcă definirea ei, care sunt condițiile care o fac posibilă și care îi sunt consecințele practice (subiective dar mai ales spațiale).**

Dintre toate popasurile posibile prin prisma textului lui Ramage, care trasează construcția ideii de rafinament și a conceptului *urbanitas* în istoria literaturii Romei antice de la primele cristalizări și până la finalul primului secol al erei noastre, Cicero pare cel mai semnificativ punct de pătrundere în atmosfera ideilor care compun conceptul studiat. De altfel, într-un articol apărut cu un deceniu mai devreme, Ramage scrie că sentimentul urbanității – ca atitudine a exclusivității prin prisma rafinamentului modului de viață – se dezvoltă în secolele III-II î.e.n., o dată cu evoluția Republicii, dar primele evidențe literare apar abia în secolul I î.e.n., când romanii devin conștienți de

moștenirea lor culturală și își pun problema păstrării și perpetuării ei. *Urbanitas*, mai scrie Ramage, „este un concept abstract cu multe fațete, moștenit de la romanii din trecut și considerat a fi o trăsătură naturală și integrantă a modului de viață roman”.⁶⁸

Principalele lucrări care tratează tema urbanității sunt *De Oratore*, *Brutus* și *De Officiis*. Împreună cu alte câteva apariții izolate în *Epistulae ad Familiares* sau în *Orator*, aceste texte îi permit filologului să formuleze trei moduri de manifestare a urbanității în perioada ciceroniană, profund interconectate: (1) rafinamentul și politețea omului urban; (2) umorul (urban) de bun gust; și (3) o anume aură a discursului urban, care face ca rostirea cetățeanului să fie superioară oricărui străin.⁶⁹ Inventator al limbajului roman literar (inclusiv al cuvântului *urbanitas*), Cicero devine reper al retoricii europene până în secolul al XIX-lea, pentru a fi recuperat de dezvoltările intelectuale ale ultimelor decenii. Așadar, punctul central al acestui capitol este experiența urbanității din textele lui Cicero, puternic ancorată în contextul temporal, spațial, politic și social al secolului I î.e.n., la apusul republicii romane.

1.1 | ORIGINI. INFLUENȚELE GRECEȘTI

Deși genitor al cuvântului, Cicero (ca și Vitruvius) a transpus și prelucrat în latină multe dintre subtilitățile filosofiei grecești și bogăția de semnificații ale unei limbi rafinate, cu mare forță de abstractizare și generalizare. *Urbanitas* se găsește în această serie de preluări și prelucrări, referindu-se la un comportament rafinat, specific orașului pe timp de pace. El apare ca o prelungire a conceptului grecesc ἀστεικὼν (*asteikon*: urban; atribut al orașului), care descrie dimensiunea culturală a realității materiale a ἀστυ (*asty*): totalitatea clădirilor și spațiilor care formează orașul de jos – în raport cu acropola – din interiorul fortificațiilor, unde se desfășoară activitățile comerciale și relațiile civile.⁷⁰ Expresie a emancipării față de natură, *asty* oferă locul pentru

68. Ramage, E. 1963. „Urbanitas: Cicero and Quintilian, a Contrast in Attitudes”. In *The American Journal of Philology*, Vol. 84, Nr. 4 (oct., 1963), pp. 390-414.

69. Ramage, E. 1961. „Cicero on Extra-Roman Speech”. In *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 92. The Johns Hopkins University Press.

70. (echivalentul grecesc al lui *urbs*). Spre deosebire de χώρα (*khora*), de asemenea teritoriu al polis-ului – zona rurală dimprejurul nucleului urban, hinterland – spațiu dominat politic și economic de oraș, utilizat pentru scopuri agricole și ca necropolă. v. Liddell & Scott. 1889. *An Intermediate Greek-English Lexicon*. Oxford. Clarendon Press. v. și Benevolo, L. 1975. *Storia della città*. Roma & Bari: Laterza. Pentru problematizarea *khorei*, v. Platon, *Timaeus*. Pentru o lectură contemporană a conceptului, v. Derrida, J. 1993. *Khora*. Paris: Galilée. v. și Elden, S. 2013. *The Birth of Territory*. Chicago, IL: Chicago University Press.

un mod de viață mai apărat de violență, condiție de posibilitate pentru construcții politice, sociale și militare care pot stărni mândria locuitorilor și admirația străinilor, așa cum descrie și Tucidide:

[I, 2 (1)] Este evident, că țara care se numește acum Elada n-a avut în vechime locuitori statornici, deoarece, mai înainte, se produceau strămături și fiecare își părăsea ușor pământul, fiind siliți [să facă aceasta] de alții, care veneau mereu mai numeroși. [(2)] Într-adevăr, deoarece nu exista negoț, iar oamenii nu întrețineau relații [comerciale] fără teamă, nici pe uscat, nici pe mare, și fiindcă fiecare nu cultiva pământul decât ca să-și scoată hrana zilnică, iar prisos de bunuri nu aveau și pomi nu sădeau, căci neînconjurați de ziduri, cum erau, nu știau când aveau să vină alții mai puternici să-i prade, și, fiindcă socoteau că vor putea găsi hrana necesară oriunde, își părăseau pământul fără mare greutate și din această cauză nu erau puternici nici prin orașe mari, nici prin alte mijloace.⁷¹

[I, 6 (1)] Într-adevăr, întreaga Eladă purta arme de fier (...) [(3)] atenienii au fost printre primii care au părăsit armele și, printr-un fel de viață mai destinsă, au trecut la un trai mai dedat moliciunii.⁷²⁷³

Potrivit lui Ramage, același text al lui Tucidide oferă și un prim fragment literar care conturează ideea rafinamentului grecesc din perioada presocratică și clasică (sec. VI-IV î.e.n.), al cărui model prin excelență este Atena.⁷⁴ Este vorba de *Orația funerară* a lui Pericle de la finalul primului an al Războiului Peloponesiac (431-404 î.e.n.):

[II, 40 (1)] Iubim frumosul, ducând o viață simplă, și filozofăm fără să ne moleșim. Ne folosim de bogăție mai mult ca ajutor pentru

71. Thucydides. *Războiul peloponesiac*, I.2 (1-2) (p. 147). Studiu introductiv, trad. ro., note și indice N. I. Barbu. București: Editura Științifică, 1966.

72. Thucydides. *Op. cit.*, I.6 (1, 3) (p. 150).

73. Interpretarea de lucru în engleză: *For instance, it is evident that the country now called Hellas had in ancient times no settled population ... Without commerce, without freedom of communication either by land or sea, cultivating no more of their territory than the exigencies of life required, destitute of capital, never planting their land (for they could not tell when an invader might not come and take it all away, and when he did come they had no walls to stop him), thinking that the necessities of daily sustenance could be supplied at one place as well as another, they cared little for shifting their habitation, and consequently neither built large cities nor attained to any other form of greatness. ... The whole of Hellas used once to carry arms ... The Athenians were the first to lay aside their weapons, and to adopt an easier and more luxurious mode of life.* Thucydides. *The History of the Peloponnesian War*. I.2.6. Trad. en. Richard Crawley. Londra: Dent, 1910.

74. Ramage, E. 1973. *Urbanitas: Ancient Sophistication and Refinement*. Norman, OK: University of Oklahoma Press. p. 8..

*faptă decît ca podoabă pentru cuvîntare, iar a-și recunoaște sărăcia nu-i pentru nimeni o rușine, ci este mai rușinos să nu cauți s-o înlături prin faptă. [(2)] Aceiași oameni au grijă, în același timp, și de treburile particulare, și de cele publice, și alții, care sînt ocupați cu alte îndeletniciri, pot să cunoască fără lipsuri treburile publice, deoarece noi singuri nu socotim inactiv pe cel care nu ia parte la chivernisirea acestor treburi, ci-l numim inutil [pentru stat]; apoi, noi înșine decidem asupra treburilor publice și căutăm să ne dăm exact socoteala asupra lor și nu socotim că discuțiile sînt o pagubă pentru fapte, ci lipsa de lămurire prin discuții făcute mai înainte de a porni la înfăptuirea a ceea ce trebuie.*⁷⁵

Într-un cuvînt, pot să spun că și întreaga cetate este o educatoare a Eladei, și că, după părerea mea, fiecare bărbat de la noi ar putea să-și mlădie corpul, fără ajutorul cuiva, cu dibăcie și grație, în cele mai multe feluri de ocupații.^{76 77}

Este, de altfel, perioada nașterii filosofiei grecești și a încercărilor de explorare a noilor dimensiuni ale spiritului uman și de întemeiere a unei societăți noi, în condițiile date în primul rînd de emanciparea față de religia primitivă (care constituise familia antică și organizase apoi cetatea, și ale cărei simboluri erau vatra sacră și mormîntul străbunilor), prin transformarea zeilor casnici în zei municipali și apoi în zei ai întregii omenirii; dar și de ruperea de tirania bazată pe forța tradiției și a mitului explicativ al lumii, și de trecerea la o guvernare neereditară, electivă, bazată pe caracterul plural al puterii și supusă controlului periodic al alegerilor, detașat de orice aură religioasă. Explicațiile raționale ale existenței lumii (v. școala din Milet) și reformele care au condus la instaurarea democrației în secolul al VI-lea î.e.n. (Solon, Clistene) se constituie în surse ale unei revoluții intelectuale care pune bazele unei civilizații a cuvîntului și a dialogului, fondată pe practica discursului deliberant și

75. Thucydides. *Op. cit.*, II.40 (1-2) (p. 257-8).

76. Thucydides. *Op. cit.*, II.41 (1) (p. 258).

77. Interpretarea de lucru în engleză: *We cultivate refinement without extravagance and knowledge without effeminacy; wealth we employ more for use than for show, and place the real disgrace of poverty not in owning to the fact but in declining the struggle against it. Our public men have, besides politics, their private affairs to attend to, and our ordinary citizens, though occupied with the pursuits of industry, are still fair judges of public matters; for, unlike any other nation, regarding him who takes no part in these duties not as unambitious but as useless, we Athenians are able to judge at all events if we cannot originate, and, instead of looking on discussion as a stumbling-block in the way of action, we think it an indispensable preliminary to any wise action at all In short, I say that as a city we are the school of Hellas, while I doubt if the world can produce a man who, where he has only himself to depend upon, is equal to so many emergencies, and graced by so happy a versatility, as the Athenian.* Thucydides. *The History of the Peloponnesian War*. II.40-41. Trad. en. Richard Crawley. Londra: Dent, 1910.

deciziei colective.⁷⁸ Reluând vorbele lui Pericle, „*dezbaterea nu este o predică în calea acțiunii, ci o etapă preliminară indispensabilă oricărei acțiuni inteligente*” în interiorul unui *demos* urban care se constituie după principiul *izonomiei* (egalității în fața legii).

Astfel, peste memoria *agorei* ca vatra sacră a cetății se construiește *agora* clasică, centrul democrației grecești, ca teren privilegiat al artelor limbajului: al retoricii, al dialecticii, al logicii. În *agora* se remarcă sofistii ca „profesori de înțelepciune”, urmărind democratizarea noilor construcții culturale, științifice și artistice prin generalizarea educației politice. și tot în *agora* se produce contribuția lui Socrate la desprinderea definitivă a normelor conduitei și sentimentului religios de tradiție și de voința zeilor, așezându-le în conștiința individuală prin generalizarea educației în sensul virtuții (ἀρετή: excelența morală a spiritului).

În acest sens, deși istoriile arhitecturii și urbanismului au reținut că *agora* era și loc al pieței comerciale (printre numeroasele funcțiuni religioase și civice), credem că importanța acestui fapt nu a fost explorată îndeajuns. Or, din studiile filologice pare să reiasă că *agora* clasică este cea care s-a constituit ca centru civic și loc al noii arte a retoricii și deci ca simbol al unui nou act al guvernării, care nu se mai legitimează în legi sacre sau în datini vechi, ci prin elocința și inteligența cu care pot fi convinse niște voințe libere. Prezența marilor gânditori și profesori (sofistii, dar mai ales Socrate) în piața comercială perturbă astfel schimbul comercial prin interpe-lări și prelegeri despre viața și educația în spiritul virtuții.⁷⁹

Desigur că arhitectul preocupat de democratizarea urbanismului și arhitecturii contemporane românești și-ar dori un popas mai lung în acest loc și timp, al civilizației grecești în perioada clasică. Dar, ținând seama de economia cercetării de față, vom reține deocamdată relația de omotetie dintre *polis* și *psychè* (dintre cetate și suflet, spirit, într-o traducere elementară care pierde multe nuanțe),⁸⁰ care se formulează începând cu Socrate și se definitivează în scrierile lui Platon și ale lui Aristotel despre *πολιτεία* (*politeia*): regim în sens general, ca organizare ierarhică

78. v. Fustel de Coulanges, N.D. 1864. *La cité antique*. Paris: Hachette, 1900.; Aubenque, P. „Antiquité – Naissance de la philosophie”. In *Enciclopedia Universalis*. www.universalis.fr

79. v. McDonald, W.A. 1943. „Political Meeting Places of the Greeks”. In *The Johns Hopkins Studies in Archaeology*, nr. 34. Baltimore: The Johns Hopkins Press.; Vernant, J-P. 1965. „Espace et organisation politique en Grèce ancienne”. In *Mythe et pensée chez les Grecs*. Paris: Minuit.; Thompson, A. & Wycherley, R.E. 1972. „The Agora of Athens: The History, Shape, and Uses of an Ancient City Center”. In *The Athenian Agora*, vol. 14. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens. Relația dintre piața comercială și piața ca centru civic (considerate ca funcțiuni care împart sau pot împărți același spațiu – ca foaier al experienței urbanității) este explorată în capitolul 10, pornind de la câteva studii de caz contemporane.

80. Cambier, A. 2005. *Qu'est-ce qu'une ville?* Paris: Vrin, pp.100-101.

dar mai ales ca ordine morală și mod de viață corespunzător). Citind *Republica* lui Platon, Alain Cambier observă că „miza acestui dialog este mai degrabă morală decât politică: orașul ideal nu este, de fapt, decât o experiență de gândire” prin prisma căreia Socrate caută să stabilească o ordine a *polis*-ului în vederea descifrării și dezvoltării guvernării de sine (în raport cu un model politic ideal): modelul, scrie Platon, este în cer pentru cei care vor să îl vadă și, văzându-l, să se regăsească pe sine.⁸¹ Mai departe, Cambier notează relația directă dintre spiritul uman și politica înțeleasă drept „arta care se ocupă de spirit”.⁸² Aceasta indică, de fapt, că „sursa perfecționării orașului rezidă într-un anume mod al conduitei, adică în moravurile care fondează noțiunea de politeia („spiritul orașului”), și nu în vreun constructivism artificial”.⁸³ Comentariile lui Cambier își găsesc susținere și în *Politica* lui Aristotel, care reia importanța vitală a virtuții pentru existența orașului:

*Iar dacă în prelegerile de etică s-a spus cu îndreptățire că viața fericită este cea fără piedici în privința virtuții, iar virtutea este o cale de mijloc, atunci viața ideală constă în mod necesar în moderație, în calea de mijloc, așa cum poate fie ea atinsă de fiecare. Aceleași principii normative este necesar să funcționeze în cazul virtuții și viciului unei cetăți și ale unui regim; căci regimul este un mod de viață al unei cetăți.*⁸⁴

Aceste texte completează observația de la începutul acestui capitol, anume că urbanitatea se referă la un comportament rafinat, specific orașului pe timp de pace, și introduc corelația cu viața virtuoasă (virtuți individuale și, respectiv, cetățenești), posibilă doar prin desprinderea de munca zilnică pentru asigurarea nevoilor primare:

*Proprii cetăților cu tihnă mai multă și mai prospere, în același timp preocupate pentru o conduită decentă, sunt supravegherea moravurilor femeilor (ținutei vestimentare a femeilor și comportamentului lor în public, mai ales în timpul sărbătorilor din cetate), păzirea legii, controlul educației copiilor, conducerea gimnaziilor și, alături de acestea, organizarea întrecerilor gimnice și Dionisiace și eventual a altor spectacole de acest fel.*⁸⁵

81. Ibid. v. Platon. *La République*. IX, 592b. Trad. fr. R. Baccou. Paris: Flammarion, 1966.

82. v. Platon. *Gorgias*. 464b. Paris: Flammarion, 1993.

83. *En mettant en relation étroite la politique et l'âme, Platon indique que la source même du perfectionnement de la cité ne se trouve que dans une certaine manière de se conduire, c'est-à-dire dans les mœurs qui fondent la notion de politeia (âme de la cité), et non dans un constructivisme artificiel.* Cambier, A. *Op. cit.* p. 103.

84. Aristotel. *Politica*. IV.1295a. Trad. ro. Raluca Grigoriu. București: Paideia, 2001.

85. Ibid. VI.1322b-1323a.

De la distanța survolării acestei perioade de construcții intelectuale ale culturii grecești, păstrăm ideea principală conform căreia relația de omotetie dintre *polis* și *psychè* își dă măsura în personalitatea și apariția oratorului care face dovada excelenței (*aretè*).⁸⁶ Gramatica orașului (*asty*) și spiritul cetății (*politeia*) converg în termenul de *αστεία*, pe care George Kennedy o traduce prin *urbanity*, înțelegând prin aceasta „exprimări deosebit de politicoase și rafinate” (*notably polite or polished statements*). Apoi, în glosarul de termeni cu care completează traducerea, Kennedy explică termenul *αστεία* (*asteia*) ca un nivel de ascuțime sau volubilitate a vorbirii, specifică locuitorilor urbani și pe care Aristotel pare să le-o atribuie poeților de valoare și bunilor oratori, desemnând o abilitate plăcută auzului și minții.⁸⁷

*

Chiar dacă civilizația clasică elenă răsună în dezvoltările culturale romane din primele secole ale republicii, ideile care o guvernează ajung cu adevărat în Roma abia în secolul al II-lea î.e.n, în special în vremea lui Scipio (185-129 î.e.n.). Așa cum scrie și Pierre Grimal, atunci când romanii – guvernați de virtuți ale acțiunii⁸⁸ – se deschid spre civilizația elenă, ei consideră stoicismul ca fiind cel mai bun sistem de gândire dezvoltat până la momentul respectiv, capabil să explice rațional morala lor instinctivă.⁸⁹ Ramage, la rândul său, scrie că urbanitatea romană își trage seva din influențele grecești aduse de filosoful stoic Panaetius (180-109 î.e.n.), intim al lui Scipio și ai învățaților vremii. El adaptează doctrina formulată de Zeno și Chrysippus, deplasând accentul de la idealul înțeleptului la problemele practice ale vieții de zi cu zi. Această inflexiune va facilita, de altfel, adoptarea moralei stoice de către elita romană, ca o lărgire a vechilor concepții și ca sursă de înnobilare a idealului tradițional de forță morală, *virtus*.⁹⁰ Dar succesul stoicismului roman se datorează și faptului că pune în discuție probleme ale momentului. Născut ca reacție la disoluția lumii „antice” a orașelor grecești (de dimensiuni adecvate echilibrului democratic) și, respectiv, la nașterea statului centralizat (abstract și expansionist), stoicismul

86. frumusețe verbală în acord cu natura, nimic forțat sau artificial. v. Aristotel, *Retorica*. III.2: 1-4.

87. *The definition of [asteia] appears to imply a standard of slickness or perhaps glib speech that is associated with cities or city-dwellers. Aristotle appears to associate urbanity with successful poets (3.10.3) and good orators (3.10.7; the catalog of professional or skilled orators), making [asteia] a mark of success or skill (3.10.3) that is pleasurable to the ear and the mind.* Aristotel. *Retorica*. trad. en. Kenndy, G.A. 2007. *On Rhetoric: A Theory of Civic Discourse*. Oxford University Press.

88. *Gravitas* (sobrietate, seriozitate, profunzime a caracterului), *pietas* (datorie, loialitate), *virtus* (exelență, curaj, caracter, merit) și *dignitas* (demnitate, prestanță, moralitate). v. Grimal, P. 1960. *La civilisation romaine*. Paris: Flammarion, 1981.

89. Grimal, P. *Op. cit.*, pp.76-77.

90. v. Ramage, E. 1973. *Op. cit.* pp. 35-51.; Grimal, P. *Op.cit.*

răspunde și contextului războaielor punice care deschid accesul populației italice (non latine) la cetățenia romană.

În primul rând, orașul clasic, destabilizat, nu mai oferă reperele pentru organizarea vieții individuale, iar stoicismul (filosofie ca artă de a trăi) devine sursă de înțelepciune practică și de reguli de conduită, propunând libertatea spiritului și indiferența ca mod de relaționare cu realitatea *polis*-ului aflat în declin. Fără să nege total implicarea politică (cum propuneau cinicii), gândirea stoică emancipează, totuși, conștiința individuală de cea a datoriei cetățenești: individul trebuie să se ocupe de treburile publice, dar nu prin aceasta își îndeplinește datoria, virtutea și recompensa. Acestea rezidă în propriul sine, iar prin căutarea lor individuală, virtuțile publice slăbesc iar cele personale ies la lumină. Se operează astfel inversarea valorică față de *Politica* lui Aristotel, care pune virtutele cetățenești mai presus de cele umane.

În al doilea rând, doar cosmosul ca întreg (al zeilor și al oamenilor) mai poate răspunde criteriilor *polis*-ului, deoarece realitatea orașelor care mai poartă acest nume s-a îndepărtat de ceea ce reprezintă *polis*-ul „adevărat” (un construct bun din punct de vedere moral), la fel cum *demos*-ul a încetat să mai fie o organizație rafinată sau un grup de oameni guvernat de lege.⁹¹ Chrysippus consideră că în acest oraș cosmic (*ouranos*) al zeilor și oamenilor, individul aparține unei anume comunități (cea a *polis*-ului), dar prin esența lui de origine divină aparține în același timp și comunității umane în ansamblul ei. Astfel, scopul final al vieții, „*de a trăi în acord cu experiența celor aduse de natură*”,⁹² presupune îndeplinirea datoriei de cetățean în dubla sa apartenență la orașul particular și la comunitatea umană globală. Participarea la viața cetății este un fapt natural, deci nu trebuie să fie motivată de statut, bogăție sau putere, ci de datoria față de comunitate și de dorința de îmbunătățire a acesteia. Aceste idei transpar și în stoicismul roman prin Panaetius⁹³ și prin discipolii lui, prin intermediul cărora, scrie Grimal, „*Roma se umanizează*”. Unul dintre principalii discipoli ai lui Panaetius este Cicero, la care ne vom referi în mod particular în secțiunile care urmează.

91. *Stoicorum Veterum Fragmenta in Four Volumes*. 2.32, 328. Leipzig: Teubner, 1903-1924. Pentru interpretări, v. Schofield, M. 1991. *The Stoic Idea of the City*. Cambridge: Cambridge University Press.; Brown, E. 2006. „The Stoic Invention of Cosmopolitan Politics”. In *Proceedings of the Conference "Cosmopolitan Politics: On The History and Future of a Controversial Ideal"*. Frankfurt am Main, decembrie 2006.

92. *To live in accordance with one's experience of the things which come about by nature*. SVF1.12.

93. Fondatorul stoicismului roman, el își lasă, de asemenea, amprenta asupra dreptului roman, asupra teoriei sociale și politice, dar și asupra teoriei și compoziției literare romane.

Ramage descrie perioada lui Cicero (106-43 î.e.n.) ca fiind extrem de importantă pentru problematizarea rafinamentului urban. Acum au loc primele încercări conștiente de explicare, interpretare și chiar definire a *urbanității romane*, ceea ce face ca *urbanus* și cuvintele înrudite lui să apară în tot soiul de contexte gramaticale și semantice:

*urbanus apare frecvent, cu referire la ceea ce ține de oraș, la ceea ce este rafinat sau civilizat, iar urbanitas își face apariția dintr-o dată, probabil articulat chiar de Cicero, pentru a cuprinde larga varietate de ingrediente amestecate în acest rafinament roman.*⁹⁴

Ramage identifică prima apariție (păstrată în scris) a substantivului „*urbanitas*” în anul 80 î.e.n., în apărarea lui Roscius din Ameria, și apreciază că se petrece cu o naturalețe care denotă un grad ridicat de familiaritate atât cu termenul, al cărui prim sens este acela de evidențierea vieții urbane rafinate din Roma:

*Chrysogonus este atât de încântat de cultura lor literară și de distincția lor [urbanitate] încât, printre tinerii lui sclavi, versați în toate plăcerile și-n toate rafinamentele și aleși din cele mai elegante case, vrea să trăiască și oamenii aceștia, niște salahori aproape, care nu știu decât ce-au învățat și ei la Ameria de la un gospodar de la țară.*⁹⁵

94. Ramage, E. 1973. *Urbanitas: Ancient Sophistication and Refinement*. Norman, OK : University of Oklahoma Press, pp. 52-53.

95. *litteris eorum et urbanitate Chrysogonus ducitur ut inter suos omnium deliciarum atque omnium artium puerulos ex tot elegantissimis familiis lectos velit hos versari, homines paene operarios, ex Amerina disciplina patris familiae rustici.* Cicero. 80 î.e.n. *Pro S. Roscio Amerino*, 120. Trad. G. Guțu, “În apărarea lui Roscius din Ameria”, XLI. In G. Guțu (ed.), *MT Cicero, Opere Alese*. Vol I. București: Univers, 1973.

Observațiile lui Ramage sunt susținute și de William Fitzgerald, care scrie că „*utilizarea cuvântului de către Cicero arată că urbanitatea se găsește în centrul idealurilor de comportament și atitudini din prima jumătate a sec. I î.e.n.*”, adică în momentul în care Roma devine conștientă de sine și se auto-conceptualizează prin creația literară.⁹⁶ Secolul este, fără îndoială, marcat de personalitatea lui Cicero, care traduce și prelucurează marile texte ale filosofiei grecești, latinizează concepte și idei existente în cultura greacă și lărgeste astfel puterea de abstractizare a limbii latine⁹⁷, contribuind la lărgirea spiritului roman și a modului său de existență:

*Mă înclin ție, mărite Tullius: tu, lider drept, primul demn de numele de Parens Patriae, părinte al națiunii; cel dintâi care a meritat triumful, în roba ta lungă, și ghirlanda de lauri, pentru limba ta; singurul părinte al elocinței și al limbii latine; și, precum a scris uneori de tine al tău dușman, dictatorul Cezar, ai meritat o coroană mai măreață decât toți ceilalți, pentru că ai considerat nevoia de extindere a învățăturii și spiritului roman mai presus decât extinderea granițelor imperiului și stăpânirii romane.*⁹⁸

Orator, avocat, om politic și filosof, Cicero este un apărător înfocat al Republicii, pe care speră să o poată salva punând filosofia în slujba politicului, pentru restaurarea caracterului virtuos al politicienilor. Considerând că principala cauză a declinului Republicii este pierderea virtuții, adică a unui atribut principal al perioadei de început, el crede că relansarea acesteia ar începe cu redresarea morală a elitei politice, care ar trebui să pună virtutea individuală și stabilitatea socială mai presus de dorințele de faimă, bogăție și putere, constituindu-se astfel într-un exemplu pentru ceilalți cetățeni.⁹⁹ Astfel, într-un moment în care filosofia și arta sunt

96. Fitzgerald, W. 1995. *Catullan Provocations: Lyric Poetry and the Drama of Position*. Berkeley: University of California Press, p.91.

97. El lucrează la emanciparea limbajului roman, pragmatic, specific unei nații de războinici și agricultori, inventând limba literară, prin prelucrări și traduceri, așa cum discipolul lui, Vitruviu, o va face în arhitectură.

98. *salve primus omnium parens patriae appellate, primus in toga triumphum linguaeque lauream merite et facundiae Latiarumque litterarum parens aequae (ut dictator Caesar, hostis quondam tuus, de te scripsit) omnium triumphorum laurea maiorem, quanto plus est ingenii Romani terminos in tantum promovisse quam imperii*. Plinius cel Bătrân, *Naturalis Historia*, 7. 117. Trad. ro. Alina Cincan, după trad. en. Philemon Holland, 1634. *The History of the World*. Londra: A. Islip.: *All haile therefore, o M. Tullius: faire chieve thee, thou that first was saluted by the name of Parens Patriae, Father of thy countrey: first that deserved triumph in thy long robe, and the lawrell guirland, for thy language: the only father indeed of eloquence and of the Latin tongue: and (as Caesar Dictator sometime thine enemy hath written of thee) hath deserved a crowne above all other triumphs, by how much more praise-worthie it is, to have amplified and set out the bounds and limits of Romane wit and learning, than of Romane ground and dominion.*

99. v. Cicero. *De Officiis*. Trad. en. W. Miller. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1913.; Cicero. *De*

(încă) secundare în raport cu chestiunile pragmatice ale legii, guvernării și strategiilor militare, Cicero pledează în favoarea activităților intelectuale și se dedică popularizării filosofiei atât prin traduceri din greacă cât și prin texte în care apar personalități exemplare din „vârsta de aur” (politică dar și culturală) a Republicii, în special în vremea lui Scipio.

Viața lui Cicero coincide cu declinul și, în cele din urmă, cu căderea Republicii și nașterea Imperiului, iar opera lui oglindește drama unui om aflat în mijlocul (și împotriva) acestor schimbări. El este convins că Republica a ajuns aproape de perfecțiune, fiind combinația corectă de monarhie, oligarhie și democrație descrisă de Aristotel și oferind premisele (politice) pentru dezvoltarea acelui mod de viață cu care Roma se mândrește și prin care se revendică drept superioară în raport cu restul lumii mediteraneene.¹⁰⁰ Astfel, Cicero încearcă să aducă efectele schimbărilor politice în planul vieții curente, avertizând cu privire la diluarea tuturor valorilor romane odată cu dispariția formei de guvernare care le-a făcut posibile. Printre acestea se numără și urbanitatea:

*Căci, vezi tu, a cam dispărut sursa cuviinței [urbanitatem], astfel încât al nostru poet Pomponius ar putea acum să zică, și pe bună dreptate: Gloria anticei Attica e păstrată/ De noi, o pipernicită ceată. El este succesorul tău, iar eu al lui. Deci vino, te implor, pentru ca semințele decenței [urbanitas] să nu dispară odată cu republica.*¹⁰¹

Re Publica. Trad. en. J. Zetzel. *On the Commonwealth.* Cambridge: Cambridge University Press, 1999; Cicero. *De Finibus bonorum et malorum.* Trad. en. H. Rackham. Londra: William Heinemann, 1914. <http://www.thelatinlibrary.com/> pentru textele în latină.

100. Cicero preia ideile lui Aristotel cu privire la statul ideal, care corelează modul de viață dorit și forma de comunitate civică adoptată: *In consequence of city life, laws and customs were established, and then came the equitable distribution of private rights and a definite social system. Upon these institutions followed a more humane spirit and consideration for others, with the result that life was better supplied with all it requires, and by giving and receiving, by mutual exchange of commodities and conveniences, we succeeded in meeting all our wants.* Cic. *De Off.* 2.15. De citit în relație cu: *Cetatea este comunitatea de familii și de sate care tinde către o viață deplină și de sine stătătoare. Aceasta înseamnă, afirmăm noi, a trăi fericit și frumos. Prin urmare, comunitatea politică se cuvine socotită că există pentru acțiunile frumoase și nu pentru conviețuire.* Aristotel. *Politica.* Trad. ro. Raluca Grigoriu. București, Paideia, 2001. III. IX. 1280b.

101. *vides enim exaruisse iam veterem urbanitatem, ut Pomponius noster suo iure possit dicere: "nisi nos pauci retineamus gloriam antiquam Atticam." ergo is tibi, nos ei succedimus. Veni igitur, quaeso, ne tamen semen urbanitatis una cum re publica intereat.* Cicero. *ad Familiares.* 7.31. trad. ro. Alina Cincan, după trad. en. Cicero, *Epistulae ad Familiares*, <http://perseus.uchicago.edu/latin.html>: *For you see that the old fountain of humour has run dry, so that by this time our poet Pomponius might say with good reason: We only guard—a dwindling band—The ancient fame of Attic land. So he is your successor, I his. Come, therefore, I beg, lest the seed for the harvest of wit [urbanitas] perish along with the republic.*

Pe măsură ce Roma își extinde puterea politică și devine din ce în ce mai cosmopolită, Cicero vede crescând amenințarea lumii romane (așa cum o știa și aprecia el) dinspre presiunea din ce în ce mai mare a noilor grupuri extraurbane. El nu neapărat meritele pe care le-ar putea avea *rusticul* sau *italianul*, dar consideră că nici unul dintre ei nu are și nu poate transmite, prin conduită sau prin vorbire, „savoarea urbană”.¹⁰² Însă, în ceea ce îi privește pe ceilalți străini, „*nații necivilizate și barbare*”,¹⁰³ atitudinea lui este mai puțin îngăduitoare, după cum reiese dintr-o scrisoare către Volumnius, prin care îi cere să apere urbanitatea cu orice preț, căci „*este atâta gunoi în oraș, încât nimic nu poate fi atât de disgrațios încât să nu pară cuiva elegant*”.¹⁰⁴

Pentru Cicero, „urbanitas” este una dintre valorile esențiale ale vieții romane, pe care caută să o apere împotriva amenințărilor de ordin politic venite dinăuntru, și respectiv, de ordin social, venite din afară. Aceste amenințări se întâlnesc în expresia nostalgiei după „*imaginea unui spirit antic și specific roman*” (*esprit du cru*) din scrisoarea către Papirius Paetus, prieten și aliat împotriva lui Caesar:

*[...] tu însuși ești atât de prietenos, generos și plăcut în toate prvințele – încât inima mea îți aparține în întregime. Și la toate acestea se adaugă și agerimea ta, nu precum a celor din Attica, ci mai pătrunzătoare decât a celor zece oratori atenieni, o agerime a minții [urbanis sales] pur romană. Iar eu, și poți crede ce vrei, sunt extrem de atras de vorbele de duh, mai ales de cele autohtone, mai ales când văd că au fost mai întâi influențate de latinisme atunci când elemente străine au început să apară în oraș, iar în zilele noastre și de triburile galeze și transalpine, astfel încât nu mai există urmă de iscusime de stil vechi. Sincer să fiu, atunci când te văd, parcă îi văd pe Granius, Luciulius, Crassus și Lelius. Jur pe viața mea, doar în tine mai pot vedea o oareșcare asemănare cu voioșia spirituală de odinioară. Și când la toate aceste calități ale spiritului se adaugă și simpatia ce mi-o porți, te miri oare că m-am îngrijorat așa de tare la vestea că sănătatea ți-a fost grav afectată.*¹⁰⁵

102. v. Ramage, E. 1961. „Cicero on Extra-Roman Speech”. In *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 92. The Johns Hopkins University Press, p. 488.

103. *Afris aut Hispanis aut Gallis, immanibus ac barbaris nationibus*. Cicero. *Ad Quintum*. 1.1.27. <http://www.thelatinlibrary.com/> pentru textul în latină; <http://perseus.uchicago.edu/latin.html> pentru traducerea în engleză.

104. *sed, quoniam tanta faex est in urbe, ut nihil tam sit akúθnpov, quod non alicui venustum esse videatur. ... Urbanitatis possessionem, amabo, quibusvis interdictis defendamus*. Cic. *Fam.* 7.32.

105. *quod tu ipse tam amandus es tamque dulcis tamque in omni genere iucundus, id est proprie tuum; accedunt non Attici, sed salsiores, quam illi Atticorum, Romani veteres atque urbani sales, ego autem—existimes licet quidlibet—mirifice capior facetiis, maxime nostratibus, praesertim cum eas videam primum oblitas Latio tum, cum in urbem nostram est infusa peregrinitas, nunc vero etiam bracatis et*

Apropierea de textele lui Cicero dezvăluie portretul unui cruciat în apărarea tradiției, nostalgic după avântul cultural din „timpurile de aur”, dar și drama unui om politic al vremii lui, care vede apusul unei construcții societale în care crede sincer și căreia îi datorează propriul succes (bazat pe merit, și nu pe originea socială). Așa cum apare și trauma personală a exilului și, poate mai ales, a întoarcerii din exil și a confruntării cu propria sa decădere din viața publică:

Nici nu se aflase încă faptul că republica picase când tu deja te pregăteai să o îngropi. Și exact în acel moment, casa mea a fost prădată și incendiată, averea mea ce se afla în casa mea de pe Colina Palatină a fost dusă la casa consulului care îmi era vecin, bunurile din vila mea din Tusculum au fost de asemenea duse la casa vecinului meu de acolo, celălalt consul; și în tot acest timp, pe când aceeași gloată de meșteșugari își exercitau dreptul la vot, aceeași gladiator propuneau și treceau legi, forumul fiind neocupat, nu doar de oameni cinstiți, ci și de cetățeni liberi, iar pentru faptul că era complet gol, iar romanii neavând nici cea mai mică idee despre ce se petrece, și senatul fiind înfrânt, și existând acești doi consuli răi și nelegiuți, trezoreria, legiunile, aliații și funcțiile de conducere militare erau împărțite după bunul lor plac.¹⁰⁶

Transalpinis nationibus, ut nullum veteris leporis vestigium appareat. Itaque, te cum video, omnes mihi Granios, omnes Lucilios—vere ut dicam,—Crassos quoque et Laelios videre videor: moriar, si praeter te quemquam reliquum habeo, in quo possim imaginem antiquae et vernaculae festivitatis agnoscere. Ad hos lepores cum amor erga me tantus accedat, miraris me tanta perturbatione valetudinis tuae tam graviter exanimatum fuisse? Cic. Fam. 9.15. Trad. ro. Alina Cincan, după trad. en. Cicero, Epistulae ad Familiares, <http://perseus.uchicago.edu/latin.html>: You are yourself so lovable, so gracious, and so delightful in every way—that you have all to yourself. Added to that is your wit, not Attic, but more pungent than that of the Attics, good Roman wit of the true old city style. Now I—think what you will of it—am astonishingly attracted by witticisms, above all of the native kind, especially when I see that they were first infected by Latinism, when the foreign element found its way into the city, and now-a-days by the breeched and Transalpine tribes also, so that no trace of the old-fashioned style of wit can be seen. Accordingly, when I see you, I seem—to confess the truth—to see all the Granii, the Lucilii, as well as the Crassi and Laelii. Upon my life, I have no one left but you in whom I can recognize any likeness of the old racy cheerfulness. And when to these graces of wit there is added your strong affection for me, do you wonder that I have been so severely alarmed at so grave a blow to your health?

106. Cicero. *Post Reditum in Senatu*. 18. Trad. en. Yonge, C.D. *The Orations of Marcus Tullius Cicero*. Londra: George Bell & Sons, 1891. <http://www.perseus.tufts.edu/>: It was not yet openly known that the republic had fallen, when you thought fit to arrange its interment. At one and the same moment my house was plundered and set on fire, my property from my house on the Palatine Hill was taken to the house of the consul who was my neighbour, the goods from my Tusculan villa were also taken to the house of my neighbour there, the other consul; when, while the same mob of artisans were giving their votes, the same gladiator proposing and passing laws, the forum being unoccupied, not only by virtuous men, but even by free citizens, and being entirely empty, the Roman people being utterly ignorant what was going on, the senate being beaten down and crushed, there being two wicked and impious consuls, the treasury, the prisoners, the legions, allies and military commands, were given away as they pleased.

Întors din exil la chemarea Senatului, pentru a încerca să restaureze Republica după eșecul primului triumvirat, Cicero cere să i se restituie proprietățile, ca un act de reparare morală, dar și de afirmare a voinței de restaurare politică.¹⁰⁷ La numai doi ani de la revenirea din exil, Cicero este însă forțat să își susțină inamicii politici (triumviratul lui Iulius Caesar, Pompey și Lucinius Crassus). După acest moment (56 î.e.n.), se retrage din prim-planul vieții politice și se dedică scrisului, sperând ca forța cuvântului să poată inversa decadența orașului și salva Republica.

Textele lui arată o preocupare constantă cu reforma moralei și a conduitei, pe care o vede posibilă prin recuperarea vechii tradiții oratorice, care nu era doar un exercițiu frivol de persuasiune, ci expresia celei mai elegante și virtuose educații. Într-o cultură a cuvântului, oratorul este cel care poate readuce virtutea în viața publică și restaura astfel orașul (Roma) ca loc al vieții ghidate de principii morale, ca loc în care încă mai pot să crească figuri umane comparabile cu oamenii nobili ai trecutului (roman, dar și al filosofilor greci).¹⁰⁸ Oratorul ideal descris de Cicero este deopotrivă maestru în drept și filosofie, dar și în elocință; în același timp, este cea mai bună ființă umană, în sensul că înțelege cum să trăiască și cum să acționeze prin asumarea unui rol activ în politică. El reușește și să îi educe pe alții prin discurs, prin exemplul propriei vieți, sau prin calitatea legilor pe care le propune. Oratorul trebuie să aibă cunoștințe extrem de vaste și variate, dar și „șarm și prezență de spirit, erudiție demnă de un om bine-crescut, ... însoțite de eleganță rafinată (subtili venustate) și urbanitate (urbanitate).¹⁰⁹

107. Textul este de o mare eleganță și forță retorică, din care redăm doar un mic fragment, ca un excurs în raport cu scopul cercetării de față, dar un excurs util în reconstituirea contextului și autorului primelor formulări și problematizări a „urbanității”: *But this return of mine, O priests, depends now on your decision. For if you place me in my house, then I do plainly see and feel that I am restored, which is what all through my cause you have been always labouring to effect by your displays of zeal, by your counsels, and influence, and resolutions; but if, my house is not only not restored to me, but is even allowed to continue to furnish my enemy with a memorial of my distress, of his own wicked triumph, of the public calamity, who is there who will consider this a restoration, and not rather an eternal punishment? Moreover, my house, O priests, is in the sight of the whole city; and if there remains in it that (I will not call it monument of the city, but that) tomb inscribed with the name of my enemy, I had better migrate to some other spot, rather than dwell in that city in which I am to see trophies erected as tokens of victory over me and over the republic. Could I have such hardness of mind or such shamelessness of eye, as to be able in that city, the preserver of which the senate has so often unanimously decided that I am, to behold my house thrown down, not by my own private enemy, but by the common foe, and then again built up and placed in the sight of the whole city, that the weeping of the virtuous citizens might know no cessation?* Cicero. *De Domo Sua*. 99-101. Trad. en. Yonge, C.D. *Ibid*.

108. v. Cicero. *De Oratore*. Tratat despre oratorul ideal, scris sub forma unui dialog plasat în 91 î.e.n., cu un an înaintea războiului civil care va deschide calea italienilor spre cetățenia romană. Se înscrie în ideile stoice potrivit cărora virtutea este singurul lucru valoros și singurul lucru care ar trebui să ghideze viața publică. Chiar dacă participarea la viața politică este dureroasă (cum este cazul lui Cicero), este singura formă de a trăi în acord cu virtutea.

109. *accedat eodem oportet lepos quidam facetiaeque et eruditio libero digna celeritasque et brevitatis*

În consecință, accesul la ideile lui Cicero despre „urbanitas” se face fragmentar și filtrat de preocuparea pentru definirea oratorului ideal, într-un context istoric în care viața din Roma devine un fapt analizabil și posibil de conceptualizat. Mai mult, demersul lui este ghidat de un scepticism academic inspirat de dialogurile școlii platoniene, care favorizează multiplicitatea punctelor de vedere (chiar contradictorii) și își asumă faptul că orice cunoaștere științifică este provizorie, putând fi oricând infirmată de dezvoltări ulterioare.¹¹⁰

Dar frumusețea parcursului unei scriituri ghidate de dubiu ca metodă de investigare nu ne scutește de dificultatea de a extrage o definiție clară a conceptului *urbanitas*, deși ne oferă plăcerea despachetării și re-împreunării indiciilor și fragmentelor unei figuri a experienței urbane „rafinată”.

et respondendi et lacessendi subtili venustate atque urbanitate coniuncta. Cicero. *De Oratore*. 1.17. Trad. en. J.S. Watson, ed. C. Chinn. <http://pages.pomona.edu/>. Pentru textul în latină, <http://www.thelatinlibrary.com/>: *a certain portion of grace and wit, learning worthy of a well-bred man, and quickness and brevity in replying as well as attacking, accompanied with a refined decorum (venustate) and urbanity.*

110. v. Palmer, J. 2000. „Skeptical Investigation”. In *Ancient Philosophy*, nr. 20, pp. 351–73. Sihvola, J. (ed.). 2000. *Ancient Scepticism and the Sceptical Tradition*. Acta Philosophica Fennica, Vol. 66. Helsinki: Academic Bookstore. Vogt, K. 2013. „The Hellenistic Academy”. In *Routledge Companion to Ancient Philosophy*, Frisbee Sheffield and James Warren (ed.). New York & London: Routledge, pp. 482–495. Vogt, K. 2014. „From Investigation to Doubt: The Beginnings of Modern Skepticism”. In *Roman Reflections: Essays on Latin Philosophy*, G. Williams and K. Volk (ed.). Oxford: Oxford University Press.

Secțiunile precedente au așezat contextul primelor sensuri ale urbanitas în legătură cu preocuparea crescândă pentru constituirea subiectivității și a esteticii stilului personal,¹¹¹ într-o societate în curs de redefinire prin noi jocuri sociale precum poezia, discursul sau conversația. Această secțiune urmărește să deslușească suprapunerile dintre stilul sau manierele personale (ca expresie și expresivitate a relațiilor sociale și politice) și dimensiunea materială a orașului.

1.3.1

„URBANITAS” ȘI ORAȘUL

Dificultatea formulării unei definiții a *urbanității* este resimțită de Cicero însuși. Ezitarea lui în a preciza acest concept apare foarte clar în *Brutus*, dialog care tra-sează o istorie a retoricii și a oratorilor de seamă din trecutul Romei:

de la Crassus, oratorul desăvârșit, care se remarcă prin „*elocința urbană și spiritua-lă*” (*facetiarum et urbanitatis oratorius*), un stil corect și elegant, dar și o gândire clară, sursă inepuizabilă de argumente și ilustrații comparative;¹¹² și incluzând și oratori provinciali precum C. Rusticellus din Bononia, „*orator experimentat și om cu o mare volubilitate naturală*”, sau Beticus Barrus din Asculum, „*cel mai elocvent dintre cei care nu au fost cetățeni ai Romei*”,¹¹³ care nu au totuși acel *je ne sais quoi* care i-ar ridica la rangul vorbitorilor nativi ai Romei. Următorul pasaj sugerează că această distanță poarte numele de *urbanitas*:

– *Și care este acest merit, zise Brutus, pe care îl atribui acestor oratori din provincie?*

– *Care altul, îi răspunsei eu, dacă nu același pe care l-am atribuit ora-torilor din oraș (urbanis); cu singura diferență că felul în care ei vor-besc nu este impregnat de aceeași delicatețe modernă (urbanitate)?*

– *Despre ce delicatețe modernă (urbanitatis color) vorbești?, întrebă el.*

– *Nu pot, zisei eu, să pretind că aș putea să o definesc: știu doar*

111. Cic. *De Off.* 110-114. v. Selden, Daniel. 1992. "Ceveat Lector. Catullus and the Rhetoric of Performance." In R. Hexter & D. Selden, eds. *Innovations of Antiquity*. New York: Routledge, pp. 461-512.

112. *erat summa gravitas, erat cum gravitate iunctus facetiarum et urbanitatis oratorius, non scurrillis lepos, Latine loquendi accurata et sine molestia diligens elegantia, in disserendo mira explicatio; cum de iure civili, cum de aequo et bono disputaretur, argumentorum et similitudinum copia.* Cic. *Brut.* 143. Trad. en. E. Jones. *Cicero: A History of Famous Orators*, 1776. www.attalus.org.

113. *ibid.* 169.

că această calitate există. Când vei merge în provincia ta în Galia, te vei convinge de asta. Vei auzi acolo multe expresii care nu sunt specifice Romei; dar acestea pot fi schimbate și corectate cu ușurință. Dar, ceea ce contează mai mult este faptul că oratorii noștri au o pronunție anume, mai elegantă, cu un efect mai plăcut decât al altora. Acest lucru însă nu este specific oratorilor, ci tuturor cetățenilor de vază.¹¹⁴

În primul rând, culoarea urbanității (*urbanitatis color*), la fel ca alte metafore similare pe care le găsim la Cicero, precum parfumul urbanității (*odor urbanitatis*), finețea umanității (*mollitudo humanitatis*) sau farmecul vorbirii (*dulcitus orationis*),¹¹⁵ sugerează faptul că *urbanitas* poate fi mult mai ușor percepută de simțuri decât despachetată în explicații raționale. În al doilea rând, *urbanitas* este o chestiune de identitate colectivă, înțeleasă ca manifestarea unei forțe imanente, inculcată prin educația din mediul urban (al Romei), care transpare, în cazul oratorilor, prin eleganța discursului, dar aparține oricărui cetățean bine crescut; reluând cuvintele lui Ramage, „trebuia să fii roman înainte să poți avea *urbanitas*”.¹¹⁶ În al treilea rând, este un instrument al excluderii și al separării. Așa cum remarcă și Fitzgerald, *urbanitas* participă la accentuarea diferenței dintre urban și rural, precum și dintre Roma și provincii:

Urbanitas nu este numai o idee abstractă, dar și o atitudine a minții; reprezintă tot ceea ce i se părea unui gentilom roman a constitui „buna formă” a manierelor și tonului, în opoziție cu neîndemânarea

114. Tum Brutus: quid tu igitur, inquit, tribuis istis externis quasi oratoribus? Quid censes, inquam, nisi idem quod urbanis? praeterunum, quod non est eorum urbanitate quadam quasi colorata oratio. Et Brutus: qui est, inquit, iste tandem urbanitatis color? Nescio, inquam; tantum esse quendam scio. id tu, Brute, iam intelleges, cum in Galliam veneris; audies tu quidem etiam verba quaedam non trita Romae, sed haec mutari dediscique possunt; illud est maius, quod in vocibus nostrorum oratorum retinnit quiddam et resonat urbanius. nec hoc in oratoribus modo apparet, sed etiam in ceteris. Ibid. 170-171. Trad. ro. Alina Cincan, după trad. en. E. Jones, op. cit.

"And what then is the merit," said Brutus, "which you mean to ascribe to these provincial orators?" "What else," replied I, "but the very same which I have ascribed to the city-orators (urbanis); excepting that their language is not tintured with the same fashionable delicacy (urbanitate)?"

"What fashionable delicacy (urbanitatis color) do you mean?" said he.

"I cannot," said I, "pretend to define it: I only know that there is such a quality existing. When you go to your province in Gaul, you will be convinced of it. You will there find many expressions which are not current in Rome; but these may be easily changed, and corrected. But, what is of greater importance, our orators have a particular accent in their manner of pronouncing, which is more elegant, and has a more agreeable effect than any other. This, however, is not peculiar to the orators, but is equally common to every well-bred citizen."

115. Cic. De Or. 3.161. Op. cit.

116. one had to become a Roman before he could have urbanitas. Ramage, E. 1973. Op. cit. p. 61.

*grosolană a rusticilor care nu beneficiau de avantajul locuirii în oraș; era ceva instinctiv și natural roman.*¹¹⁷

Ramage remarcă faptul că *urbanitas* este o idee, sau chiar un ideal, cu multiple fațete, un caz particular al lui *humanitas*, care implică un nivel ridicat de cunoaștere literară și artistică, dar a cărui esență pare să fie un amestec de curtoazie, inteligență, apariție rafinată și prezență de spirit.¹¹⁸ Din acest mod al urbanității romane derivă politețea pe care un om urban este obligat să o afișeze în orice circumstanță, distingându-se față de toți ceilalți, atât din interiorul, cât și din afara orașului. În continuare, Ramage scrie că nici Cicero și nici alți contemporani nu descriu exact ce făcea ca *urbanitas* să fie particulară Romei. Ea apare mai degrabă ca o urmă, o impresie a modului de a trăi, un cod al conduitei și o valoare socială, care face cinste orașului (Roma) și la care contribuie în mod sigur și clar atributele fizice ale orașului; dar acestea nu fac neapărat parte din conținutul noțiunii.¹¹⁹

Așadar, orașul este locul prin excelență al urbanității. El nu doar îi permite să apară și să se dezvolte, ci este singurul care o poate întreține. Fiind o consecință a modului de viață urban, detașat de natură, *urbanitas* devine inutilă, dacă nu chiar neadecvată traiului în afara orașului, inclusiv al unui *om urban*. Una dintre scrisorile către secretarul său, Tiro, proaspăt proprietar al unei vile rustice,¹²⁰ oferă un indiciu în acest sens:

*Trebuie să renunți de-acum la manierele orășenești [urbanitates]: acum ai devenit un gentilom roman rural. Cât de clar îți pot vedea chipul drag acum! Căci mi te închipui cumpărând lucruri pentru a ta fermă, vorbind cu vechilul, păstrând semințele de la desert în vreun colț al pelerinei tale.*¹²¹

117. *It is not only an abstract idea, but an attitude of mind; it represents all that seemed to a Roman gentleman to constitute "good form" in manners, ton, the opposite of the boorish clumsiness of those rustics who had not the advantage of living in the urbs; it was something instinctively and naturally Roman.* Fitzgerald, W. 1995. *Op. cit.* p. 89.

118. Ramage, E. 1973. *Op. cit.* p. 55.

119. *Ibid.* pp. 55-57.

120. Situația va sta diferit în perioada imperială, prin răspândirea vilei urbane (ex. Villa Hadriana), constituite ca insule de urbanitate în mijlocul rusticității. Ele recrează de fapt, în micro-cosmos, viața orașului, cu toate calitățile care o definesc. Subiectul merită de explorat și de reținut pentru cercetări viitoare pe marginea teritorialității „urbanității”. De altfel, există deja un studiu al de-teritorializării urbanității, prin care Peter Dirksmeier pornește de la teoretizările lui Bourdieu ale *habitus*-ului și construiește argumentul că urbanitatea contemporană poate exista și poate crește independent de centrul urban, atâta timp cât păstrează o formă de contact cu acesta. v. Dirksmeier, P. 2009. Urbanität als Habitus. Zur Sozialgeographie städtischen Lebens auf dem Land. Bielefeld: Transcript. v. și Bourdieu, P. 1996. *Physical Space, Social Space and Habitus*. Rapport 10:1996. Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi. Oslo: Universitetet i Oslo.

121. *Habes deponendae tibi sunt urbanitates; rusticus Romanus factus es. Quomodo ego mihi nunc ante*

Urbanitatea este expresia unei culturi alese, care nu presupune neapărat nașterea într-o familie bună, dar implică neapărat imersiunea în viața orașului. Poziția lui Cicero nu este greu de înțeles, ținând seama că nici el nu provenea chiar din mediul aristocratic și că a devenit una dintre figurile cele mai marcante ale perioadei prin forța educației (în Atena și Roma). Manifestarea calităților asociate cu *urbanitas* este intim legată de contactul permanent cu mediul urban, așa cum reiese dintr-o scrisoare către Pulcher, în care Cicero își exprimă satisfacția pentru faptul că acesta și-a recăpătat urbanitatea nealterată la simpla întoarcere în oraș:

*În sfârșit citesc o scrisoare demnă de Appius Claudius – o scrisoare plină de amabilitate, curtoazie și atenție. Este evident că a fost de ajuns să zărești împrejurimile-ți urbane pentru a-ți recăpăta urbanitatea pură. Căci scrisorile pe care mi le-ai trimis de pe drum, înainte să te imbarci din Asia, ..., le-am citit cu întristare. Astfel încât, în ciuda admirației mele neclintite față de tine, ți-am răspuns un pic cam înțepat.*¹²²

Prin aceasta, Cicero se constituie (din nou) în arbitru al rafinamentului și sugerează că urbanitatea nu este o achiziție permanentă; ea trebuie constant alimentată și actualizată prin contactul direct cu orașul.

Din cele câteva fragmente de mai sus reținem că, pentru Cicero, *urbanitas* este cea mai rafinată /evoluată formă a vieții desprinsă de condiționările naturii și care hrănește mândria de a locui în Roma, dar implică și responsabilitatea de „a fi urban”, adică de a-și construi propria apariție și acțiune în acord cu valorile romane. De asemenea, reținem caracterul exclusivist, ca un soi contract tacit la care participă

oculos tuum iucundissimum conspectum propono? videor enim videre ementem te rusticas res, cum villico loquentem, in lacinia servanem ex mensa secunda semina. Cic. Fam. 16. 21. Trad. ro. Alina Cincan, după trad. en. Cicero, Epistulae ad Familiares, <http://perseus.uchicago.edu/latin.html>: You must drop your city manners [urbanitates]: you have become a Roman country-gentleman. How clearly I have your dearest face before my eyes at this moment! For I seem to see you buying things for the farm, talking to your bailiff, saving the seeds at dessert in the corner of your cloak.

122. *Vix tandem legi litteras dignas Ap. Claudio, plenas humanitatis, officii, diligentiae. Aspectus videlicet urbis tibi tuam pristinam urbanitatem reddidit: nam, quas ex itinere, antequam ex Asia egressus es, ad me litteras misisti, unas de legatis a me prohibitis proficisci, alteras de Appianorum aedificatione impedita, legi perinvitus; itaque conscientia meae constantis erga te voluntatis rescripsi tibi subiratus. Cic. Fam. 3.9. Trad. ro. v. supra. At last, after all, I have read a letter worthy of Appius Claudius – a letter full of kindly feeling, courtesy, and consideration. Evidently, the very sight of your urban surroundings has given you back your pristine urbanity. For the letters you sent me en route before you took ship from Asia, one about my vetoing the departure of the legates, the other about the stoppage of the building operations of the Appians," I read with much pain. And so, conscious as I was of my unswerving goodwill towards you, I replied with a touch of temper.*

cei cunoscători,¹²³ ca o ultimă șansă de apărare împotriva dezagregării Republicii și pentru salvarea unei comunități care mai păstrează memoria armăturii morale pe care s-a construit societatea romană. Teritoriul urbanității – ca mod și expresie ale constituirii de sine, ca estetizare a eticii prin comportament – este însuși teritoriul orașului, în concepția lui originară, cea de motor al moralei interpus între om și divinități, care subordonează individualitatea cetățeniei (*civitas*) și ordonează viața și comportamentul cotidian în acord cu virtutea (*virtus, pietas, dignitas, gravitas*). și circular, salvarea urbanității pare singura șansă pentru salvarea cetății de la declinul iminent.

1.3.2

ÎNTOARCEREA LA „ANTICI”: „URBANITAS” ȘI „ATTIKISMOS”

Nostalgia lui Cicero pentru „*spiritul antic*” (adică al secolelor precedente) nu face parte dintr-un fenomen izolat sau specific Romei, ci dintr-o mișcare generalizată în lungul Mediteranei supuse reșezărilor teritoriale, comerciale și lingvistice. Astfel, ceea ce la Roma capătă numele de *urbanitas* își găsește un pandant în grecescul *attikismos*, mișcare literară și estetică de întoarcere la limbajul și stilul retoric al Atenei clasice (Attica), ca sursă de apărare a limbii grecești împotriva diluției prin utilizarea ca *lingua franca* a Mediteranei.¹²⁴ Este, de altfel, perioada în care elita romană dezvoltă din ce în ce mai multe contacte culturale cu Atena. Cicero însuși studiază aici în anii 70 î.e.n., chiar când se copiază scrierile lui Platon și ale lui Aristotel, și se

123. *Urbanitas* se recunoaște prin eleganța rostirii. *Urbanitas* este o calitate necesară dar nu suficientă pentru un bun orator. Că este necesară, înțelegem din felul în care Cicero leagă utilizarea formelor *inurbanus, non inurbanus* sau *perurbanus* de cât de buni oratori sunt: pe Sertorius și Gorgonius, inculte și nerafinați (*inurbani*), chiar grobieni și rustici, Cicero îi consideră declamatori (*rabularum*) mai degrabă decât oratori (Brut. 180). Cât despre P. Antistius, a cărui apariție nu era lipsită de rafinament (*habitus non inurbanus*), dar care se făcea dezagreabil prin tonul vocii și gesturi ridicole, Cicero consideră că întregul succes de care s-a bucurat ca pledant se datorează lipsei de buni oratori în forum între cele două domnii ale lui Sulla, când republica a fost lăsată „fără un control al justiției și fără demnitate” (Brut. 227). Spre deosebire de aceștia, L. Torquatus „*had an elegant turn of expression, and a clear comprehension, and was perfectly refined and well-bred in his whole manner.*” (toto genere *perurbanus*) (Brut. 239). De asemenea, M. Caelius - *As long as he was directed by my influence, he behaved himself so well as a Tribune of the people, that no man supported the interests of the senate, and of all the good and virtuous, in opposition to the factious and unruly madness of a set of abandoned citizens, with more firmness than he did: a part in which he was enabled to exert himself to great advantage, by the force and dignity of his language, and his lively humour, and refined delivery* (faceta et *perurbana commendabat oratio*) (Brut. 273).

124. v. Wisse, J. 2001. „Greeks, Romans, and the Rise of Atticism”. In Nagy, G. (ed.). *Greek Literature*, vol. 8: *Greek Literature in the Roman Period and in Late Antiquity*. London: Routledge. pp. 65-82.

afirmă atticismul în retorică. Acesta se traduce prin purificarea limbajului de stilul încărcat și pretențios al perioadei elenistice (retorica sofistă) și în favoarea moderației și eleganței stilistice ale oratorilor attici.¹²⁵ Dar acestea sunt calități care provin din obișnuințe vechi, scrie Cicero. Vorbirea în spiritul attic nu ține de o formă anume, ci de capacitatea de a detesta din instinct tot ceea ce este insipid, dezgustător sau nenatural și de a simți, dincolo de diferențele de stil ale discursurilor marilor oratori, „savoarea pură a Atenei”.¹²⁶ În acest sens, el construiește critica la adresa neglijării educației, singura cale de a înțelege și de a putea cultiva urbanitatea, pentru că materialitatea orașului este necesară dar nu și suficientă:

*La Atena, atenienii înșiși au neglijat complet învățătura; rămâne în acel oraș numai sediul culturii pe care ai săi cetățeni nu o cultivă, dar de care se bucură străinii, fascinați fiind, într-un fel, mai ales de numele și autoritatea locului; și totuși chiar și un atenian analfabet va fi mai presus decât un asiatic erudit, nu în limbaj, ci în duioșia tonului, nu prin faptul că vorbește bine, ci că vorbește plăcut.*¹²⁷

Dincolo de ceea ce poate fi explicat și învățat, accentul este una dintre acele manifestări ale urbanității care crește din contactul direct cu lumea orașului, și nu poate fi suplinit prin vreo artă /tehnică. Este, totodată, și mai ușor de descris. Cicero insistă asupra manierei de vorbire proprie locuitorilor Romei (*vox Romani generis urbisque*), în care nimic nu poate fi ofensiv sau neplăcut, și care ar trebui cultivată în defavoarea asprimii rustice (*rustica asperitas*) și a pronunției străine nefamiliare (*peregrina insolentia*). În acest sens, singura sursă de păstrare și reafirmare a vorbirii urbane

125. Experiența ateniiană, dar mai ales a *atticismului*, își lasă adânc amprenta asupra stilului lui Cicero, până la punctul în care el ajunge să considere că dezvoltarea ca orator în afara culturii și retoricii clasice grecești este puțin probabilă și, prin aceasta, cu atât mai meritorie: *Nearly of the same age was C. Titius, a Roman knight, who, in my judgment, arrived at as high a degree of perfection as a Roman orator was able to do, without the assistance of the Greek literature, and a good share of practice. His orations have so many delicate turns, such a number of well-chosen examples, and such an agreeable vein of politeness (urbanitatis), that they almost seem to have been composed in the true Attic style.* Cic. *Brut.* 167. v. și Hutchinson, G. O. 2013. *Greek to Latin: Frameworks and Contexts for Intertextuality*. Oxford: Oxford University Press.

126. Cic. *Brut.* 285. v. supra

127. Athenis iam diu doctrina ipsorum Atheniensium interiit, domicilium tantum in illa urbe remanet studiorum, quibus vacant cives, peregrini fruuntur capti quodam modo nomine urbis et auctoritate; tamen eruditissimos homines Asiaticos quivis Atheniensis indoctus non verbis, sed sono vocis nec tam bene quam suaviter loquendo facile superabit. Cic. *De Or.* 3.43. trad. ro. A, Cincan, după trad. en. v. supra. *At Athens, learning among the Athenians themselves has long been entirely neglected; there remains in that city only the seat of the studies which the citizens do not cultivate, but which foreigners enjoy, being captivated in a manner with the very name and authority of the place; yet any illiterate Athenian will easily surpass the most learned Asiatics, not in his language, but in sweetness of tone, not so much in speaking well as in speaking agreeably.*

se află într-un trecut care mai trăiește insular, izolat în spațiul domestic și ferit de agresiunile schimbărilor care se produc în spațiul public, prin graiul femeilor care au avut parte de o educație aleasă:

*Într-adevăr, când o ascult vorbind pe mama soției mele, Lelia, (căci femeile sunt mai predispuse să păstreze nealterat graiul vechi, întrucât ele nu vor fi discutate cu o mulțime de oameni, astfel încât păstrează întotdeauna ceea ce au învățat inițial), o ascult cu atât de mult interes încât mă imaginez vorbind cu Plaut sau Naevius; tonul vocii ei este unul atât de simplu și familiar, total lipsit de ostentație sau falsitate; de unde trag concluzia că tatăl și strămoșii ei vorbeau în acest mod; nu pe un ton aspru precum al persoanei despre care vorbeam, nici pe unul răspicat, învechit sau denaturat, ci pe un ton nealterat, cumpănit și plăcut auzului.*¹²⁸

În penumbra acestor sfaturi pentru oratorii romani, orașul apare din nou senzorial. Dar nu orice oraș, ci acela care poate forma instinctul grației și eleganței, necesar în egală măsură oratorilor și oricărui cetățean bine educat. Iar dacă limba și cultura greacă de referință sunt de găsit în perioada clasică, echivalentul roman rezidă în secolul al II-lea î.e.n., în perioada lui Laelius și Scipio, urmată de un declin (al purității limbajului și manierelor) similar celui atenian:

*oamenii în general, cei care nu au locuit niciodată dincolo de zidurile urbei, și cei al căror grai nu a fost influențat de cuvinte de jargon inutile, vorbeau o limbă romană pură. Timpul însă, așa cum s-a întâmplat atât la Roma cât și în Grecia, a schimbat lucrurile în rău: căci această urbe (așa cum se întâmplase mai înainte cu Atena), a fost invadată de o ceată de aventurieri veniți din diferite părți ale lumii, care vorbeau foarte stricat; această situație ne indică nevoia de reformare a limbii noastre, de a o readuce la un anumit standard, pentru a nu mai fi supusă schimbării după cum e obiceiul.*¹²⁹

128. Cic. De Or. 3.45. v. supra. [Crassus:] Indeed when I listen to my wife's mother, Laelia, (for women more easily preserve the ancient language unaltered, because, not having experience of the conversation of a multitude of people, they always retain what they originally learned), I hear her with such attention that I imagine myself listening to Plautus or Naevius; she has a tone of voice so unaffected and simple, that it seems to carry in it nothing of ostentation or imitation; from whence I judge that her father and forefathers spoke in like manner; not with a rough tone, as he whom I mentioned, nor with one broad, or rustic, or too open, but with one that was close and equable and smooth.

129. sed omnes tum fere, qui nec extra urbem hanc vixerant neque eos aliqua barbaries domestica infuscaverat, recte loquebantur. sed hanc certe rem deteriorem vetustas fecit et Romae et in Graecia. confluerunt enim et Athenas et in hanc urbem multi inquinatae loquentes ex diversis locis. quo magis expurgandus est sermo et adhibenda tamquam obrussa ratio, quae mutari non potest, nec utendum pravissima consuetudinis regula. Cic. Brut. 258. v. supra. people in general, who had not resided out of

Așa începe destinul conceptului de „urbanitate” ca atribut mitic al unei „perioade de aur” în care orașul se emancipează și se afirmă ca loc al purității, eleganței și rafinamentului, și ca instrument al criticii unui prezent incomod, decepționant, dezagregat.

1.3.3

„URBANITAS” ȘI „DECORUS”¹³⁰

În raport cu realitatea unui oraș în criză, care nu mai poate oferi reperele stabile ale unei vieți frumoase, *urbanitas* fundamentează o construcție individuală a unui fond „rafinat”, compatibil cu viața virtuoasă, urmărind modelul stoicilor de căutare a datoriei, virtuții și recompensei în interiorul propriei persoane. Dar spre deosebire de stoici, scopul final al lui Cicero nu este salvarea conștiinței, ci a cetății. El nu propune indiferența ca mod de raportare la disconfortul orașului, ci dimpotrivă, recuperarea cetățeniei, acțiunea și implicarea în refacerea unui mod de viață – și implicit regim de guvernare – însoțit de virtute. De inspirație aristotelică,¹³¹ aceasta era, în concepția lui Cicero, cea mai mare realizare a guvernării de sine, așa cum o sugerează într-o scrisoare către Pulcher:

*Că veni vorba de aceste maladii, te întreb pe tine – pe care te consider om cu simț practic, cu vastă cultură și experiență în aceste treburi – îmi amintesc de urbanitatea ta, pe care stoicii o numesc pe bună dreptate ca fiind o virtute – te întreb deci, crezi că pentru mine contează mai mult orice titlu aristocrat sau nobil din lume decât distincțiile pe care le oferă virtutea.*¹³²

the city, nor been corrupted by any domestic barbarisms, spoke the Roman language with purity. Time, however, as well at Rome as in Greece, soon altered matters for the worse: for this city, (as had formerly been the case at Athens) was resorted to by a crowd of adventurers from different parts, who spoke very corruptly; which shows the necessity of reforming our language, and reducing it to a certain standard, which shall not be liable to vary like the capricious laws of custom.

130. Decorus, a, um: convenabil, decent; ornat, decorat; frumos, plăcut, grațios, elegant, distins, nobil. v. Gaffiot, *op. cit.*

131. v. Definiția lui Aristotel a celui mai bun regim de guvernare: *În privința celui mai bun regim, pentru cine intenționează să întreprindă cercetarea cuvenită este o necesitate să definească mai întâi care este felul de viață cel mai dorit. Căci dacă acest lucru nu se clarifică, și problema celui mai bun regim va rămâne, în mod necesar, neclară.* (Arist. Pol. 1323a. 14) ... *adresându-ne celor care sunt de acord că modul de viață cel mai dorit este cel însoțit de virtute* (Arist. Pol. 1325a. 16).

132. *Quaeso, etiamne tu has ineptias, homo mea sententia summa prudentia, multa etiam doctrina, plurimo rerum usu, addo urbanitatem, quae est virtus, ut Stoici rectissime putant? ullam Appietatem aut Lentilitatem valere apud me plus quam ornamenta virtutis existimas? Cic. Fam. 3.7. v. supra. Now, I ask you, talking of these illnesses, do you of all people – a man, in my estimation, of sound common sense, of great erudition too and of wide experience in affairs – I recall your urbanity also, which the Stoics are*

Dintre multele virtuți stoice, *urbanitas* pare să lucreze cel mai aproape de *decorus*, introdus în morala romană de Panaetius prin traducerea grecescului *πρέπον* (*prepon*: adevare, cuviință, tact / comunicare etică). Adaptarea caracterului cuvintelor și expresiilor sau sentimentelor la circumstanțe (autoritate, vârstă, loc, timp, auditor, situații, subiect în discuție, caracterul vorbitorilor și audienței), scrie Cicero, este lucrul cel mai greu, atât în cadrul unui discurs, cât și în viață, ceea ce îl și califică drept subiect filosofic legat de obligațiile morale:¹³³

*Așadeci, precum o ureche muzicală poate detecta și cea mai ușoară distonare la o harpă, așa și noi, dacă vrem să observăm cu atenție cusururile, vom trage concluzii importante din orice fleac. Îi studiem pe cei din jur și, judecând după o privire, după ridicarea sprâncenelor, după o umbră de tristețe pe chip sau o explozie de veselie, după un râset, după cum o persoană vorbește sau tace, după inflexiunile vocii și lucruri de genul acesta, vom putea aprecia cu ușurință ce ar trebui să facem, ce e potrivit conform datoriei și legii naturale.*¹³⁴

Dacă mai era nevoie, acest pasaj reconfirmă, deși indirect, faptul că pentru Cicero, discuția despre *urbanitas* nu se referă niciodată la stilul retoric în sine, ci îl păstrează încorporat în lumea socială și politică de care aparține. și el un termen greu de explicat, *decorum* este discutat pe larg în încercarea de definire a unui ideal al comportamentului public, ca întruchipare a celui mai bun mod de a trăi, în acord cu datorile morale (*De Officiis*). Similară urbanității, buna cuviință (*decorus*) este recunoscută prin manifestările exterioare ale apariției persoanei (frumusețe, ordine, adevare la situație), dar ține și de interiorizarea unui spirit al vieții urbane virtuoză care hrănește capacitatea de a simți și a de răspunde circumstanțelor.

Dar această decență (decorus) la care mă refer se arată în fiecare faptă, în fiecare cuvânt, chiar și în mișcările și ținuta corpului. Și la suprafață, această noțiune are trei elemente: frumusețe, tact și simț estetic (formositate, ordine, ornatu ad actionem apto); e greu să exprimi aceste concepte în cuvinte, dar pentru ceea ce vreau să demonstrez e suficient dacă ele sunt înțelese. În aceste trei

right in regarding as a virtue — do you, I ask, suppose that any Appiism or Lentulism in the world weighs more with me than the distinctions conferred by virtue?

133. Cic. Orat. 69-72.

134. Cic. De Off. 1.145-146. v. supra. As, therefore, a musical ear detects even the slightest falsity of tone in a harp, so we, if we wish to be keen and careful observers of moral faults, shall often draw important conclusions from trifles. We observe others and from a glance of the eyes, from a contracting or relaxing of the brows, from an air of sadness, from an outburst of joy, from a laugh, from speech from silence, from a raising or lowering of the voice, and the like, we shall easily judge which of our actions is proper, and which is out of accord with duty and Nature.

*elemente este cuprinsă și grija noastră ca cei cu care și printre care trăim să aibă o părere bună.*¹³⁵

Grija pentru *decorum* este măsura corectă a apariției și conduitei, cea care asigură auto-controlul și considerația pentru cei din jur, contribuind astfel la rafinamentul existenței; dar este și ceea ce păstrează operațiile spiritului (gândurile și acțiunile dictate de impuls) în armonie cu legile naturii.¹³⁶

În altă ordine de idei, din acest pasaj desprindem și un foarte bun punct de pornire pentru o posibilă analiză viitoare a modului în care evoluează în timp geometria conceptului de „urbanitate” în raport cu dimensiunea materială a orașului, pornind de la graficul transformărilor celor trei elemente, la rândul lor problematice, pe care Cicero le include în *decorus*, respectiv frumusețea, adecvarea și gustul. Conchidem, însă, acest moment al cercetării cu observația că *urbanitas* face parte din acele calități particular urbane, marcate de un soi de conștiință de sine care nu se poate naște decât în lumea orașului.

135. *ibid.* 1.126. *But the propriety (decorum) to which I refer shows itself also in every deed, in every word, even in every movement and attitude of the body. And in outward, visible propriety there are three elements – beauty, tact, and taste (formositate, ordine, ornatu ad actionem apto); these conceptions are difficult to express in words, but it will be enough for my purpose if they are understood. In these three elements is included also our concern for the good opinion of those with whom and amongst whom we live.*

136. *ibid.* 1.130-131.

Într-o cultură a cuvântului, construcțiile și calitățile urbane, printre care și urbanitatea, nu își pot da măsura decât prin elocință:

*adevărata putere a elocinței este aceea că ea cuprinde originea, influența și schimbările a tot ce există pe lume, a tuturor virtuților, datoriiilor și a întregii legi naturale, într-atât încât modifică comportamentul, mintea și viețile oamenilor. Ea poate să reflecte obiceiuri, legi și drepturi, poate guverna un stat, poate vorbi despre orice subiect cu eleganță și forță.*¹³⁷

Vorbirea însăși este o manifestare exterioară a numeroase straturi de cunoaștere și aptitudini (calități) interiorizate prin studiu, prin practică și prin experiențe senzoriale. Urbanitatea este una dintre aceste calități și transpare prin conținutul, dar mai ales prin forma vorbirii: „o anumită grație intelectuală trebuie de asemenea extrasă din fiecare fel de rafinament, și folosită asemeni sării, pentru aseasonarea oricărui discurs”.¹³⁸

Împreună cu locul de desfășurare al fiecăruia, forumul și, respectiv, salonul, discursul și conversația constituie cele două ipostaze ale elocinței ca manifestare prin excelență a omului urban, prin acțiuni și situații care dezvăluie natura urbanității. Iar dacă oratorii se preocupă intens de normarea discursului (potrivit pentru sălile de judecată, adunări populare sau senat), conversația este lăsată liberă de reguli, ea găsindu-și locul natural în întâlnirile sociale, în discuții informale și în relațiile cu cei apropiați, dar și la banchete (*convivia*¹³⁹).

Pledând pentru o relație circulară între frumusețea vorbirii (*verborum ornatum*) și ordonarea și expresivitatea gândirii, în general, Cicero caută calitățile „conversaționalistului

137. Cic. *De Or.* 3.76. v. supra. *the real power of eloquence is such, that it embraces the origin, the influence, the changes of all things in the world, all virtues, duties, and all nature, so far as it affects the manners, minds, and lives of mankind. It can give an account of customs, laws, and rights, can govern a state, and speak on everything relating to any subject whatsoever with elegance and force.*

138. *libandus est etiam ex omni genere, urbanitatis facetiarum quidam lepos, quo tamquam sale perspergatur omnis oratio.* Cic. *de Or.* 1.158-159. *Op. cit.* A certain intellectual grace must also be extracted from every kind of refinement, with which, as with salt, every oration must be seasoned.

139. Originea etimologică a „convivialității”, adusă în discuție în capitolul 7. v. și *convivium*: dineu, banchet, festin. *convivalis*: care ține de dineu, potrivit la un dineu. v. Gaffiot. *op. cit.*

urban” în baza modelului socratic,¹⁴⁰ la care adaugă moderația, în sensul stoic de „știința de a face lucrul potrivit la momentul potrivit”. El descrie astfel un soi de bun simț (*bon sens*: capacitatea de a percepe evidențele; simțul comun) al discernământului într-o situație anume și al acțiunii prin cumpătare, auto-control și considerație față de ceilalți.¹⁴¹

Referirile lui Cicero la circumstanțele conversației urbane (rafinată) descriu o relație de omotetie dintre *psychè* și *domus*, care se compune similar celei identificate de Cambier între *psychè* și *polis*. Astfel, măsura casei unui om onorabil nu stă în dimensiunile ei, ci în gradul de ospitalitate (în primul rând), apoi de adecvare și distincție.¹⁴²

Adevărul este că demnitatea unui om poate fi sporită de casa în care trăiește, însă nu e garantată întrutotul de aceasta; proprietarul este cel care ar trebui să dea un aer de onoare casei sale și nu invers. Și, așa cum ar trebui să fie în toate cele, un om trebuie să se gândească nu doar la sine însuși, ci și la cei din jur; de exemplu, în casa unui om distins, casă în care numeroși oaspeți sunt primiți și desfățați, trebuie avut grijă ca aceasta să fie spațioasă. Dar chiar și cel mai spațios palat devine adesea o rușine pentru proprietarul său dacă nu este frecventat de oaspeți, dacă în el domnește un aer de singurătate. Iar asta cu siguranță se va întâmpla în cazul în care înainte, când stăpân era altcineva, casa era mereu plină. Căci este foarte neplăcut atunci când trecătorii remarcă:

O, frumoasă casă, cât e de diferit

Cel care acum te stăpânește!

*Și asta se poate spune astăzi despre multe case.*¹⁴³

140. Notabil faptul că Ramage nu descrie o singură cale de prezentare și acțiune, ci trasează câteva principii generale: vocea clară (*clara*) și muzicală (*suavis*), daruri naturale dar care pot fi îmbunătățite prin practică și imitare; volubil și deschis, nedogmatic; om de spirit (*wit*); nu întrerupe și nu domină discuția; intervenții și atitudine pertinente subiectului (serios sau hazliu); nu dezvăluie vreun defect de caracter, de obicei prin glume pe seama celor absenți. v. Ramage, E. 1973. *Op. cit.* p.63.

141. Cic. *De Off.* 1.145-146.

142. *cuius finis est usus, ad quem accommodanda est aedificandi descriptio et tamen adhibenda commoditatis dignitatisque diligentia.* *Ibid.*

143. *Ibid.* 1.138. trad. ro. A. Cincan, după trad. en. Walter Miller, *op. cit.* *The truth is, a man's dignity may be enhanced by the house he lives in, but not wholly secured by it; the owner should bring honour to his house, not the house to its owner. And, as in everything else a man must have regard not for himself alone but for others also, so in the home of a distinguished man, in which numerous guests must be entertained and crowds of every sort of people received, care must be taken to have it spacious. But if it is not frequented by visitors, if it has an air of lonesomeness, a spacious palace often becomes a discredit to its owner. This is sure to be the case if at some other time, when it had a different owner, it used to be thronged. For it is unpleasant, when passers-by remark:*
O good old house, alas! how different

În acest sens, Cicero aduce exemplul lui Gnaeus Octavius, primul din familia lui care accede la o funcție publică, devenind consul în 165 î.e.n.. Chiar dacă își construise pe Palatin o casă „splendidă și impunătoare” (*praeclaram et plenam dignitatis domum*), ea a devenit onorabilă abia prin felul în care stăpânul primea pe toată lumea, fapt care se pare că i-a și adus voturi în alegeri. Odată cumpărată de Scaurus (pentru care măreția casei stătea doar în dimensiunile acesteia), fosta casă a lui Octavius, scrie Cicero, a căzut pradă „nu doar înfrângerii, ci și dizgrației și ruinii.

Prin urmare, actul construirii casei este el însuși un fapt de urbanitate, care dezvăluie atât fondul educat (urban) al proprietarului, cât și respectul și considerația față de ceilalți și disponibilitatea asumării unui rol activ în participarea la sensul și la binele comun al cetății:

Însă este nevoie să fii cumpătat, să nu cheltuiești exagerat și să nu-ți etalezi bunurile în mod ostentativ, mai ales când construiești pentru tine însuși. Căci mult rău se face astfel, cel puțin în exemplul dat. Căci mulți sunt cei care imită cu zel slăbiciunile celor mari, mai ales în această privință: de exemplu, câți sunt cei care imită virtuțile marelui om care a fost Lucius Lucullus? Însă mulți sunt cei care au copiat măreția vilelor sale! Ar trebui cu siguranță limitată această tendință și redusă măcar la un standard de cumpătare; iar acest standard de cumpătare ar trebui aplicat confortului și nevoilor în general.¹⁴⁴

Toate acestea confirmă faptul că urbanitatea nu are doar o funcție retorică, ci și (sau mai ales) socială și politică. *Urbanitas*, ca și *decorum*, nici nu trebuie definită precis. Este notabil faptul că Cicero nici nu caută să îi precizeze conținutul, așa cum nu caută să ofere un set de reguli, și nici să forțeze un singur răspuns corect. Chestiunea ține mai degrabă de un soi de inteligență și sensibilitate în a surprinde nuanțele situației și în a găsi forma adecvată de răspuns. Iar această inteligență și această sensibilitate nu pot fi cultivate decât în relație cu un oraș

*The owner who now owneth thee!
And in these times that may be said of many houses!*

144. *Ibid.* 1.139-140. One must be careful, too, not to go beyond proper bounds in expense and display, especially if one is building for oneself. For much mischief is done in their way, if only in the example set. For many people imitate zealously the foibles of the great, particularly in this direction: for example, who copies the virtues of Lucius Lucullus, excellent man that he was? But how many there are who have copied the magnificence of his villas! Some limit should surely be set to this tendency and it should be reduced at least to a standard of moderation; and by that same standard of moderation the comforts and wants of life generally should be regulated.

conceput și perceput ca realitatea materială a excelenței spirituale. Acesta este lucrul important care pare să se fi diluat în lecturile și interpretările ulterioare ale textelor lui Cicero.

Istoria filologică a reținut discuțiile lui despre *urbanitas* în primul rând ca momentul zero al introducerii umorului în retorică.¹⁴⁵ Este vorba despre explicitarea unui mecanism retoric bazat pe umorul de bun gust și politicos (*faceta et urbana dicta*),¹⁴⁶ umor satiric cu o urmă de sobrietate (*gravitas*) adaptat deopotrivă discursului și conversației urbane (*urbanis sermonibus*).¹⁴⁷ Prin prisma acestor lecturi, *urbanitas* pare să fi devenit în timp o figură estetică și un pretext normativ, mai întâi al stilului literar și retoric, apoi al conduitei (de clasă), care se desprind de spațiul orașului. Acesta apare incidental, în general cu rol de cadru și fără un aport direct la formularea conceptului.¹⁴⁸

145. v. Dominik, W. & Hall, J. (ed.). 2010. *A Companion to Roman Rhetoric*. Oxford/Malden/ Carlton: Wiley-Blackwell.

146. Cic. *De Or.* 2.227.

147. *Socratem opinor in hac ironia dissimulantiaque longe lepore et humanitate omnibus praestitisse. Genus est perelegans et cum gravitate salsum cumque oratoris dictionibus tum urbanis sermonibus accommodatum. Ibid.* 2.270.

148. Studiul lui Ramage este o sursă foarte utilă pentru schițarea unor cercetări viitoare privind reprezentările orașului și raportului dintre subiect și spațiul urban în creațiile literare ale lui Horațiu, Ovidiu sau Seneca, și în general ale literaturii romane din primul secol al erei noastre.

După Cicero, *urbanitas* mai cunoaște două teoretizări de seamă. Prima aparține lui Domitius Marsus, poet augustan creditat cu o influență majoră asupra dezvoltării epigramei romane¹⁴⁹ și autor al tratatului (pierdut) *De Urbanitate*, iar a doua aparține lui Quintilian (35-100 e.n.), preocupat de educația oratorilor și de recuperarea stilului și metodelor retorice ale secolelor trecute.¹⁵⁰ De altfel, Quintilian este și principala sursă de informații despre tratatul lui Marsus, pe baza căruia își construiește propria teorie a *urbanitas*. Reconstituirile moderne, sprijinite pe referințele și citările antice, conduc la formularea ipotezei conform căreia *De Urbanitate* ar fi fost încercarea lui Marsus de definire a epigramei romane ca formă literară distinctă, sugerând că urbanitatea era distanța care o separa de celelalte genuri ale poeziei scurte. Dincolo de asemenea speculații teoretice, Ramage consideră că, din felul în care este discutat de Quintilian, scopul tratatului ar fi fost definirea acelei calități evazive a *urbana dicta*, iar *urbanitas* ar fi fost un instrument de analiză literară a ceea ce era particular Romei și dăinuia încă în rafinament, în limbaj sau în umor.¹⁵¹

În ceea ce-l privește pe Quintilian, el este ultimul mare gânditor al antichității romane preocupat de această temă. Potrivit lui Ramage, *Institutio Oratoria* descrie oratoria ca scopul ultim, iar *urbanitas* – vorbirea cultivată, accentul, vocabularul, uzanța și livrarea – ca miza întregului proces educațional.¹⁵² Astfel, dacă pentru Cicero, *urbanitas* era parte din rafinamentul întregii construcții și apariții a subiectivității, ușor de perceput dar greu de definit, Quintilian o tratează strict în sensul de vorbă de duh și vorbire urbană (*dictum per se urbanum*)¹⁵³ și o dezvoltă ca obiect de studiu, subiect de manual, obiectiv al omului bine educat de a-și însuși regulile de producere și utilizare a vorbelor de spirit adecvate momentului, locului și contextului.

Cu alte cuvinte, *urbanitas* era, pentru Cicero, un concept fără contur, „o nebuloasă care putea fi auzită, dar nu descrisă, ... parte a unei moșteniri naturale care nu se putea

149. Este citat drept model de Martial, cel mai de seamă epigramist roman, ca punct de legătură și deschidere către Catullus și epigramele grecești. v. Byrne, S. 2004. „Martial's fiction: Domitius Marsus and Maecenas”. In *Classical Quarterly*, nr. 54, pp. 255-65.

150. Quintilian. *Institutio oratoria*. Trad. en. D. Russell. *The Orator's Education*. Cambridge, MA & Londra: Harvard University Press, 2001.

151. v. Ramage, E. 1959. „The de Urbanitate of Domitius Marsus”. In *Classical Philology*, vol. 54, Nr. 4, octombrie 1959, pp. 250-255.

152. v. Ramage, E. 1963. „Urbanitas: Cicero and Quintilian, a Contrast in Attitudes”. In *The American Journal of Philology*, Vol. 84, Nr. 4 (oct., 1963), pp. 390-414.

153. Quint. *Inst. Or.* VI.3.54.

împlini prin niciun fel de educație formală”,¹⁵⁴ un atribut „magic” al vorbirii urbane care făcea diferența dintre orășean și orice locuitor extra-urban, oricât de educat ar fi fost cel din urmă. Or, Quintilian reduce această abstracțiune la ceva mult mai concret și tangibil, motivat de nevoia de a explica acel „*gust al orașului și savoarea erudiției derivate din conversația cu învățații*”¹⁵⁵ și de a-i preciza regulile prin care ar putea înflori din nou. Astfel, „rețeta de succes” pentru urbanitate pe care o propune Quintilian prin acest manual al vorbirii latine elegante, alcătuită din citate bine alese și bine plasate, jocuri sau înlocuiri de cuvinte, parodiarea (cu bun gust, grație și umor fin) a expresiilor celebre, proverbe și anecdote,¹⁵⁶ are menirea de a deschide accesul oricui la „vorbirea romană” printr-o educație adecvată.

În felul acesta, ne spune Ramage, „urbanitatea națională îngustă, obscură și nedefinită, a condus la o cultură cosmopolită, largă, impersonală”.¹⁵⁷ Iar noi reținem ipoteza unui prim moment al desprinderii urbanității de materialitatea orașului. Chiar dacă legătura simbolică rămâne, urbanitatea descrisă de Quintilian și hrănită din manualul vorbirii rafinate circulă liber și se poate „învăța” oriunde.

*

Urbanitas iese însă din sfera preocupărilor literare la puțin timp după aceasta, către finalul primului secol al erei noastre, prin diluarea exuberanței dată de spiritul de libertate și progres din perioada ciceroniană și augustiniană, dar și urmare a dispariției grupului de cetățeni care se revendica drept purtători ai urbanității.¹⁵⁸

În plus, ea este respinsă ca fapt social pe măsură ce creștinismul se afirmă drept noul principiu al ordinii publice, în care datoria cea mai mare este față de Dumnezeu și nu față de *res publica*, iar relațiile de rudenie sunt mai presus de exercitarea cetățeniei. Astfel, canoanele care reglau viața și moralitatea antică, printre care și ideea de eleganță, rafinament și politețe, sunt respinse ca formalisme sau tradiții păgâne decadente în raport cu morala creștină, așa cum sugerează și vorbele lui Tertullian (160-225 e.n.):

154. *a nebulous something which could be heard, but not described, and which was for the most part a natural inheritance which could not be achieved by any amount of formal education!* Ramage, E. 1963. *Op. cit.* p.411.

155. *Ibid.* VI.3.17. v. și VI.3.13-14. despre dificultatea de a învăța acea grație care asigură finețea și bunul gust al unei vorbe de spirit.

156. *Ibid.* VI.3.96.

157. *The narrow national urbanity, obscure and ill-defined, has yielded to a broad, impersonal, cosmopolitan culture.* Ramage, E. 1963. *Op. cit.*

158. Ramage, E. 1973. *Op. cit.* pp. 150-152.

*să îi fie permis lui Christos să prezinte lumii divinitatea ca pe propria-i posesie, nu doar cu numele care a redat umanitatea unei turme de barbari, ci cu toată puterea de a deschide calea spre adevăr a oamenilor foarte educați și civilizați (expolitos) dar aflați în minciuna propriei urbanități (urbanitate).*¹⁵⁹

Odată cu moartea lui Marcus Aurelius (180 e.n.), acel tip de experiență a constituirii de sine în linia stoicismului, acea „elaborare a propriei vieți ca o operă de artă personală” de care vorbește Foucault, cedează definitiv locul ascezei creștine și codului de reguli adus de creștinism, care înlocuiește principiul autonomiei morale cu principiul supunerii, imanența cu transcenentalul, iar local-globalul cu secular-religiosul.

*„Ceea ce s-a pierdut, în consecință [odată cu dispariția culturii păgâne și a elitei vechi, educate], a fost urbanitatea, o erudiție purtată cu naturalețe și exprimată elegant, o toleranță a diferitelor puncte de vedere”.*¹⁶⁰

159. *Licuerit et Christo commentari divinitatem, rem propriam, non qua rupices et adhuc feros homines multitudini tot numinum demerendorum attonitos efficiendo ad humanitatem temperaret, quod Numa, sed qu[i]a iam expolitos et ipsa urbanitate deceptos in agnitionem veritatis ocularet. Tertulian. Apologeticum. 21.30. Trad. en. W. Reeves. Londra, 1709: Why then, I pray you, must not Christ be tolerated to give the world a commentary of that divinity which is His own, properly His and His alone ? He who did not begin His government upon a wild uncultivated people, and astonish them into subjection and civility by a multitude of imaginary gods, after the example of your Numa, but addresses the most polished and brightest people in the world, a people blinded and lost in their own philosophy and wisdom, and helps them to eyes to see their folly and the way of truth.*

160. *what was often lost in consequence was an urbanity, learning lightly worn and elegantly expressed, a tolerance of differing points of view.* Coyle, M. Garside, P. Kelsall, M. & Peck, J. 1990. *Encyclopedia of Literature and Criticism*. Londra: Routledge, 1991.

După Quintilian, perioada medievală a moștenit „urbanitas” cu sensul de vorbire elegantă și spirituală (sinonimă întrucâtva cu *facetia*), așa cum sugerează inclusiv asocierea cu figura menestrelului de la curtea lui Castiglione.¹⁶¹ Proiectul de reformă a manierelor italiene început de „manualul curtezanului” se continuă cu studiul grației din vremea lui Michelangelo și Titian, al lui Della Casa,¹⁶² și apoi cu „conversația civilizată” a lui Guazzo,¹⁶³ ducând la recuperarea valențelor multiple – sociale și politice – ale *urbanitas*, în special prin reluarea *urbanus sermo*¹⁶⁴ definite de Cicero și prin încercarea de refacere a practicilor asociate ei. Pe baza acesteia se vor construi conversațiile modernității timpurii, precum cele din academiile italiene, cafeenele britanice sau din saloanele literare franceze.¹⁶⁵

-
161. Castiglione, B. 1528 (1508). *Il Cortegiano*. Veneția. „Manualul curtezanului” – dialog despre comportamentul corect la curtea renescentistă și despre curtezanul ideal, maestru deopotrivă în arta războiului, sport, literatură, muzică, pictură, oratorie, conversație cu tact și artă, pe care nu trebuie doar să le cultive, dar se le și arate cu un aer de naturalețe, după modelul oratorului lui Cicero (asemănare argumentată de Richards, J. 2003. *Rhetoric and Courtliness in Early Modern Literature*. Cambridge: Cambridge University Press). Mai mult decât dandism renescentist, apariția curtezanului este o lucrare de fond, nu un efort de prezentare. curtezanul este ghidul prințului, cel care trebuie să aibă grijă de virtutea prințului (ca un medic de pacientul său). Curtezanul este filosoful de curte, un instrument de educare a despoților în spiritul virtuții, este responsabil cu echilibrarea puterii absolutiste prin virtute. Pentru comentarii despre „urbanitas” și figura menestrelului, v. Scaglione, A. 1991. *Knights at Court: Courtliness, Chivalry, and Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*. Berkeley: University of California Press.
162. Della Casa. 1558. *Il Galateo, overo de' costumi*. Veneția.
163. Guazzo, S. 1574. *La civil conversazione*. Brescia.
164. sermo, sermonis, m: conversation, entretien, causerie; conversation savante, entretien philosophique, dialogue littéraire, discussion; ton de la conversation, style familier, langage usuel. v. Gaffiot, *op. cit.*
165. Numele lui Cicero este legat inclusiv de cel mai se seamă moment cultural românesc din perioada mo-

De asemenea, reluarea importanța conversației și prieteniei ca fundamente ale societății civile va contribui la formularea noului comportament public și noilor atribute ale persoanei publice, pe baza cărora se va dezvolta ceea ce Habermas numește „sfera publică reprezentativă”.¹⁶⁶

2.1

„URBANITÉ” ȘI GENEZA SALONULUI LITERAR FRANCEZ

Latinescul *urbanitas* este tradus în franceza veche prin *urbanité*, cu dublul sens de „guvernare a unui oraș” și, respectiv, de „politețe elegantă care dă obiceiul societății orașelor”¹⁶⁷. Mai târziu, în franceza medie (1330-1500) capătă înțelesul de „relații sociale între locuitorii unui oraș” „relații de schimb între locuitorii orașului; civilitate, semn de curtoazie”, urmând ca după 1550 să fie întâlnit cu sensul de „calitate a ceea ce aparține orașului, *bon ton*, politețe a moravurilor; vorbă de duh, spirit”.¹⁶⁸ Dar dincolo de câteva mențiuni izolate, cuvântul rămâne puternic atașat de politețea limbajului și moravurilor din Roma antică, francezii preferând cuvintele deja consacrate de „*politesse*” și „*galanterie*”. Astfel, prima teoretizare a noțiunii și popularizarea ei în cercurile oamenilor de litere este legată de figura lui Jean-Louis Guez de Balzac (1595/7-1654),¹⁶⁹ printr-o disertație despre conversația romană în cadrul Salonului Bleu condus de Madame de Rambouillet (Catherine de Vivone, Marchiza de Rambouillet).¹⁷⁰

dernității timpurii, prin adoptarea de către Dimitrie Cantemir ca sursă de inspirație pentru înnoirea limbii și moralității române de secol al XVII-lea. v. Simion, E. 2010. „Cantemir, moralistul – partea I”. In *Caiete critice*, nr. 10 (276) /2010. „Din Divanul (1698) se vede că citise, în afară de Biblie, pe autorii greci și latini și că-i prețuiaște cu precădere pe stoici. Citează des pe Cicero, Seneca, Epictet, pe Sfântul Augustin.”

166. Însemne (ecusoane, arme), *habitus* (veșminte, coafură), *gestus* (forma salutului, maniere) și retorică (stilul discursului și în general, formele limbajului). v. Habermas, J. 1962. *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. Trad. ro. Janina Ianoși, *Sfera publică și transformarea ei structurală: studiu asupra unei categorii a societății burgheze*. București: Comunicare.ro, 2005, p. 58. De asemenea, despre contribuția ideilor lui Cicero, v. Baron, H. *Cicero and the Roman Civic Spirit in the Middle Ages and the Early Renaissance*. Manchester: Manchester University Press, 1938.; sau Grendler, P.F. 2002. *The Universities of the Italian Renaissance*. The Johns Hopkins University Press.
167. Dictionnaire Godefroy de la langue française et de tous ses dialectes du IXème au XVème siècle, <http://micmap.org/dicfro/chercher/dictionnaire-godefroy/>.
168. Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales, <http://www.cnrtl.fr/etymologie/urbanite%C3%A9>.
169. Membru al Academiei lui Niclas Bourbon (1620-1644); membru al Academiei lui Gaston d'Orléans (1626-1627); numit din oficiu membru al Academiei Franceze, înființată de Richelieu în 1634; figură de autoritate și mentor al Salonului de Rambouillet (1620-1648).
170. Balzac, Guez de. 1644. „De la Conversations des Romains”. In *Œuvres diverses*, ediție îngrijită și comentată de Roger Zuber. Paris: Honoré Champion, 1995.

*Lungile sale scrisori către Marchiză, despre romani, erau citite și discutate în absența sa. Prin influența lui, adăugată idealurilor ei clasice, solemnitatea și urbanitatea romană au fost acceptate ca modele pentru noul cod al manierelor; într-adevăr, el [Balzac] a fost cel care a introdus cuvântul urbanitate în limbaj.*¹⁷¹

De altfel, Balzac este considerat ca restaurator al limbii franceze, contribuind semnificativ la afirmarea elocinței scrise în raport cu cea orală și a autonomiei prozei în raport cu poezia. Ca traducător al textelor din latină (în special Cicero), el caută să creeze în limba franceză acele „rezerve de frumusețe” pe care le găsește în latină și în italiană, „*expresii poetice care ar putea să ofere măiestrie chiar unei gândiri lipsite de substanță*”.¹⁷² De altfel, Roger Zuber consideră că Balzac nu este un simplu traducător al textelor antice, cum de altfel nu sunt nici contemporanii săi. Ei sunt mai degrabă artiști ai cuvintelor, teoreticieni ai scriiturii și creatori ai unei expresii literare care își trage seva din tradiția antică și construiește spiritul francez al clasicismului.¹⁷³ Membri ai diferitelor forme de comunitate intelectuală (academii, cluburi, apoi saloane), parte din ei (Balzac, Chapelin, Méré și Scudéry) contribuie la adoptarea și consacrarea concepției despre *urbanité* în vocabularul literaturii de salon a secolului al XVII-lea.¹⁷⁴

*În limba noastră, acest cuvânt [urbanitatea] exprimă un anume aer cosmopolit și o culoare și nuanță a curții; care nu marchează doar cuvintele și opiniile, dar și tonul vocii și mișcarea corpului; sau o impresie chiar mai puțin perceptibilă, recognoscibilă doar din întâmplare, care nu are nimic care să nu fie nobil și ales, și nimic care să pară studiat sau învățat, care se simte dar nu se vede și transmite un spirit secret, pe care îl pierdem căutându-l; sau, într-o semnificație mai extinsă, se referă la arta conversației și la darul de a se face plăcut în companii alese.*¹⁷⁵

171. *His long letters to the Marquise, on the Romans, were read and discussed in his absence, and it was through his influence, added to her own classic ideals, that Roman dignity and urbanity were accepted as models in the new code of manners; indeed, it was he who introduced the word URBANITE into the language.* Mason, A.G. 1891. *The Women of the French Salons*. New York: The Century Co.

172. *Après avoir restauré le prestige de la prose, continuait à passer, malgré sa retraite provinciale, pour le prince de l'éloquence.* Zuber, R. 1968. *Les « Belles Infidèles » et la formation du goût classique*. Perrot d'Ablancourt et Guez de Balzac. Paris: Armand Colin, p. 89.

173. *Ibid.*

174. v. Tikanoja, T. 2013. *Transgressing Boundaries: Worldly Conversation, Politeness and Sociability in Ancien Régime France, 1660–1789*. Helsinki: Unigrafia Oy.

175. *C'est ainsi, Madame, qu'ils appelèrent cette aimable vertu du commerce, après l'avoir pratiquée plusieurs années sans lui avoir donné de nom assuré. ... Or, soit qu'en la nôtre [langue] ce mot [urbanité] exprime un certain air du grand monde et une couleur et teinture de la cour; qui ne marque*

Istoria salonului literar francez, ca tip de spațiu – arenă a dezvoltării și diseminării ideilor iluministe – a început cu Salonul Bleu condus de Madame de Rambouillet,¹⁷⁶ înființat ca loc al unei sociabilități elegante și rafinate, în opoziție cu ceea ce ea considera a fi decadența de la curte. Anticameră a clasicismului francez și a construcțiilor filosofice din Secolul Luminilor, salonul literar francez din secolul al XVII-lea se construiește ca spațiu al discursului și loc unde se formează regulile dezbaterii, ca centru de schimb intelectual și arbitru al conduitei și al conversației elevate, ca școală a civilizației și loc al noii elite sociale independentă de curte, un spațiu de tranziție între vechea aristocrație și principiile onoarei și, respectiv, noua burghezie și principiile politeții /decenței (*honnêteté*).¹⁷⁷ Însemnătatea Salonului Rambouillet și a „urbanității” ca agenți ai noii culturi urbane este confirmată inclusiv de vorbele lui Madeleine de Scudéry, spre finalul secolului:

*Adevărata politețe este această urbanitate a Romanilor, despre care Balzac a vorbit atât de elevat scriindu-i doamnei de societate (Mme de Rambouillet) care cunoștea perfect politețea; mai mult, ea o transmitea tuturor celor care o vedeau, și putem spune că din salonul ei a răspândit-o în toată Curtea, și chiar în tot regatul, cât timp a trăit; la fel putem spune că ceea ce vedem printre noi, de acolo provine.*¹⁷⁸

Așadar, discursul francez despre „urbanitate” se naște odată cu salonul, participând la formularea artei de a trăi (*art de vivre*) și a artei conversației. Pornind de la exemplul lui Cicero și al conceptului lui de *urbanitas*, Balzac formulează un model de *honnêteté* puternic influențat de imaginea pe care o avea despre modul de viață urban al Romei antice. Manierele rafinate ale elitei romane și arta de a se face plăcut în societate fundamentează pledoaria lui pentru bunul simț și pentru ieșirea din „dezgustul unui secol bolnav” (*dégoût d'un siècle malade*). De altfel, Zuber notează

pas seulement les paroles et les opinions, mais aussi le ton de la voix et les mouvements du corps ; soit qu'il signifie une impression encore moins perceptible, qui n'est reconnaissable que par hasard, qui n'a rien qui ne soit noble et relevé, et rien qui paraisse étudié ou appris, qui se sent et ne se voit pas, et inspire un génie secret que l'on perd en le cherchant ; soit que, dans une signification plus étendue, il veuille dire la science de la conversation et le don de plaire dans les bonnes compagnies. Balzac, Guez de. 1644. *Op. cit.* pp. 81-82.

176. v. Mason, A.G. 1891. *The Women of the French Salons*. New York: The Century Co.

177. *They aimed to combine the graces of Italy with the chivalry of Spain.* Mason, A.G. *op. cit.*

178. *Madeleine de Scudéry - Pour moi (reprint Cléonte) je suis persuadé que la vraie politesse est cette urbanité des anciens Romains, dont Balzac a si noblement parlé en écrivant à la femme du monde (Mme de Rambouillet) qui savait le plus parfaitement la politesse ; elle l'inspirait même à tous ceux qui la voyaient, et l'on peut dire que de son cabinet elle s'est répandue dans toute la Cour, et même dans tout le royaume tant qu'elle a vécu, et ce qu'on en voit parmi nous est venu de là.* Scudéry, M. de. 1684. „De la politesse”. In *Conversations nouvelles sur diverse sujets*.

recurența acestei teme a decadenței contemporane în textele lui Balzac, așa cum reiese inclusiv dintr-o scrisoare către Chapelain, în care îi spune că *trebuie măcar să vă amintiți că nu trăiți în vremurile eroice, ci în scursura anului 1640*”.¹⁷⁹

În raport cu această vreme a viciului, urbanitatea descrisă de Balzac este virtutea civică prin excelență, care traversează spiritul și corpul, cuprinzând grația, eleganța, și mai ales o energie care se simte fără a putea fi exprimată, dar care este potrivită oricărui tip de discurs; este, prin aceasta, sufletul conversației și o contribuție semnificativă la spiritul saloanelor pariziene:

*virtute a cetățeanului, și a Romanului din Urbs, îmbogățită cu înțelepciunea Greacă, ea răspundea idealului de grație și potrivire cu viața în societate. Astfel, înalta societate mondenă din secolul al XVII-lea adaptează potrivit noului gust definiția cuvântului Urbanus din Dicționarul latin al lui Robert Estienne: moduri de a fi în oraș și o cultură tacită împrumutată conversației erudiților.*¹⁸⁰

Fondată pe principiul egalității care aduce împreună oameni de ranguri și condiții diferite, uniți de interese intelectuale comune, această artă a conversației și spiritul salonului deschid calea cosmopolitismului și răspândirii culturii umaniste din Secolul Luminilor. Odată cu regența lui Philippe d'Orleans (1715-1723), care își mută reședința de la Versailles la Paris, saloanele se răspândesc în oraș, purtând moștenirea spirituală a Curții și acționând ca agenți de diseminare a spiritului critic și al voinței de emancipare.

În contextul modificărilor sociale aduse de Revoluția Franceză, și într-o epocă a definirii identităților naționale în Europa, secolul al XIX-lea readuce în prim plan discuția despre urbanitate, „interogându-se neîntrerupt asupra sociabilității și conversației, asupra schimbării condițiilor de dezvoltare a urbanității și, mai pe larg, asupra a ceea ce constituie identitatea franceză”¹⁸¹.

În spatele contribuției (astăzi deja consacrate) a saloanelor la crearea opiniei publice și la emanciparea politică, Sainte-Beuve citește emanciparea intelectuală socială, prin critica literară care servește instituirea gustului public, prin „educarea

179. *Vous devez au moins vous souvenir que vous ne vivez pas aux temps héroïques, mais dans la lie de l'année 1640.* Balzac, Zuber. 1995. *Op. cit.* nota 61 p. 92.

180. Jehasse, J. 1977. *Guez de Balzac et le génie romain: 1597-1654.* Publications de l'Université de Saint-Etienne, p. 416.

181. Anne Martin-Fugier, « Le salon xviie siècle selon Sainte-Beuve », *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 28-29/ 2002.

gustului, sau mai degrabă a politeții și a culturii care urmau apoi să aducă gustul".¹⁸² Această „perfecțiune a culturii și a gustului” apare ca un amestec subtil și bine dozat de exigență și deschidere din partea damei care ținea salonul, împreună cu implicarea ei literară și prezența de spirit. Din această perspectivă, el consideră „viața de loisir și de taifas” din secolul al XVII-lea din Franța ca fiind „vârsta de aur a urbanității” franceze, când conversațiile din saloanele damelor din înalta societate erau modele de familiaritate decentă, ironie fină, exprimate cu ușurință și naturalețe. Loc al acestei *causerie* – conversație intimă, lejeră, taifas – salonul devine laborator al trecerilor succesive de la viață la operă. Poate mai semnificativ pentru scopul acestei cercetări – care urmărește urbanitatea ca agent al democratizării – este faptul că literatura la care face referință Sainte-Beuve nu este neapărat cea a marilor scriitori, rezultat al unui talent deosebit, ci sunt acele scrieri, memorii ale diferitelor conversații prilejuite de întâlnirile mondene. Un exemplu în acest sens este salonul Doamnei Madelaine de Sablé, loc de lansare al unui nou gen literar, prin *Maximele* lui La Rochefoucauld, publicate în 1665.

Rolul lui Sainte-Beuve este considerat esențial pentru încercarea de recuperare a „paradisului pierdut” al acestei forme de sociabilitate. Totuși, inventarea urbanității de secol XIX este profund marcată de două mutații sociale semnificative. În primul rând, „vârsta de aur a urbanității” (plasată în jurul anului 1700) se confunda cu o viață „de loisir și de taifas”, timpul liber fiind condiția pentru a putea urmări mișcările literare, religioase sau politice. Dimpotrivă, modernizarea aduce o nouă mentalitate, a timpului ocupat, a omului activ pentru care loisirul capătă conotații negative, de ignorare a stilului de viață contemporan. Conversația devine, astfel, o ocupație. În al doilea rând, modificarea raportului dintre (spațiul) public și privat se repercutează în mod esențial asupra caracterului noii sociabilități, începând cu locul în care se petrece și cu expunerea de care beneficiază. Spațiul public este investit social, devine o extensie a vieții private¹⁸³, iar conversația părăsește spațiul privat al saloanelor aristocrate pentru a deveni o activitate care se desfășoară cu precădere în spațiul public al cafenelelor și al presei.

Aceste transformări ale conversației – din privilegiu al cercurilor intime în ocupație cu finalitate precisă și adresată publicului larg – impun, pe de o parte, redefiniri ale urbanității ca însușire a celor care participă la arta conversației și, pe de altă parte, inventarea unor noi medii care să înlocuiască saloanele aristocratice. Restaurarea urbanității ca deziderat și căutările cu privire la noile condiții – noi actori și noi decoruri care să îi permită dezvoltarea – argumentează rolul semnificativ atribuit acestei noțiuni de către societatea în curs de redefinire în Franța secolului al XIX-lea.

182. Sainte-Beuve, Ch.A. 1866. *Nouveaux lundis*, VI. Paris: Michel Lévy frères, p. 343.

183. v. Sennett, R. 1977. *The Fall of Public Man*. New York: Knopf.

Analiza lui Sennett cu privire la apariția noilor personaje în spațiul public, pentru care corpul nu mai este purtătorul unui costum de clasă ci devine el însuși exponat, se prezintă pe sine, conturează imaginea unui stil de viață burghez profund atașat de spațiile de întâlnire: bulevarde, pasaje (comerciale), teatre etc.. În timp ce orașele cresc demografic și se extind ca suprafață, burghezia se regroupează în jurul acestor spații – care devin din ce în ce mai festive, prin lărgirea trotuarelor, prin amplasarea monumentelor, prin proporționarea și tratarea foaielor – spații ale rafinamentului, ale politeții și ale eleganței ... pe scurt, spații ale urbanității de secol al XIX-lea, în care figura *causeur*-ului lasă loc figurii *flâneur*-ului.

2.2 „URBANITY” ȘI GENEZA CAFENELEI BRITANICE

În Anglia, cheștiunea „omului urban” apare prin codurile de maniere ale secolului al XIII-lea,¹⁸⁴ odată cu afirmarea burgheziei și începuturile democratizării vieții de curte,¹⁸⁵ dar devine cu adevărat problematică odată cu dezvoltarea umanismului civic în secolul al XV-lea și va face obiectul reformelor conduitei din secolul al XVI-lea, după modelul Italiei și traducând textele menționate mai sus. Astfel, *urbanity* datează din prima jumătate a secolului al XVI-lea (cca. 1530) derivat din fr. *urbanité* (sec. XIV) și direct din lat. *urbanitas* și participă la conturarea noului ideal de comportament al nobilimii post-feudale (figura *Gentleman*-ului) și, după cum remarcă Mervyn Evans James, la dezvoltarea concepției de ospitalitate în secolul al XVI-lea, ca parte dintr-o rețea de tranzacții sociale care caută să răspundă inclusiv dublării populației Angliei între 1550 și 1630.¹⁸⁶ În baza studiului lui James și a îndreptărilor de conduită dintre secolele XV-XVII, Anna Bryson argumentează tranziția de la cultura autorității și a onoarei („lordship”) la cultura „urbanității” ca mod de existență al elitei care își construiește identitatea pornind de la preocupări culturale comune și de la moduri comune de exprimare a acestora.¹⁸⁷ De altfel, *urbanitas* participă în egală măsură

184. Reader, read and re-read me if you wish to be adorned with good manners, if you wish to be respected and to lead a civilised life (*urbanam ducere vitam*) as a noble householder (*nobilis heros*). Daniel of Beccles. cca. 1206. *Urbanus Magnus. The book of the Civilized Man*. Anne Frith, Dorothy Smith, Anne Bauers & Susan Treggiari. Suffolk, 2007. (considerată primul manual de conduită).

185. Gillingham, J. 2002. „From Civilitas to Civility: Codes of Manners in Medieval and Early Modern England”. In *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a VI-a, vol. 12 (2002).

186. James, M.E. 1986. *Society, Politics and Culture: Studies in Early Modern England*. Cambridge University Press.

187. Bryson, A. 1998. *From Courtesy to Civility: Changing Codes of Conduct in Early Modern England*. Oxford: Oxford University Press.

la definirea conduitei de la curtea restaurației stuarților și la formularea conversației elegante din cafenelele care se răspândesc rapid după 1652.¹⁸⁸

Aceste *penny universities* – cum le denumesc Aytoun Ellis, deoarece singura condiție pentru a putea participa la conversație era „bănuțul pentru cafea” – devin agenți importanți ai emancipării, după ideea (puternic influențată de Cicero, prin cercurile umaniste florentine) că învățarea nu ar trebui închisă în mănăstiri și universități, ci ar trebui scoasă în inima orașelor, pentru a crea cetățeni bine informați și activi, capabili să participe politic în mod eficient.¹⁸⁹

Ca și în cazul salonului francez, cafeneaua britanică de secol al XVII-lea pavează calea diferențierii sociale și a noului mod de viață din Secolul Luminilor:

*This way of life was symbolic of the movement of Humanism, which embraced the poor scholar and the monk, the powerful General and the brilliant Duchess, in a single framework of intellectual interests. Thereby the way was open for a most important, further differentiation of the social structure, though there are precedents for such a development in antiquity.*¹⁹⁰

Ca și salonul francez, cafenelele susțin teoria lui Simmel privind contribuția socialității definite de umanismul renașcentist la fundamentarea identității moderne, fragmentară și conflictuală, prin trecerea de la un model concentric de afiliere la grup, ghidat de experiența directă a lumii și de interese militare, economice sau politice, către un model de afiliere bazat pe interese intelectuale comune ale unor oameni provenind din grupuri sociale diferite.

2.3 „URBANITATEA” ȘI GENEZA EDUCAȚIEI PUBLICE

În prag de secol al XIX-lea, „urbanitatea” intră în discuțiile despre generalizarea educației, după cum aflăm din vorbele baronului de Bielfeld, secretar al legației regelui Prusiei la Londra, apoi custode al universităților și consilier al prințului Ferdinand al Prusiei. Acesta construiește argumentul în favoarea instituirii educației publice

188. v. Ellis, A.1956. *The Penny Universities: A History of the Coffee-Houses*. London: Secker & Warburg.; și Bailey, A. & Hentschell, R. 2010. *Masculinity and the Metropolis of Vice, 1550-1650*. Pelgrave Macmillan, seria „Early modern cultural studies, 1500-1700”.

189. Baron, H. 1966. *The Crisis of the Early Italian Renaissance*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

190. Simmel, G. 1922. „The Web of Group-Affiliations” trad. Reinhard Bendix. In *Conflict and The web of group-affiliations*. New York, NY: Free Press, 1955, p. 137.

în baza ideii că o națiune civilizată (*policee*) este mult mai ușor de guvernat decât un popor sălbatic¹⁹¹:

*Pour mettre la dernière main à civiliser un peuple, il faut tâcher, par tous les moyens possible, d'y introduire une politesse générale, punir sévèrement toutes sortes de brutalités ou de férociétés. Le souverain doit obliger le peuple, même malgré soi, à prévenir les étrangers par un bon accueil, à exercer l'hospitalité envers les voyageurs, à être affable, honnête, poli envers tout le monde. Enfin, il faut accoutumer sa nation à cette aimable vertu du commerce qui étoit si fort estimée chez les anciens Romains, et qu'ils désignent par le mot si expressif, si beau, d'urbanité.*¹⁹²

Prezența urbanității în fundalul gândirii educației publice – cel puțin în spațiul germanic – apare și în cazul lui Johann Pestalozzi, care pledează pentru crearea premiselor cooperării democratice prin educarea „individului moral”, în spiritul *Gentleman*-ului englez, pe care îl traduce prin „Urbanität”.¹⁹³

*

În ciuda rapidității acestei treceri în revistă a rolului pe care îl capătă „urbanitatea” în prefigurarea modului de viață modern, reținem calitatea ei de catalizator al emancipării, ca un generator care pune forțele civilizării în mișcare dar nu iese prea des la lumina rampei. Ea mobilizează formulări comportamentale, dar nu participă direct (decât dacă o înțelegem strict în sensul retoric, de „vorbă de duh”). În ce măsură se păstrează acest mod de acțiune în proiectarea urbană și formarea noii conduite contemporane?

191. Pentru un studiu al micro-structurilor de putere dezvoltate în societățile occidentale începând cu secolul al XVIII-lea, cu o atenție deosebită asupra închisorii și școlii, v. Foucault, M. 1975. *Surveiller et Punir*. Paris : Gallimard.

192. M. le baron de Bielfeld. 1774. „Institutions politiques”. Liege. In Condorcet. *Bibliothèque de l'homme public, ou Analyse raisonnée des principaux ouvrages françois et étrangers*, vol. 7. Paris : Buisson, 1971.

193. v. <http://www.heinrich-pestalozzi.de/>. De altfel, vom vedea în capitolul 5 că prezența „urbanității” legată în primul rând de educație persistă și astăzi în Elveția.

Partea a II-a

Rolul „urbanității” în formularea proiectării urbane în Statele Unite, Franța și Germania. 1956–2014

Rolul „urbanității” în formularea proiectării urbane în Statele Unite, Franța și Germania. 1956–2014

3 „URBANITY” ȘI URBAN DESIGN-UL AMERICAN

Thomas Patterson descrie istoria Statelor Unite ca pe un drum de la existența rurală pe malul Atlanticului a primilor colonizatori către o societate urbană care se întinde pe întreg continentul și care oglindește drumul de la egalitatea celor puțini la egalitatea tuturor. Astfel, la un capăt al acestui drum se găsește fondarea democrației și a cetățeanului american deschis către preerie și către viitor, care îmbrățișează existența rurală ca materializare a „crezului american” (al idealurilor fondatoare de libertate, auto-guvernare, egalitate, individualism, diversitate și unitate) și ca simbol al repudierii imaginii cetățeanului european, închistat în trecut și între zidurile orașului dens și compact.¹⁹⁴ Iar la celălalt capăt se află mișcarea pentru drepturile civile (*Civil rights movement*) din anii 1960-1970: marșul împotriva segregării condus de Martin Luther King în 1963, din Birmingham, Alabama, urmat de *Civil Rights Act* din 1964, iar în 1968, de actul împotriva segregării locuirii pe baza grupurilor „indezirabile” (afro-americani, latino-americani, asiatici, evrei, catolici etc.).

Urbanity își face apariția spre finalul acestui parcurs, în a doua jumătate a anilor 1950, marcând consolidarea acestei noi culturi politice, în căutare de principii spațiale diferite și propulsând discuțiile nord-americane despre oraș și moduri de viață. În articolul „A Philosophic View of the City” din 1957, Joseph Blau încearcă să destabilizeze presuposițiile anti-urbanismului și să restaureze credința în oraș ca mod de viață și ca tip de așezare umană. În același an, Willo von Moltke și Edmund Bacon publică articolul „In Pursuit of Urbanity”, un scurt text urmat de schițe ale câtorva principii de „introducere a factorului uman” (CIAM) în gândirea și proiectarea suburbiilor, prin locuri care să permită dezvoltarea de activități urbane. Un

194.

Thomas Patterson. 1990. *The American Democracy*. New York: McGraw-Hill, Inc., 1994.

an mai târziu, Jane Jacobs scrie „Downtown is for People”, o pledoarie pentru restaurarea „*atmosferei de urbanitate și exuberanță*” în centru, ca alternativă mult superioară practicilor de demolare care dominau renovarea urbană postbelică.

Reabilitarea ideii de oraș, diseminarea valorilor orașului în suburbii, recuperarea centrului orașului ca loc al urbanității, fiecare dintre aceste articole deschide căi spre frământările momentului, marcat de o combinație a mai multor factori, printre care: politicile federale desegraționiste, urmate de fuga clasei mijlocii din orașe (*white flight*) și regrouparea în comunități suburbane omogene;¹⁹⁵ decăderea economică și socială, urmată de politicile de renovare urbană (*urban renewal*) susținute de guvernul federal prin *Housing and Slum Clearance Act* din 1949; dezbaterile despre sistemul interstatat de autostrăzi și votarea *Federal-Aid Highway Act* din 1956, care urma să încurajeze și mai mult suburbanizarea și distrugerea fizică a centrelor orașelor (*downtown*).

În paralel, presupuzițiile și practicile urbanismului sunt ele însele supuse chestionării și actualizării, la nivel internațional. În ceea ce privește CIAM, întregul deceniu poate fi citit ca o depărtare de orașul funcționalist prescris de Carta de la Atena, respinsă explicit în întâlnirea de la Doorn din 1954, către o nescrisă, dar mult discutată Cartă a Habitatului.¹⁹⁶ Chiar discuțiile din jurul CIAM 8, „Heart of the City” (1951) și sugestia lui Gropius de a invita sociologi precum Wirth, să se alăture congreselor, arată preocupările pentru ecologia socială și pentru „*introducerea factorului uman în reproiectarea urbană*”. Nu este lipsită de importanță nici observația lui Sert, că „*urbanismul a devenit de fapt suburbanism*”, iar „*dacă vrem să facem ceva cu orașele, trebuie să vorbim din nou în termeni urbani și civici [...] deci să atacăm problema dificilă a centrului*”.¹⁹⁷

O dată cu anunțarea proiectării urbane în 1956, ca „*profesie care se vrea practică de toți cei care au o gândire urbană (urban-minded)*”,¹⁹⁸ Sert inaugurează drumul unui nou mod de înțelegere a profesionistului amenajării spațiului. Având în vedere miza acestei noi discipline, de intersecție între arhitectură, peisagistică și planificarea urbană, dar mai largă decât câmpul fiecăreia dintre acestea, „*proiectantul urban (urban designer) trebuie mai întâi de toate să creadă în oraș, în importanța și valoarea progresului și culturii umane*”.¹⁹⁹ Insistențele lui Sert asupra nevoii de a

195. v. Baltzell, E. D. 1964. *The Protestant Establishment: Aristocracy and Caste in America*. Yale University Press, 1987.

196. CIAM 1952, *Note sur le projet de Charte de L'Habitat*; Mumford, E. 2000. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge, MA și Londra: MIT Press, p. 268.

197. Mumford, E. *Op. cit.* p. 203.

198. Krieger, A. 2003. „Were and how Does Urban Design Happen?” In *Urban Design*, ed. Alex Krieger & William Saunders. University of Minnesota Press, p. 114.

199. Kahn, A. ed. 2002. *Urban Design: Practices, Pedagogies, Premises*. Actele conferinței cu același

crede în oraș nu sunt deloc întâmplătoare, mai ales în contextul unei lungi tradiții a anti-urbanismului american, descrisă de Morton și Lucia White: de la deismul lui Jefferson la romantismul naturalist al lui Emerson, apoi la materialismul lui Dreiser și până la organicismul lui Lewis Mumford și „apogeul anti-urbanismului” lui Wright.²⁰⁰ Proiectarea urbană urma să caute noi soluții spațiale favorabile comunității, dar posibilitatea și tipurile de comunitate urbană erau (și încă sunt) chestiuni nelămurite.

3.1 REABILITAREA ORAȘULUI CA LOC AL COMUNITĂȚII

Vom porni această discuție de la articolul „A Philosophic View of the City”, publicat de Joseph Blau în 1957, care surprinde principalele cauze ale respingerii orașului de către societatea americană a secolului al XX-lea și caută să restabilească încrederea în valorile urbane și în spațiul acestora. Născut și crescut în New York, profesor de filosofie și religie la Columbia University, Blau consideră că refuzul vieții urbane este urmarea directă a înțelegerii și operării cu noțiunile de *comunitate* și *etică* după standarde rurale. În consecință, singura șansă pentru disponibilitatea acceptării și chiar celebrării existenței urbane ar depinde de redefinirea acestor termeni ținând cont de natura internă a orașului.

Textul pornește cu o critică a ideilor lui Baker Brownell, ales ca reprezentant al „*tendinței generale a filosofilor sociali de a nega faptul că orașul poate produce comunitate*”. Coautor cu Frank Lloyd Wright al cărții *Architecture and Modern Life* (1937), Brownell împărtășea credința că demnitatea și integritatea vieții sunt posibile numai în legătură organică cu pământul, departe de falsitatea, standardizarea și pervertirea valorilor urbane. Pentru el, o comunitate morală nu poate exista decât în mediul rural, integrată în procesele naturii; ea se naște prin cooperarea oamenilor diferiți funcțional, care capătă sentimentul de apartenență și solidaritate din interacțiunea față în față ca persoane „întregi”, și nu prin superficialitatea relațiilor, de fapt impersonale, dintre fragmente ale personalității orașenilor.²⁰¹ Blau consideră că speciozitatea argumentelor lui Brownell se datorează parțial experienței acestuia în proiectul de reabilitare rurală *Montana Study*: dacă investițiile federale în cartierele urbane

nume, New York City, 5-6 aprilie 2002. Web. 17.03.2014. p. 12.

200. v. White, M. & White, L. 1962. *The Intellectual versus the City: From Thomas Jefferson to Frank Lloyd Wright*. Cambridge, MA: Harvard University Press și MIT Press.

201. Brownell, B. 1950 *The Human Community. Its Philosophy and Practice for a Time of Crisis*. New York: Harper & Brothers. p. 198.

ar fi proporționale cu fondurile alocate comunităților rurale, spune Blau, atunci s-ar îmbunătăți și calitatea vieții din orașe. „*Dar nu! Bisericile orașelor trebuie să finanțeze reabilitarea bisericilor rurale, pentru ca apoi locuitorilor orașului să li se spună că numai un grup rural poate dezvolta o comunitate reală*”.²⁰² Urmare a rolului dominant al acestor idei și acțiuni în opinia publică a momentului,

*„urbanitatea” și „civilitatea” sunt amândouă, dacă nu peiorative, cel mult referințe la viața exterioară a omului, mai degrabă decât la cea interioară. Ele descriu moduri de a evita fricțiunea pe suprafața de contact, și nu „semne exterioare și vizibile ale unui angajament interior și spiritual.”*²⁰³

Dincolo de acest fapt de suprafață, tributar nostalgiei și sentimentalismului, Blau scrie că Brownell, ca și ceilalți susținători ai acestor idei, se înșeală fundamental făcând confuzie între comunitate ca entitate socială, structurală și deci statică, și comunitatea ca fapt spiritual,

*în sensul sugerat într-o singură propoziție de Martin Buber: „comunitate este”, spune el, „unde comunitatea se întâmplă.” Acest aforism deosebit de simplu și remarcabil de inteligent înseamnă în primul rând că o comunitate nu poate fi definită ca ceva fix. Este un eveniment, o intersecție a multor procese. Poate fi extrem de trecător, sau poate dura un pic mai mult. Dar nu rămâne; comunitatea este, în esență, un moment de comuniune cu semenii noștri în varianta lor (și a noastră) cea mai bună. Iar noi nu putem fi la înălțime decât rar și fugitiv.*²⁰⁴

Fără să condamne voit ruralitatea, ci căutând doar să „salveze urbanitatea de un dispreț nemeritat”, Blau susține că este mult mai ușor să ne dăm măsura adevăratei ființe printre străini (în oraș) decât sub presiunea din mediul rural a însușirii unui rol

202. *But no! the city churches must provide funds for the rehabilitation of rural churches so that city folk may be told that only a rural group can develop true community.* Blau, J. 1957. „A Philosophic View of the City.” *American Quarterly*, vol. 9, nr. 4 (iarna 1957). Johns Hopkins University Press. p. 455.

203. *In our very use of words in common discourse there is frozen a similar if unformulated tendency of popular thought. “Urbanity” and “civility” are both, if not pejorative, at the very least references to the external rather than the internal life of man. They are descriptive of ways of avoiding friction at the surface in contact, not “external and visible signs of an inward and spiritual” engagement.* Ibid. p. 454.

204. *The hint toward a better view is contained in a single sentence by Martin Buber. “Community is,” he said, “where community happens.” This deceptively simple and remarkably astute aphorism implies, in the first place, that “community” cannot be defined as a fixity. It is an event, a crossroads of many processes. It may be extremely transitory; or it may last a bit longer. But it does not remain; community is, essentially, a moment of communion with our fellow men at their (and our) best. And we are at our best but rarely and but fleetingly.* Ibid. p. 455-456.

și adoptării unei conduite anume, configurată de predecesori. Orașul eliberează de sub constrângerile acestei continuități și oferă nenumărate ocazii în care comunitatea „se *întâmplă și apoi dispare*”. În plus, din punct de vedere etic, orașul intensifică intimitatea spirituală, oferind mai generos posibilitatea de a fi a religiei în accepțiunea lui Whitehead, ca „*ceea ce face omul cu singurătatea lui*”. Este vorba de singurătate nu în sensul de însingurare (*alone-ness* sau *loneliness*) ci de „*venire a omului față în față cu el însuși*”, adică de intimitate (*privacy*),

*iar prin ceea ce poate părea un paradox din perspectiva existenței fizice dar nicidecum din perspectiva spirituală, ocazii de intimitate sunt mai frecvente în presiunea urbană decât în dispersia rurală. Faptul că spiritul aparține fiecăruia ține de esența urbanității. ... Chiar și în familie, locul tradițional al posesivității, urbanitatea înseamnă a învăța să permiți intimitatea individuală, nu a trupului ci a spiritului.*²⁰⁵

O ultimă idee a articolului este aceea că mecanismele de adaptare la densitatea urbană ridică de fapt standardele morale ale orășenilor, fie și prin depersonalizarea atitudinii față de stimuli. Față de comportamentul mereu public – pentru că permanent sub observație –, al locuitorului rural, libertatea comportamentală a citadinului este supusă auto-controlului, deci unei permanente constrângeri din interior:

*Urbanitatea nu este o mască trasă peste corupție (morală), ci expresie sinceră a încercării etice de a reduce agresiunea față de ceilalți, de a minimiza violarea proprietății și personalității umane. ... Fie că vorbim în termenii filosofiei sociale sau ai eticii, urbanitatea este sursă de îmbunătățire, și nu de degenerare.*²⁰⁶

Mai departe de referințele la Buber și la Whitehead, comentariile lui Blau cu privire la „*angajamentul interior și spiritual*” al citadinului aduc aminte de felul în care Simmel (1903) descria mecanismele de adaptare la condiția vieții metropolitane, prin eliberarea spiritului de acțiune și găsirea unui sens în lumea interioară emoțională, dincolo de rutina impusă de lumea exterioară a orașului. Totodată, trimite

205. *And by what seems a paradox in the perspective of physical existence but is none in the spiritual perspective, occasions of privacy occur more often in the urban press than they do in rural dispersion. For it is of the essence of urbanity that one's soul is his own. ... Even in the family, traditionally the locus of possessiveness, urbanity is learning to allow the individual his solitariness, his privacy, not of body but of spirit. Ibid. p. 456.*

206. *Urbanity is not a mask drawn over corruption, but a genuine expression of an ethical attempt to reduce aggression against others, to minimize the violations of human personality and property. ... Whether we talk in terms of social philosophy or of ethics, then, I maintain that urbanity is a source of improvement, not of degeneration. Ibid. p. 457.*

către încercările sociologilor școlii de la Chicago de explorare a felului în care orașul modern poate dezvălui noi ordini morale, prin modul în care oamenii răspund la fragmentarea experienței urbane, provenită din diviziunea muncii dar împlinită în segmentarea și instrumentalizarea rolurilor și relațiilor umane. Libertatea comportamentală a cetățeanului lui Blau se regăsește în concluzia lui Robert Park, de înțelegere a orașului ca „laborator sau clinică în care natura umană și procesele sociale pot fi studiate cel mai convenabil și mai profitabil”, tocmai pentru că eliberează actele singulare, deviate de la normă, pe care le ascund comunitățile mici și închise.²⁰⁷

De altfel, Park și Blau au fost amândoi elevi ai lui John Dewey, susținător al orașului și avocat al multiplicității experiențelor umane ca o condiție indispensabilă a angajamentului civic și supraviețuirii democrației. Chiar din anii 1920, Dewey considera că democrația secolului al XX-lea va fi cu puțință la două niveluri: al comunității locale și, respectiv, al „marii comunități” globale, posibil de anticipat prin generalizarea mijloacelor de comunicație.²⁰⁸ Din punctul lui de vedere, omul modern (urban) se va putea angaja civic și politic tocmai datorită fragmentării existenței sale: ca *locus* al mai multor identități și aparținând simultan mai multor forme de asociere, omul se supune unui mod de dezvoltare a sinelui profund social și multifacțat, interpretând și răspunzând situațiilor dintr-o perspectivă din ce în ce mai largă.

Nu în ultimul rând, Blau și Park se întâlnesc în preocuparea pentru pluralitatea culturală, provocată în special de dezvoltarea iudaismului (Blau) și de soarta evreilor imigranți în America începutului de secol al XX-lea (Park):

*evreul emancipat a fost și este primul cosmopolit și cetățean al lumii. Este „străinul” prin excelență, pe care Simmel, el însuși evreu, l-a descris cu o înțelegere atât de profundă în Sociologie. Majoritatea, dacă nu toate, caracteristicile evreului, cu siguranță preeminența lui ca negustor și curiozitatea intelectuală, rafinamentul, idealismul și desprinderea de istorie, sunt caracteristici ale omului urban.*²⁰⁹

207. v. Park, R. 1916. „The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment”. *The American Journal of Sociology*, vol. XX. University of Chicago Press. In *Classic Essays on the Culture of Cities*, ed. Richard Sennett. New Jersey: Prentice-Hall. Inc. 1969. p. 130.

208. Dewey, J. 1927. *The Public and its Problems*. Penn State University Press, 2012.

209. *The emancipated Jew was, and is, historically and typically the marginal man, the first cosmopolite and citizen of the world. He is, par excellence, the “stranger,” whom Simmel, himself a Jew, has described with such profound insight and understanding in his Sociologie. Most if not all the characteristics of the Jew, certainly his pre-eminence as a trader and his keen intellectual interest, his sophistication, his idealism and lack of historic sense, are the characteristics of the city man.* Park, R. 1928 „Human Migration and the Marginal Man”. *The American Journal of Sociology*, vol. 33, nr. 6 (mai 1928). University of Chicago Press. pp. 881-893.

Aceste idei provin din climatul suspendării intelectuale a valorilor moralei creștine și iudaice pornită de Nietzsche și pătrund în Statele Unite o dată cu valul imigraționist al evreilor, care se adaugă problemei afro-americanilor și care nu pot fi abordate decât prin prisma valorilor urbane și prin celebrarea prezenței străinului. Pentru Park, această formă de existență, în marginea universului relativ constant al comunităților de oameni asemenea, este de fapt măsura emancipării sociale, înțeleasă ca supraviețuire și adaptare la criză și la perturbarea obiceiurilor:

În cazul omului marginal, criza este relativ permanentă. ...

În mintea omului marginal se manifestă cel mai evident turbulențele morale cauzate de noi contacte culturale. În mintea omului marginal, unde se petrec schimbările și fuziunile culturale, putem studia cel mai bine procesele civilizației și progresului.²¹⁰

Pe fondul acestor construcții intelectuale și continuând pe calea trasată de Jane Addams²¹¹ și John Dewey, apărători înfocați ai orașului și pluralismului, Wirth scrie textul *Fenomenul urban ca mod de viață (Urbanism as a Way of Life)*,²¹² care s-a apropiat poate cel mai mult de centrul lumii arhitecților și urbanistilor de la mijlocul secolului al XX-lea, câștigându-i autorului și o invitație din partea lui Gropius la CIAM-ul din 1951. Eseul chestionează felul în care un număr mare de indivizi diferiți cultural, etnic, religios etc. pot da naștere unor norme și valori consensuale și pot acționa împreună. Participarea completă a cetățenilor în toate sferele societății, spune el, este baza socială esențială pentru democrație și asigură tranziția de la obiceiuri tradiționale la acțiuni consensuale, reflexive și asumate conștient, pe baza

-
210. *in the case of the marginal man, the period of crisis is relatively permanent. ... It is in the mind of the marginal man that the moral turmoil which new cultural contacts occasion manifests itself in the most obvious forms. It is in the mind of the marginal man-where the changes and fusions of culture are going on-that we can best study the processes of civilization and of progress.* Park, R. 1928. *Op. cit.*
211. Distinsă cu Premiul Nobel pentru Pace în 1931, Jane Addams a scris istoria așezămintelor sociale prin *Hull House*, fondat în 1889, împreună cu Ellen Gates Starr, ca adăpost pentru imigranți europeni în Chicago. În anii 1920 existau deja aproximativ cinci sute de asemenea adăposturi în Statele Unite, construite după principiul etic formulat de Addams: „educație prin puterea exemplului, exersarea cooperării și exercitarea democrației sociale, adică a relațiilor democratice între clasele sociale” (v. Knight, LW. 2005. *Citizen: Jane Addams and the Struggle for Democracy*. Chicago, IL: University of Chicago Press. pp. 32–33.). Fundația *Hull House* și-a încetat activitatea din lipsă de fonduri în 2012.
212. Wirth, L. 1938 „Urbanism as a Way of Life”. in *The American Journal of Sociology*, vol. 44, nr. 1 (iul. 1938). University of Chicago Press. pp. 1-24. În acest caz, „urbanism” denotă caracteristicile distincte ale vieții sociale urbane: pierderea relațiilor de rudenie și tratarea aproapelui ca instrument în propria viață, control social diminuat, diviziunea sporită a muncii, importanța crescută a mijloacelor de comunicare în masă. De notat distincția față de „urbanism” în sens european, care descrie în primul rând școala raționalistă a planificării urbane, cu trimitere la fenomenul urbanizării în sensul de concentrare a forței de muncă a modernității industriale în zone urbane. În acord cu aceste nuanțe, textul lui Wirth a fost tradus în franceză sub titlul „Le phénomène urbain comme mode de vie”. v. Grafmeyer, Y. & Joseph, I. 1984. *L'école de Chicago. Naissance de l'écologie urbaine*. Paris: Aubier.

normelor, valorilor și intereselor comune cu ceilalți. Sintetizând ideile predecesorilor lui, Wirth scrie că viața individului urban capătă valoare și sens din implicarea activă în definirea societății moderne, și nu prin propagarea unor norme morale impuse din exterior. Participarea și responsabilitatea față de comunitate sunt obligațiile de bază pentru angajamentul față de societate și viața modernă.

3.2

DISEMINAREA VALORILOR ORAȘULUI ÎN SUBURBII

La fel ca o mare parte din arhitectii momentului, biografiile lui Willo von Moltke și Edmund Bacon ilustrează tranziția de la încrederea totală în principiile urbanismului funcționalist la inventarea și promovarea urbanismului postmodern. Ne vom opri aici la un articol din 1957, „In Pursuit of Urbanity”, un ecou al criticilor din ce în ce mai prezente în cadrul CIAM vizavi de incapacitatea urbanismului funcționalist de a „face oraș”.

Director executiv al Comisiei de Planificare Urbană a Philadelphiei, respectiv șef al Direcției de Planificare Teritorială, Bacon și von Moltke sunt printre puținii opozanți ai practicilor generale de *renovare urbană* prin demolare, dar și parte dintr-o echipă sensibilă la mecanismele vieții urbane, care caută să înțeleagă felul în care funcționează orașul prin experiență directă, străbătându-l la pas.²¹³ Philadelphia a fost de altfel, unul din primele și puținele orașe care au folosit finanțările federale obținute prin programul destinat regenerării urbane *Housing and Slum Clearance Act*, pentru a-și reabilita și completa fondul construit existent, și nu pentru demolarea și înlocuirea integrală a acestuia.²¹⁴ Apărut la un an după conferința de la Harvard, unde Bacon prezentase planul de dezvoltare a Society Hill (unul dintre cele mai vechi cartiere din Philadelphia), articolul este un ecou al discuțiilor din întâlnire și o încercare de spațializare a principiilor proiectării urbane trasate cu această ocazie.

Textul se așază pe argumentul că urbanistii, arhitecții și peisagiștii trebuie să depășească rațiunile economice și funcționale pe termen scurt, care determină adesea

213. v. Jacobs, J. 1958. „Downtown is for People” in *Fortune Magazine*.

214. Administrațiile urbane erau preocupate de păstrarea sau atragerea clasei mijlocii înapoi în oraș, majoritatea alegând să facă acest lucru prin demolarea în masă a cartierelor „neplăcute”. Bacon este printre primii urbanisti care înțeleg că atragerea clasei mijlocii nu ține neapărat de nouitatea cadrului construit, ci mai ales de atragerea activităților economice răspândite în suburbii (sub forma centrelor comerciale, unde *mall*-ul este doar una dintre clădiri). Aceste idei se regăsesc în proiectul de regenerare a centrului (*downtown*) prin folosirea Penn Station ca ancoră economică pentru dezvoltarea Penn Center.

deciziile privind dimensiunea fizică a orașelor, și să ofere „nu numai o mașină urbană eficientă (efficient urban machine), și ci și un aranjament spațial (physical setting) capabil să răspundă tuturor nevoilor oamenilor.” Cei doi se angajează în căutarea unor „forme urbane potrivite pentru urbanitate” (how to achieve urban forms appropriate for urbanity) prin chestionarea diferitelor niveluri de percepție a orașului, pentru a găsi moduri de satisfacere a „nevoii de ordine, identificare, participare și bucurie estetică odihnitoare pentru suflet și antrenantă pentru creier.” Scurta introducere este urmată de o colecție de schițe adnotate, care ilustrează intenții de ordonare a risipirii de construcții în teritoriu prin proiectarea unor scene urbane care „ar hrăni activități urbane și ar contribui la revitalizarea valorilor urbane.”

Ideea principală este că „noul oraș va fi proiectat pentru oamenii care îl folosesc; va fi preocupat cu continuitatea experienței totale în interiorul lui.” Urbanitatea poate fi hrănită prin introducerea factorului uman în proiectarea urbană

*prin scara potrivită deplasării cu mașina și pe jos, continuitatea experiențelor vizuale, forme variate, memorabile și încărcate cu semnificații, și prin spații care provoacă simțurile. Asemenea scene urbane ar încuraja dezvoltarea activităților urbane precum participarea civică, sociabilitatea, preocupările culturale și comerțul. Ar contribui de asemenea la revitalizarea valorilor urbane, extrem de importante pentru dezvoltarea culturii noastre.*²¹⁵

Primele trei schițe arată o preocupare pentru felul în care este perceput orașul de departe, dar și de la primul punct de contact (gara, stația de autobuz sau parcare): acesta ar trebui să anunțe un oraș ospitalier, ceremonios, dar și sensibil artistic; ar trebui să asigure o primire corespunzătoare și elegantă, cum de altfel ar trebui să fie întregul oraș; iar tranziția către spațiile pietonale ar trebui să fie sigură și agreabilă. Mai departe, spațiile pe care le concepe proiectantul urban ar trebui să asigure posibilități de asociere ale individului cu semenii săi, dar să și hrănească activități precum comerțul, cultura, sociabilitatea sau participarea civică. Principiile care animă spațiile civice din *downtown* pot servi drept model pentru conceperea unor puncte focale răspândite în întinderile nediferențiate de construcții, care ascund simbolurile și introduc o monotonie care anesteziază sentimentul de

215.

Scale relative to his movement on wheels and on foot. Continuity of visual experiences. Forms which are varied, meaningful and memorable. Spaces which stir the senses. Such an urban scene will encourage the growth of urban activities such as civic participation, sociability, cultural pursuits, and commerce. It will also contribute to the revitalization of urban values, which is of great importance to the development of our culture. Moltke, W. von & Bacon, E. 1957. „In Pursuit of Urbanity” in *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 314, „Metropolis in Ferment (nov. 1957). Sage Publications Inc., p. 101.

apartenență. Dimpotrivă, aceste puncte focale ar urma să devină reper și să susțină identificarea cu vecinătatea, hrănind mândria și loialitatea față de comunitate; fără prea mari modificări structurale, acestea pot fi articulate astfel încât să scoată din ascuns și să valorifice simbolurile locale, dar și să stabilească noi relații, continuități și puncte de interes. Ultimele două schițe „*traduc difuzia urbană de astăzi într-o structură ordonată pentru mâine*” și conchid că organizarea unei rețele de asemenea puncte focale ar răspunde unei nevoi de bază a locuitorilor metropolei: sursă de auto-respect, identificare cu vecinătatea, mândrie de a locui în oraș și loialitate față de regiune.

Într-un fel, articolul este ilustrativ pentru dificultatea etichetării autorilor lui, în special a lui Bacon. Pe de o parte, încurajarea și dezvoltarea activităților urbane în teritoriul suburbanizat pot fi citite ca preluări ale ideilor dezvoltate în cadrul CIAM: începând cu problema centrelor civice pietonale, inițiată de Sert prin articolul din 1944, „Scara umană în planificarea urbană” (*The Human Scale in City Planning*) și discutată intens la CIAM 8 (Hoddesdon, Anglia, 1951: *The Heart of the City*); și continuând cu căutarea „habitatului” (Sigtuna, Suedia, 1952; CIAM 9, Aix-en-Provence, 1953: *The Charter of Habitat*). În cadrul CIAM 8, Sert susține nevoia examinării unui alt element pe lângă cele patru funcțiuni prevăzute de Carta de la Atena: „nucleului orașului” (*The Core*), un loc unde „sensul comunității” este exprimat fizic, sau imaginea construită a „ceea ce face ca o comunitate să fie comunitate”.

Dar distanța de la teorie la practică dezvăluie aceleași dificultăți de înțelegere a asocierilor politice și culturale în baza cărora Lewis Mumford refuzase să scrie introducerea cărții lui Sert din 1939, *Should Our Cities Survive?*²¹⁶, prin care acesta din urmă încerca să popularizeze ideile CIAM în Statele Unite. Grupul MARS (*Modern Architectural Research*) identifică cinci scări de referință ale comunității dincolo de familie: satul sau gruparea primară de locuințe, cartierul, comuna sau sectorul de oraș, orașul însuși și metropola sau orașul multiplu: fiecare dintre acestea ar avea nevoie de un „mediu fizic specific”, atât pentru exprimarea permanentă a unui sens comunitar, cât și pentru a oferi scena unor manifestări temporare. Eric Mumford observă că

*ei defineau sensul comunității ca recunoaștere a interdependenței, dar nu identificau nicio formă sau tip de interacțiune și asociere. În schimb, propunerea făcea apel la gândirea formei fizice și a amplasării elementelor centrului civic, privite ca entități universale.*²¹⁷

216. În cele din urmă, cartea lui Sert a apărut sub un titlu mai puțin drastic: v. Sert, J.L. 1942. *Can Our Cities Survive?* Cambridge, MA: Harvard University Press.

217. *They defined „sense of community” primarily as an awareness among the community members*

Pe de altă parte, Bacon și von Moltke se despart de formalismul modernist prin atenția cu care se uită la spațiile vii ale orașului vechi și încearcă să le înțeleagă mecanismele, pentru a le putea apoi reproduce în suburbii. E drept că în Statele Unite lucrurile erau ceva mai nuanțate decât în Europa, fie și datorită opoziției manifeste a locuitorilor împotriva distrugerii orașelor prin demolări masive, auto-străzi și mari ansambluri de locuințe colective. Totuși, Bacon se distinge întrucâtva și de majoritatea colegilor urbanști americani, precum omologul său new-yorkez, Robert Moses, ale cărui acțiuni întruchipau idealurile orașului funcționalist. Deși fără precizie, Bacon poate fi plasat undeva între acțiunile radicale ale lui Moses și sensibilitatea cu care Kevin Lynch și Gyorgy Kepes conduceau studiul despre percepția orașului, *The Perceptual form of the City*, început în 1954 sub imperativul întrebărilor: „ce înseamnă de fapt forma urbană pentru locuitori? și apoi, ce poate face proiectantul urban pentru ca imaginea orașului să fie mai vie și mai memorabilă?” În urma celor cinci ani de studii de teren din Boston, Los Angeles și Jersey City, cei doi aveau să fundamenteze conceptul de *imageability* (capacitatea de a produce și menține imagini) și ghidul pentru construirea și refacerea orașelor după cinci criterii (limite, trasee, noduri, repere și regiuni), în bine cunoscuta carte *The Image of the City* (1960).

Ambițiile de redezvoltare urbană ale lui Bacon se îndreaptă spre modele ale trecutului, precum Roma Papei Sixtus al V-lea, Parisul lui Haussmann sau Londra lui John Nash, reținând existența unei idei centrale care guvernează și dă sens intervențiilor individuale, fragmentate și fragmentare. În 1961, în cadrul conferinței AIA (*American Institute of Architects*) din Philadelphia, Bacon pune în scenă o demonstrație a viziunii sale asupra centrului orașului, care se hrănește din eforturile de a înțelege logica inițială a proiectului lui William Penn (1683). În ciuda criticilor, conform cărora „marea idee centrală” nu era de fapt nimic mai mult decât o înșiruire de proiecte individuale slab legate între ele, Bacon are cel puțin meritul de a fi atras atenția arhitecților și de a îi fi pus pe gânduri.²¹⁸ În retrospectivă, discursul lui anticipează de fapt alte două elemente care vor ghida proiectarea urbană postmodernă: logica de proces, în sensul că „marea idee centrală” acționează ca o forță motrice, dar realizarea ei este supusă duratei; și nevoia de consens al puterilor fragmentare și diverse ale guvernării democratice, pentru definirea și urmărirea acestei idei.

of interdependence, but did not identify any specific forms or types of common interaction and association. Instead, the proposal called for a consideration of the physical form and placement of „civic center” elements, viewed as universal entities. Mumford, E. 2000. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge, MA și Londra: MIT Press. pp.132-33.

218. Scott Brown, D. 1962. „Form, Design, and the City. Philadelphia City Planning Commission” in *Journal of the American Institute of Planners*, vol. 28, nr. 4. Routledge. Reviews, pp. 293-299.

În cele două decenii petrecute ca Director executiv al Comisiei de Planificare Urbană a Philadelphiei (1949-1970), Bacon a devenit inamicul moderniștilor, pentru că s-a opus demolării unor structuri reprezentative pentru istoria orașului, dar și inamicul apărătorilor patrimoniului, pentru că a demolat părți semnificative pentru a construi nou și ordonat. Cu toate acestea, rămâne o figură importantă a urbanismului american contemporan, atât prin amprenta asupra Philadelphiei, cât și prin lucrări precum cartea *Design of Cities* (1967) sau seria de filme *Understanding Cities* (1984). Atât cartea cât și filmele documentează exemple istorice și le traduc în principii pentru proiectarea urbană contemporană: privind evoluția formei urbane ca un cumul de forme spațiale, interacțiuni dintre oameni și mediul construit sau natural, percepție, culoare, perspective etc.; expunând forțele care determină formele marilor orașe; arătând beneficiile unei oferte variate de mijloace de deplasare în orașe ca Londra, Roma sau New York; evidențiind importanța centrelor istorice pentru viața cotidiană în orașe precum Rotterdam sau Stockholm.

Mai mult, într-un articol din 1968, „Urban Processes”, va susține chiar reconsiderarea imaginii de sine a urbanistului: de la poziția de generator de concepte și idei, de la originea proceselor liniare de dezvoltare urbană, la acceptarea faptului că nu este decât o sursă de ipoteze viabile într-un proces decizional ciclic:

Până acum am fost obișnuit să mă uit la artefactul rezultat, mai degrabă decât la forța care l-a generat. Acum, când mă preocupă forța vieții însăși, felul primar în care percepem orașele, sunt eliberat de detaliile cronologiei și geografiei urbane și redescopăr unitatea minunată care subîntinde întreaga experiență urbană. [...]

*De aceea, ce poate părea nepractic se poate dovedi a fi esența însăși a utilității.*²¹⁹

219. *Until now I have been accustomed to looking at the artifact which resulted rather than at the life force which generated the artifact. Now that I am concerned with the life force itself, the basic way we perceive cities, I am liberated from the details of urban chronology and geography and am rediscovering the marvelous unity which underlies all of mankind's urban experience. [...] Therefore what may appear to be impractical may prove to be the very essence of practicality.* Bacon, E. 1968. „Urban Process”. *Daedalus*, vol. 97, nr. 4, (toamna 1968), „The Conscience of the City”. pp. 1165-1178.

Înainte de lucrarea cu care a dat lovitura de grație urbanismului funcționalist (*Death and Life of Great American Cities*, 1961), Jane Jacobs și-a pregătit terenul prin numeroase manifestații de stradă și anchete jurnalistice, care răsună în articole precum „Downtown is for People”, din 1958.²²⁰ Jurnalist și locuitor al celui mai vechi cartier new-yorkez, Greenwich Village, amenințat cu demolarea în numele renovării urbane, Jacobs devine cunoscută prin opoziția față de Robert Moses și de programul susținut prin *Housing and Slum Clearance Act*, opoziție pe care o exprimă încă din 1950 într-un articol din *Amerika Illustrated*. Așa cum avea să amintească în discursul de la gala *West Village Houses* din 2004, renovarea urbană i-a apărut încă de la început ca „vandalism oficial bazat pe ipoteze anti-urbane.”

Prezentă la Conferința de la Harvard în 1956, Jacobs a susținut importanța densității și mixității funcționale pentru viața urbană, pe baza observațiilor cercetării de teren în New Orleans, Cleveland, Philadelphia, Washington și Fort North, și concluziilor publicate în *Architectural Forum* despre practicile de redezvoltare urbană din aceste orașe. În 1958 se bucură de un mare succes cu articolul „Downtown is for People”, o critică a proiectelor de renovare urbană a centrelor (*downtowns*), publicat în revista *Fortune*. Majoritatea marilor orașe americane pregăteau planuri de redezvoltare a centrelor urbane, urmărind același scop, al repopulării cu activități economice și cu locuitori proveniți din clasa mijlocie.

Dacă centrul de mâine va arăta ca majoritatea proiectelor de redezvoltare planificate astăzi, va fi o plictiseală monumentală. Dar centrul ar putea deveni plin de viață și incitant – și nu e prea greu să aflăm cum. [...] Sigur că sunt motive importante pentru refacerea centrului: scăderea comerțului, nesiguranța bazelor fiscale, stagnarea valorilor imobiliare, condiții imposibile de trafic și parcare, imposibilitatea tranzitului de masă, încercuirea de zone de sărăcie. Dar fără vreo intenție de a minimiza aceste probleme grave, este mai la obiect să cercetăm în ce constă atractivitatea centrului orașului, ce îi poate injecta jovialitatea, mirarea, vacarmul vesel care îi fac pe oameni să își dorească să vină și să zăbovească. Pentru că magnetismul este fondul problemei. Toate

220.

Jacobs, J. 1958. „Downtown is for People”. In *Fortune Magazine*.

*valorile centrului sunt produșii acestuia. Crearea unei atmosfere de urbanitate și exuberanță nu este un scop frivol.*²²¹

Idealurile de ordine și fascinația privirii de sus, spune Jacobs, vor face ca aceste proiecte să aibă un destin similar mișcării *City Beautiful*, în sensul introducerii unei monumentalități pustii și goale de sens. În plus, spune Jacobs, este natura *downtown*-ului să rămână centralizat și mixt, chiar dacă poate părea haotic și dezordonat. Ea consideră că problema renovării urbane pornește de la felul în care se iau deciziile de demolare, prin analiza fiecărei insule în parte, fără a le privi în ansamblu și mai ales fără a ține cont că fiecare insulă participă la viața urbană a străzilor dimprejur. Ca răspuns la acest mod de lucru al urbaniștilor, care „*au mai mare încredere în planuri decât în ochii lor și desenează străzile ca elemente de separare, și nu de unificare, cum sunt în realitate*”, Jacobs amintește studiul efectuat de Kevin Lynch și Georgy Kepes, conform căruia pietonii din centrul Bostonului observă și sunt atrași de tot ceea ce este diferit, fie de mari dimensiuni sau un detaliu. Pe baza acestor observații și critici, ea susține că strada, și nu insula, ar trebui să fie unitatea semnificativă pentru luarea deciziilor. Pe de altă parte, ea atrage atenția că spațiile noi – la modă fiind mai ales promenadele de tip „coridor verde” sau centrele civice – nu se întâmplă doar pentru că cineva le-a desenat pe un plan și apoi le-a urmărit construirea:

*O promenadă se întâmplă atunci când sunt și pietoni. Dovadă în acest sens sunt străzile „coridoare verzi” (greenway) din Philadelphia, unde trotuarele late, mărginite de copaci și orientate spre perspective controlate sunt goale, în timp ce la câteva zeci de metri, o stradă veche și dezordonată, dar bordată de magazine și activități, este înțesată de oameni. Acest paradox nu le-a scăpat urbaniștilor din Philadelphia: în lungul coridoarelor verzi, intenționează să includă măcar câteva activități comerciale. Din fericire, urbaniștii și liderii civici din Philadelphia sunt mari iubitori ai mersului prin oraș, iar unul dintre rezultate este interesul neobișnuit de mare pentru consolidarea atracției naturale a străzii.*²²²

221. *If the downtown of tomorrow looks like most of the redevelopment projects being planned for it today, it will end up a monumental bore. But downtown could be made lively and exciting -- and it's not too hard to find out how. [...] There are, certainly, ample reasons for redoing downtown--falling retail sales, tax bases in jeopardy, stagnant real-estate values, impossible traffic and parking conditions, falling mass transit, encirclement by slums. But with no intent to minimize these serious matters, it is more to the point to consider what makes a city center magnetic, what can inject the gaiety, the wonder, the cheerful hurly-burly that make people want to come into the city and to linger there. For magnetism is the crux of the problem. All downtown's values are its byproducts. To create in it an atmosphere of urbanity and exuberance is not a frivolous aim.* Jacobs, J. 1958. *Op.cit.*

222. *The deliberately planned promenade minus promenaders can be seen in the first of the "greenway" streets developed in Philadelphia. Here are the trees, broad sidewalks, and planned vistas-and*

Întregul articol este o expunere plină de vervă a contradicției dintre proiectarea abstractă, detașată de realitate și condusă de presupuziții adunate într-o mașinărie care reproduce apoi aceleași imagini ordonate dar goale de sens, și realitatea vieții urbane, care prosperă în locuri dezordonate, compacte, variate, contrastante, surprinzătoare, pline de caracter, în spații libere adecvate și cu o mixitate de activități de bază... „*Cartierele centrale, scrie Jacobs, au nevoie de ajutor, nu de demolare totală!*”

Jane Jacobs este vârful unui iceberg, al manifestărilor venite dinspre comunitățile urbane împotriva distrugerii în numele renovării, care, abia acum, adevăresc cuvintele lui Park:

*Orașul este mai degrabă o stare de spirit, un corp de obiceiuri și tradiții și de atitudini și sentimente organizate, inerente acestor obiceiuri și transmise prin aceste tradiții. Altfel spus, orașul nu este doar un mecanism fizic, și nici o construcție artificială. Este implicat în procesul vital al oamenilor care îl compun; este produsul naturii, și în particular al naturii umane.*²²³

Jane Jacobs este ecoul care răsună încă în politicile și practicile de recuperare, sau de inventare, a unei vieți urbane, poate în Europa mai mult decât în America. Ideile scrise în atâtea articole, printre care și cel citat mai sus, se reunesc în cartea *The Death and Life of Great American Cities*, în care autoarea susține că urbanismul modernist respinge orașul pentru că respinge complexitatea și aparența haosului; iar mai mult decât orice altceva, planificarea urbană a anilor 1950 poartă vina pentru declinul orașelor. În consecință, primul lucru care le poate readuce la viață ar fi „generatorii de diversitate”, adică un amestec de funcțiuni și activități care să ocupe strada în diferite momente ale zilei, oferind astfel siguranță, posibilitatea contactului și asimilării copiilor în viața urbană. Partea a treia propune schimbarea abordării zonelor decăzute (*slums*): în locul uzanței curente de demolare radicală și relocare a locuitorilor, Jacobs propune implicarea lor în redezvoltarea zonei, care, la rândul ei, trebuie susținută prin investiții graduale și nu prin „fonduri cataclismice” precum

there are no strollers. Parallel, just a few hundred feet away, is a messy street bordered with stores and activities-jammed with people. This paradox has not been lost on Philadelphia's planners: along the next greenways, they intend to include at least a few commercial establishments. Fortunately, Philadelphia's planners and civic leaders are great walkers, and one result is their unusually strong interest in trying to reinforce the natural attractions of the city's streets. Ibid.

223. *the city is rather a state of mind, a body of customs and traditions, and of the organized attitudes and sentiments that inhere in these customs and are transmitted with this tradition. The city is not, in other words, merely a physical mechanism and an artificial construction. It is involved in the vital process of the people who compose it; it is a product of nature, and particularly of human nature. Park, R. 1916. „The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment” in Classic Essays on the Culture of Cities, ed. Richard Sennett. New Jersey: Prentice-Hall. Inc. 1969.*

fondurile federale pentru *renovarea urbană*. În fine, Jacobs pledează pentru îmbunătățiri vizuale și ordonări ale orașului fără a sacrifica diversitatea.

Jane Jacobs este privită de urbanistii americani ai momentului (anii 1950) ca anti-urbanistul reacționar, inamic al procesului de red dezvoltare urbană. Klemek remarcă faptul că industria planificării americane, rigidă și doctrinară, se vede nevoită să se adapteze ideilor lui Jacobs abia când descoperă că ea nu era decât solia unui val imens de opoziție a populației față de practicile renovării urbane; valului de opoziții față de trecerea autostrăzilor prin mijlocul orașelor precum New York, San Francisco sau Philadelphia, îi succede un al doilea val de revolte împotriva demolărilor și pentru păstrarea comunităților și valorilor locale.²²⁴ În consecință, în 1959, guvernul federal dă noi directive și deschide noi linii de finanțare pentru a asigura participarea cetățenilor în proiectele de dezvoltare urbană, ceea ce devine o obligativitate a administrațiilor locale.²²⁵

3.4

EXTRAPOLARE. *NEW URBANISM* ȘI RE-FONDAREA CETĂȚII

Aceste studii (printre multe altele) conduc la afirmarea, în anii 1970, a Noului Urbanism (*New Urbanism*),²²⁶ cea mai semnificativă mișcare din interiorul *urban design*-ului american. Noul Urbanism încearcă să răspundă condițiilor sociale ale momentului, convergente în privința nevoii de destabilizare a lumii omogene, închistate și complezentă a suburbiilor postbelice, de unde diversitatea orașului pare decadentă și

224. Klemek, C. 2011. *The Transatlantic Collapse of Urban Renewal: Postwar Urbanism from New York to Berlin*. Chicago, Londra: University of Chicago Press, pp. 126-130.

225. v. Leach, R. 1960. „The Federal Urban Renewal Program: A Ten-Year Critique” in *Law and Contemporary Problems*, nr. 25, p. 779. v. *Growing Problem of Federal Housing Aid*. Congressional Digest, martie 1959, Vol. 38, nr. 3. Aceste modificări legislative vor permite de altfel dezvoltarea urbanismului pledat (*advocacy planning*). v. Davidoff, Hatch, Turner. v. și Fathy, H. 1973. *Architecture for the Poor*. Chicago; London: University of Chicago Press.

226. „*I am an architect because I don't build*” (Sunt arhitect pentru că nu construiesc): Leon Krier joacă un rol central în generalizarea mișcării de reconstrucție a orașului tradițional de sorginte europeană, bazat pe scara umană, dimensiuni determinate nu de nevoile *zoningului* și rețelelor de transport, ci de industriile artizanale, de cartiere, de distanțele parcurse pe jos. Krier, L. 1984. „Urban Components” in *Architectural Design*, vol. 54, nr. 7/8, p. 43. v. și Alexander, Lynch, Hall, Zyberk, Gehl, Lerup, Soja, Sassen, Calthorpe, Rowe, Dennis, Koetter etc.

violentă.²²⁷ Crescut din disidențele față de urbanismul funcționalist, Noul Urbanism propune o cultură a spațiului urban care afirmă că densitatea – construită și demografică – este o precondiție pentru sociabilitate, atâta timp cât oferă posibilități pentru libertate, hazard și întâmplare, și susține toleranța și tactul social.²²⁸ Leon Krier scrie că:

*Noul Urbanism nu este utopic și nu impune colectivism social și arhitectural. Noul Urbanism nu este utopic și nu impune masterplanuri sociale. În schimb, permite varietății infinite a talentului și ambiției umane să construiască medii armonioase și plăcute. Canalizează forțele competitive astfel încât să prospere ca vecini buni, în aceeași măsură în care își urmăresc propriile interese. Marea provocare a viitorului va fi, totuși, urbanizarea suburbiei, redevoltarea dispersiei urbane.*²²⁹

În termeni spațiali, suburbia la care se referă Krier în 2001 nu este cu mult diferită de suburbia pe care încercau să o urbanizeze Bacon și von Moltke în 1957, prin „*crearea de spații potrivite pentru urbanitate*”. Totuși, în cursul celor patru decenii s-au petrecut schimbări majore ale atitudinii față de nucleul urban (*downtown*), în sensul restaurării „*atmosferei de urbanitate și exuberanță*” pentru care pledase Jacobs. Chiar dacă nu neapărat fizic, aceste schimbări se fac simțite și în restul teritoriului, contrabalansând modul de viață suburban, polarizat de locul familiei și de locul de muncă, sau cuibărit în sfera domestică a locuirii și lucrului „de acasă”. Astfel, urbanitatea se măsoară în termeni care țin de viața vibrantă a centrului, aglomerând „*locurile terțiare*”²³⁰ descrise de Oldenburg. Studiile lui arată că pietonalele, grădi-

227. v. Gary Ross, regizor. 1998. *Pleasantville* (film). SUA: New Line Cinema Productions, Inc. Un comentariu social alegoric extrem de interesant și ilustrativ pentru modul de viață suburban al clasei de mijloc postbelice, reevaluat patru decenii mai târziu.

228. *Simț al măsurii și al fineții în comportare, determinând adoptarea unei atitudini corecte și convenabile în orice situație.* (v. Academia Română. 2009. *Dicționarul explicativ al limbii române, ediția a II-a revizuită și adăugită*. București: Univers Enciclopedic Gold). Face trimitere la latinescul *decorum* (adekvare, cuviință, tact /comunicare etică), discutat în capitolul 4.

229. *New Urbanism is not utopian and does not impose social and architectural collectivism. New Urbanism is not utopian and does not impose social master plans. Instead, it allows the infinite variety of human talent and ambition to build harmonious and pleasing environments. It channels competitive forces to flourish as good neighbors while pursuing their own self-interest. The very great challenge of the future, however, will be the urbanization of suburbia, the redevelopment of sprawl.* Krier, L., intervievat de Salinger, N. 2001. „The Future of Cities: the Absurdity of Modernism” in *Urban Land* 61, ian. 2001, pp. 12-15.

230. v. Oldenburg, R. 1989. *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Community Centers, Beauty Parlors, General Stores, Bars, Hangouts, and How They Get You Through the Day*. New York: Paragon House; Oldenburg, R. 2000. *Celebrating the Third Place: Inspiring Stories about the "Great Good Places" at the Heart of Our Communities*. New York: Marlowe & Company.

nile de vară, *pub*-urile, cafenelele sau alte asemenea spații publice neutre pot echilibra retragerea din viața orașului, nivelând discrepanțele și creând circumstanțele pentru manifestarea locală a politicului (*grassroots politics*), fie sub forma stabilirii de comunități de interese, fie doar prin apariția comunității în sens evenimential, ca întâmplare, așa cum am întâlnit-o și în textul lui Blau.

*

Unul dintre cei mai îndârjiți apărători ai pluralității și poate cel mai prezent în practicile amenajării orașului (New York), Richard Sennett și-a construit cariera pledând pentru un oraș deschis, spațiu democratic ca forum de interacțiune dintre străini, ansamblu complex de relații de co-dependență între comportamentul urban și cadrul, social și fizic în care acesta se dezvoltă și se desfășoară. După succesul extraordinar al „tiraniilor intimității”,²³¹ au urmat cercetări ale fenomenului urban recent din mai multe perspective: (1) felul în care teama de expunere și căutarea de adăpost față de străin se traduc în arhitectură, artă, literatură sau în mecanismele vieții urbane;²³² (2) nevoia de reimaginare a caracterului individual și comunitar, pentru o lume care nu mai cunoaște noțiunea de „termen lung”²³³; (3) analiza mecanismelor prin care se hrănește valoarea de sine și intră în echilibru cu respectul față de ceilalți, în contextul incert al relațiilor sociale „flexibile”.²³⁴ Toate aceste studii converg către observația că

*orașul nu este numai un loc în care trăim, facem cumpărături, ieșim și în care se joacă copiii noștri. Este un loc ce implică modul în care ne însușim o etică, modul în care ne dezvoltăm simțul justiției, și mai ales modul în care învățăm să le vorbim și să îi ascultăm pe oamenii care nu ne sunt asemenea, ceea ce face ca ființa umană să devină umană.*²³⁵

Pentru a argumenta și susține chestiunea tactului social și a acceptării diversității, precum și întărirea centrelor urbane americane, Sennett se întoarce la etimologia conceptului de *synoikismos*,²³⁶ care descrie formarea orașului antic prin migrarea

231. v. Sennett, R. 1977. *The Fall of Public Man*. New York: Knopf. trad. fr. Berman, A. și Folkman, R. *Les tyrannies de l'intimité*. Paris: Seuil, 1979.

232. v. Sennett, R. 1991. *The Conscience of the Eye*. New York: Knopf.

233. v. Sennett, R. 1998. *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: W.W. Norton.

234. v. Sennett, R. 2003. *Respect in a World of Inequality*. New York: W.W. Norton.

235. Sennett, R. 1989. „The Civitas of Seeing” in *Places*, vol. 5, nr.4. v. și

236. *Ibid.*: *Syn* – a veni împreună; *oikos* – gospodărie (familia împreună cu sclavi); *synoikismos* „înseamnă venirea împreună în același loc a oamenilor care au nevoie unii de alții dar care venerază zeiități casnice diferite”.

celor diferiți într-un loc central, loc al schimbului. Formarea orașului este condiționată de venirea împreună a oamenilor proveniți din medii familiale diferite, care nu împărtășesc neapărat aceleași valori culturale sau religioase, și de confruntarea diferențelor pentru găsirea unui sens comun, „pentru a putea utiliza cuvântul *noi*”. Pe cale de consecință, nu se poate pune problema urbanității în lipsa pluralității și disponibilității de participare la un sens comun – ca element de sprijin, ca o condiție a existenței societății.

*Consider urbanitatea ca fiind tocmai folosirea densității și diferențelor din oraș pentru ca oamenii să găsească un sens al identificării cu alții asemenea, dar și disponibilitatea de asumare a riscului întâlnirii cu necunoscutul, cu nefamiliarul ... Pentru mine, urbanitatea se reduce la privilegierea noțiunii de diferență.*²³⁷

În ultimii ani, Sennett a început să se preocupe și mai sistematic de deslușirea relațiilor dintre forma fizică a orașului și integrarea socială. După studiul istoric al exilului ca mod de viață în oraș (v. ghetoul venețian) cu scopul de a înțelege condiția urbană a dezrădăcinării,²³⁸ a urmat o istorie a ritualurilor de cooperare în cadrul pluralității, ca sursă de abandonare a organizării de trib (pe care o asociază modului de viață suburban) și adoptarea unei politici a orașului bazată pe „meșteșugul cooperării”,²³⁹ singura șansă de prosperare a societății contemporane, în toată complexitatea ei.²⁴⁰ În acord cu aceste idei, el conturează alegoric imaginea omului urban ca meșteșugar, sau artizan – în care artizanatul este văzut ca manifestare a impulsului uman primar care constă în dorința de a face un lucru bine de dragul lucrului respectiv. Mult mai largă decât abilitatea muncii manuale, sfera artizanatului reprezintă un set de valori pe care cu toții ar trebui să le învățăm și sugerează moduri de folosire a

237. *What I think of as urbanity is precisely making use of the density and differences in the city so that people find a more balanced sense of identification on the one hand with others who are like themselves but also a willingness to take risks with what is unlike, unknown.... It is this kind of experiences that make people find out something about themselves that they didn't know before. That's what urbanity is at its best....To me, how to privilege the notion of difference that is what urbanity is all about.* Sennett, R. 1994. Prelegere la școala de Arhitectură din Copenhaga. *apud* Grönlund, B. 1997. *The Civitas of Seeing and the Design of Cities – on the urbanism of Richard Sennett*, introducere la seminarul despre Richard Sennett, „Transformations of the concept of urbanity”, Departamentul de Urbanism, școala de Arhitectură din Copenhaga.

238. v. Sennett, R. 2011. *The Foreigner*. Notting Hill Editions.

239. Alegoria meșteșugului este prezentă și la Foucault, prin imaginea omului ca „făuritor al frumuseții proprii vieții” și la Colin Rowe, prin propunerea arhitectului bricoleur, care lucrează cu fragmente se sens pe care nu le inventează ci le recuperează din spațiul urban și le asamblează într-un proiect de re-semnificare. v. Rowe, C. & Koetter, F. 1978. *Collage City*. Cambridge, MA: MIT Press.

240. v. Sennett, R. 2012. *Together: The Rituals, Pleasures, and Politics of Cooperation*. New Haven: Yale University Press, 2012.

instrumentelor, de organizare a muncii, sau chiar o anume abilitate a formulării unui mod de viață și adoptării unei conduite.²⁴¹

Pe fundalul acestor construcții intelectuale, mesajul lui Sennett pentru profesioniștii amenajării spațiului urban este de o simplitate tranșantă: „*mai întâi nu face rău!*”. În fața problemelor sociale extrem de complexe cărora trebuie să răspundă proiectarea și compoziția urbană, spune sociologul, singurul răspuns cu certitudine valabil ne duce înapoi la jurământul lui Hipocrate și la căutarea de moduri prin care poate fi extins la recuperarea artei de a construi orașe ca forme fizice, vizuale, care să facă față și să susțină reformularea inegalității sociale.²⁴²

3.5

ECOURI. CAZUL CARTIERULUI OVER-THE-RHINE, CINCINNATI, OH: „URBANITY” ȘI NOUL URBANISM ÎN ORAȘUL FOST „REGINĂ A VESTULUI”²⁴³

Părăsind saloanele didactice și teoretice ale lui Sennett de la M.I.T. și L.S.E., îndepărtându-ne și de New York, Toronto sau Philadelphia, unde lucrează Jacobs, Bacon sau Blau, ne vom îndrepta atenția spre felul în care s-au propagat undele acestor idei în alte orașe americane, urmărind verificarea vorbelor lui Kurt Salamun: “*Pentru mine, urbanitatea este calitatea vieții într-un oraș care admite schimbarea dinăuntru și inovația din afară*”.²⁴⁴ Pentru aceasta, am ales ca exemplu orașul Cincinnati, Ohio, caz marginal în raport cu laboratoarele urbanismului postmodern american, dar relevant și extrem de incitant prin transformările care sunt, la momentul scrierii acestei lucrări, în plină desfășurare. Mai precis, este vorba de revitalizarea cartierului Over-the-Rhine, pe care l-am cercetat în mod direct între lunile august 2012 și iunie 2013, grație bursei Fulbright la Universitatea din Cincinnati.

Over-the-Rhine (OTR) este cel mai mare cartier istoric păstrat intact din Statele Unite (*National Register for Historic Places*), cu aproape o mie de clădiri și o suprafață de cca 1,5 km², dar și „cel mai bun exemplu de dezvoltare din țară” (*Urban Land Institute*

241. v. Sennett, R. 2008. *The Craftsman*. New Haven: Yale University Press.

242. Sennett, R. 2007. „Urban Inequality”, la conferința *The Urban Age India*, Mumbai, 2-3 nov. 2007.

243. Dată fiind poziția favorabilă pe râul Ohio, Cincinnati, numit și Queen City, a fost principala forță economică a extinderii capitalismului industrial spre vest, până la dezvoltarea centrului financiar Chicago, după a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

244. *For me, urbanity is the quality of life in a city that admits change from within and innovation from without.*

2010). De asemenea, la momentul începerii cercetării noastre, era încă pe lista celor mai periculoase douăzeci și cinci de cartiere din Statele Unite, unde fusese chiar pe locul întâi în 2009 (*National List of Most Dangerous Neighborhoods*).²⁴⁵ Cercetarea de teren a început cu interesul pentru despachetarea forțelor din spatele acestor coliziuni, cu siguranță generate în istoria locului.²⁴⁶

În acest scop, următoarele pagini vor schița, pe de o parte, silueta unui cartier ambivalent față de diversitate și, pe de altă parte, portretul unui „artizan” care și-a asumat angajamentul față de oraș și responsabilitatea participării la înclinarea balanței în favoarea acceptării pluralității și dezvoltării urbanității, în sensul articolului lui Jacobs de recuperare a dinamicii vieții în *downtown*.

Construit în special de imigranții germani după 1848, cartierul s-a dezvoltat în jurul industriei berii. Încă de la început, a fost destinația principală a imigranților din Cincinnati, primul loc în care aceștia se stabileau pentru a-și construi o afacere, beneficiind de principalele atuuri ale poziției favorabile pe râul Ohio și reliefului impresionant al dealurilor dimprejur. După instalarea celor șase funiculare, în 1870, cei mai prosperi și-au mutat locuințele pe dealuri, păstrându-și totuși afacerile în OTR. Devenit o extensie a *downtown*, cartierul intră în secolul al XX-lea ca loc al celei mai mari concentrații de funcțiuni ale modernității: saloane, restaurante, galerii, pasaje, cazinouri, săli de bal, teatre. Dar, dominat încă de imigranții germani, începe să decadă: mai întâi social, în preajma intrării Statelor Unite în război, când germanii nenaturalizați sunt prizoniți în (și de către) majoritatea instituțiilor; apoi economic, o dată cu prohibiția care falimentează industria berii, motorul economic al cartierului.

Astfel începe istoria extrem de condensată, între degradare și revitalizare, între respingeri și apropieri care reiau parțial istoria planificării urbane a secolului al XX-lea american. În declin social și economic, OTR este propus spre demolare prin *Planul de Zonificare* din 1924, urmând să fie înlocuit prin edificarea de noi clădiri cu rol comercial și industrial. Este salvat, însă, de prăbușirea bursei și instalarea Marii Depresiuni. În anii 1930 apar o serie de propuneri de demolare parțială pentru edificarea de ansambluri de locuințe sociale, iar *Planul de Dezvoltare* din 1948 include întreg cartierul pe lista zonelor defavorizate (*slums*)²⁴⁷ din Cincinnati, propuse spre

245. OTR a ieșit de pe listă în mai 2013.

246. După: Kevin Grace and Tom White, *Cincinnati's Over-the-Rhine*, Arcadia, Charleston, 2003. Zane Miller and Bruce Tucker, *Changing Plans for America's Inner Cities. Cincinnati's Over-the-Rhine and Twentieth-Century Urbanism*, Ohio State University Press, 1998. Daniel Young and Christopher Cain, *Over-the-Rhine: a Description and History; Historic District Conservation Guidelines*, Cincinnati Planning Department, 1995.

247. Parte din New Deal, agențiile federale încep să promoveze idealul de comunitate omogenă. În acest

asanare totală. Dar până la punerea în practică a acestor prevederi, se operează schimbarea de atitudine față de renovarea urbană și se trezește interesul pentru „arhitectura veche”.

După 1950, cartierele vechi din orașele nord-americe încep să fie privite ca parte din *inner-city* și devin subiect al strategiilor de conservare. La început, în ideea că orașele au nevoie și de clădiri vechi, dărăpănate, fără valoare imobiliară, care pot servi ca locuințe pentru persoanele cu venituri reduse, indiferent de fondul cultural sau etnic. Multe dintre acestea sunt umplute cu agenții publice și private pentru servicii sociale și de multe ori ajung pungi de sărăcie, abandonate de cei care își permit să plece și deschise doar celor la fel de defavorizați social ca cei care rămân în urmă. Dar spre finalul deceniului, interesul pentru recuperarea calitativă a vieții acestor cartiere operează o nouă schimbare de atitudine. În paralel cu planurile de revitalizare a centrului din Philadelphia sau New York, și Cincinnati optează – prin *Planul de Dezvoltare* din 1957 – pentru unificarea OTR cu *downtown* și cu malul râului într-o singură zonă de dezvoltare. Municipality urmărea să întărească aici caracterul și mixitatea specifice unui centru urban, sperând astfel să oprească fenomenul de fugă a clasei mijlocii către suburbii.

În 1962, OTR este listat ca al treilea cel mai problematic cartier dintre cele treizeci și trei ale orașului, în funcție de nivelul sărăciei, de rata criminalității și de rata mortalității infantile.²⁴⁸ Acest lucru face ca în scurt timp soarta cartierului să fie dată exclusiv programelor de ajutor social, fapt care nu face decât să accentueze spirala sărăciei. Toate activitățile economice pleacă, la fel și locuitorii cu minime resurse necesare relocării. Singurii care mai vin aici sunt asistenții sociali, care caută să atragă din ce în ce mai multe ajutoare sociale. Deși se mai confruntase cu probleme sociale și economice, Over-the-Rhine își pierde, de data aceasta aproape total, mixitatea, dar și rolul de rampă de lansare social-economică. Cei care vin aici nu mai găsesc resurse de emancipare.

Noul cod de zonificare din 1963 stabilește păstrarea mixității funcționale și demararea unui program de conservare și reabilitare, admitând demolarea doar ca ultimă soluție, precum și crearea de oportunități de dezvoltare noi, doar dacă sunt compatibile cu cele existente și se pretează unui centru urban. Aceste intenții sunt reafirmate o dată cu *U.S. Historic Preservation Act* din 1966, adoptat în urma raportului coordonat

context, cartierele vechi (construite înainte de 1900) din jurul *downtown*, mixte funcțional și social, sunt considerate *slums* și devin obiectul *slum clearance*: fie prin transformarea în zone non-rezidențiale, fie prin demolare și înlocuirea cu proiecte noi de locuințe sociale (de regulă segregate cultural).

248. Indexul problemelor alcătuit de Community Health and Welfare Council.

de Lady Bird Johnson, sub tutela asociației primarilor din Statele Unite,²⁴⁹ care arată distrugerile masive cauzate de programele federale precum sistemul interstatal de autostrăzi, „asanarea zonelor defavorizate” (*slum clearance*) sau centrele civice.²⁵⁰ Cel mai important document legislativ de protecție a patrimoniului nord-american, *U.S. Historic Preservation Act* a permis alocarea de fonduri federale pentru cercetarea, conservarea și reabilitarea patrimoniului construit, contribuind astfel la consolidarea atitudinii față de cartierele vechi ca suport al dezvoltării comunitare:

Fundațiilor istorice și culturale ale Națiunii ar trebui conservate ca parte vie a vieții și dezvoltării comunității noastre și pentru a da un sens al orientării poporului american.

*... În parteneriat cu Statele, administrațiile locale, triburile de indieni, organizații private și persoane fizice ... pentru utilizarea măsurilor, inclusiv asistarea financiară și tehnică, pentru a crea condițiile în care societatea noastră modernă și resursele noastre preistorice și istorice pot exista în armonie constructivă și pot satisface cerințele sociale, economice și de altă natură ale generațiilor prezente și viitoare.*²⁵¹

Noile oportunități de „utilizare adaptată” (*adaptive use*) conduc la polarizarea viziunilor de dezvoltare a OTR: la un capăt, consiliul orașului vrea să-l transforme într-un cartier cu populație mixtă rasial și socio-economic, care să contribuie la echilibrarea cartierelor din Cincinnati; iar la celălalt capăt, liderii locali din OTR resping orice propunere de integrare socio-economică, de gentrificare și, în general, orice ar putea „îmbunătăți” starea fizică a cartierului, de teama că acestea i-ar putea alunga pe săraci.

Victoria de etapă aparține liderilor locali, dar dezbaterile se reiau o dată cu apariția oportunității de a fi nominalizat pentru Registrul Național al Siturilor Istorice, o dată cu *U.S. Reform Tax Act* din 1976, care oferă avantaje fiscale pentru reabilitarea

249. United States Conference of Mayors include primarii tuturor localităților cu peste 30.000 de locuitori.

250. United States Conference of Mayors. Special Committee on Historic Preservation. 1966. *With Heritage So Rich: A Report*. Random House.

251. *The historical and cultural foundations of the Nation should be preserved as a living part of our community life and development in order to give a sense of orientation to the American people. in partnership with States, local governments, Indian tribes, and private organizations and individuals to...use measures, including financial and technical assistance, to foster conditions under which our modern society and our prehistoric and historic resources can exist in productive harmony and fulfill the social, economic, and other requirements of present and future generations. U.S. Historic Preservation Act. 1.b.(2); 2. (1).*

proprietăților din Registru în scop comercial, inclusiv locuințe generatoare de venit. Activiștii sociali resping, din nou vehement, listarea, în baza acelorași argumente că ar provoca gentrificarea și alungarea celor săraci și că ar fi un efort de conservare a trecutului fără grijă pentru actualii locuitori. În schimb, partizanii nominalizării susțin că cei săraci sunt alungați mai degrabă de deteriorare și abandon decât de revitalizare, cu sau fără desemnarea ca sit istoric, și propun utilizarea mecanismelor conservării patrimoniului ca mijloace pentru integrare rasială și pentru oprirea spiralei sărăciei.

Această rundă se decide în favoarea încercărilor de emancipare ale cartierului. Comisia de Urbanism consideră că înregistrarea ca sit istoric este singurul mecanism care oferă o urmă de speranță și susține nominalizarea, iar OTR este recunoscut ca sit istoric în 1983. Noul statut deschide accesul la subsidii federale pentru crearea de locuințe destinate persoanelor cu venituri mici, dar oferă și o reducere de 25% a taxelor pentru reabilitarea clădirilor cu scopul amenajării de locuințe aducătoare de venit. În plus, înscrierea în Registru înseamnă prestigiu și, implicit, creșterea atractivității economice și rezidențiale pentru oameni cu posibilități materiale, care ar alege un mod de viață specific densității și diversității posibile în acest loc.

În cazul OTR, recunoașterea ca zonă istorică protejată a însemnat începutul unui nou proces, nici acesta liniar, al contrabalansării exodului către suburbii și al recâștigării *downtown* ca loc al diversității sociale și economice.

Din mijlocul acestor procese se remarcă Jim Tarbell, principalul luptător pentru revitalizarea OTR, pledând pentru eliminarea abordării orientate exclusiv către problemele sociale și pentru promovarea investițiilor complementare locuirii.

„Activist comunitar, locuitor urban de mulți ani, om de familie, istoric amator, articulator de viziuni”,²⁵² Tarbell a apărut în mijlocul dezbaterilor pentru finalizarea planului integrat de dezvoltare a Over-the-Rhine (1985), ca principal opozant al lui Buddy Gray, liderul activiștilor sociali. Reprezentant al OTR Chamber of Commerce, Tarbell susținea că planul era dezechilibrat în defavoarea celor care ar fi vrut să restaureze clădiri și să deschidă afaceri, ceea ce contrazicea politica municipalității de promovare a mixității sociale pe teritoriul orașului. Miller și Tucker îi dau dreptate, scriind că „propunerile de favorizare a locuințelor sociale sunt rămase în mentalitatea de ghetto. E ca și cum am spune că locuințele pentru bogați ar trebui să fie prioritatea

252. Michaud, A. 1998. „Tarbell to carry Charterite torch. Showman more than businessman” in *The Cincinnati Enquirer*, 2 iulie 1998.

consiliului local din Hyde Park”²⁵³ (una dintre suburbiile cele mai bogate ale orașului). Comisia de Dezvoltare Urbană a aprobat în cele din urmă planul, considerând că oferă un echilibru între oportunitățile de afaceri și păstrarea caracterului rezidențial, cu respect față de „resursele istorice”, precum și că oferă șanse pentru ca orice persoană să vină în OTR, indiferent de venit, dar fără să îi forțeze pe actualii locuitori să plece.

Tarbell și-a menținut totuși poziția, conform căreia planul reprezenta o capitulare în fața separatismului socio-economic, care „*va garanta persistența OTR ca enclavă de sărăcie și deteriorare, predominant de culoare*”.²⁵⁴ Pe de o parte, spune el, planul îi descurajează pe cei cu posibilități materiale să se orienteze către acest cartier și să albească un cuvânt de spus în deciziile privind viitorul lui; pe de altă parte, adâncește izolarea săracilor în OTR, refuzându-le, de fapt, accesul la stiluri alternative de viață, altele decât cele în buzunare de sărăcie. Reprezentant al integrării sociale și economice, Tarbell face apel la aplicarea nediscriminatorie a principiului auto-determinismului, care include dreptul celor săraci de a-și alege sau schimba modul de viață, prin expunere zilnică la moduri diferite de gândire și acțiune, printre locuitori cu biografii variate. Din acest punct de vedere, gentrificarea ar fi complet justificată, cu atât mai mult cu cât mare parte din clădirile din OTR sunt vacante.²⁵⁵ În plus, susține el, nu atragerea, ci lipsa investițiilor este ceea ce îi alungă pe cei care caută un loc de muncă.

Puternic contestat încă de activiștii sociali, Tarbell – „Mr. Cincinnati” – este recunoscut astăzi ca principal salvator al OTR și al vieții urbane din centrul orașului. A devenit una dintre figurile locale cele mai de seamă ale ultimelor patru decenii, ocupând o serie de funcții (pe rând asistent social, antreprenor implicat în dezvoltarea locală, consilier local, vice-primar) care i-au permis, în circumstanțele specifice fiecărui moment, să adune forțele pentru reabilitarea fizică și socială a cartierului. Numele lui apărea în orice discuție aveam cu oricine din OTR, iar portretul conturat era al unui „om înaintea timpului său”. Cunoșcându-l și stând de vorbă cu el, portretul a prins viață și s-a învăluit de o urbanitate care sperăm să se transmită prin următoarele câteva extrase dintr-un interviu pe care ni l-a acordat pe 28 martie 2013, în Irish Bookstore, Main Street, Over-the-Rhine:

253. Zane Miller and Bruce Tucker, *Changing Plans for America's Inner Cities. Cincinnati's Over-the-Rhine and Twentieth-Century Urbanism*, Ohio State University Press, 1998.

254. *Ibid.*, p. 159.

255. Estimarea era de cca. 500 de clădiri vacante din totalul de aproape 1200.

Care sunt primele dumneavoastră amintiri legate de Over-the-Rhine?

Jim Tarbell (JT): Oamenii plecau de aici. Nu aş spune că pentru motivele potrivite, dar aş spune că era de înţeles. Devenise înghe-suit şi nimeni nu avea un plan pentru îmbunătăţirea calităţii vieţii în cartier. Nimeni nu spunea „nu vă faceţi griji, ne ocupăm, căutăm soluţii. Staţi unde sunteţi, va fi mai bine. Dacă plecaţi de aici, vă abandonaţi casa, comunitatea, viaţa economică... mergând acolo [în suburbii], veţi fi dependenţi de automobil, va fi mai scump...” Aproape nimeni nu vorbea aşa. Foarte puţinii care o făceau, nu explicau consecinţele, nici ei.

Ce v-a motivat să investiţi atâta efort şi energie în pledoaria pentru mixitate?

JT: Nebunia! Sunt un om nebun, de aceea! [râde] Este o întrebare minunată, la care abia aştept să răspund. Am crescut într-un cartier minunat, printre oameni cu venituri de toate felurile. Eram în acel loc plăcut din mijloc, şi îl iubeam! [...] Când aveam şapte ani, locuiam într-o casă foarte mică... dacă vroiai să respiri, mergeai afară. Aşa că eram afară pe străzi tot timpul. Cartierul era minunat, foarte prietenos, oamenii erau mult afară... lucrând pe lângă casă sau în garaj, sau mergând la cumpărături... Copil fiind şi străbătând străzile, puteai vedea toate acestea. Dacă erai curios, te puteai apropia de oricine, intra oriunde, puteai întreba orice, puteai cere ajutor... deci am fost expus la acest tip de viaţă urbană, la acest tip de dezvoltare. De aceea nu m-au interesat niciodată suburbiile. De ce ai vrea aşa ceva? Doar dacă nu ai găsit nimic în oraş...

Mai târziu, am plecat în Boston ca să devin medic. Am lucrat în spital şi am locuit în downtown. Cartierul în care crescusem, Hyde Park, nu era departe, dar nu era downtown! Iar pe când eram încă acasă, downtown nu era considerat o destinaţie pozitivă şi cei mai mulţi oameni plecau. Ei, când m-am mutat în Boston, acest lucru nu era adevărat. Oamenii încă se mutau în downtown şi era considerat un lucru bun. Multe dintre facultăţi erau în downtown, şi mulţi studenţi locuiau aici. Deci, pe scurt, am avut o experienţă foarte bună. În 1967, m-am întors în Cincinnati, mai întâi în Hyde Park: familia

mea era acolo, locul meu de muncă era acolo.²⁵⁶ Dar după un timp m-am cam plictisit. Am vrut să locuiesc din nou în downtown, așa că m-am mutat în Over-the-Rhine, în 1971.

M-am gândit că îmi va face plăcere să locuiesc aici. Îmi plăcea vechi-meia, îmi plăceau densitatea și varietatea, mi se părea convenabilă accesibilitatea la pas. În plus, aveam senzația că lipsea ceva aici, în sensul imaginării și definirii schimbărilor. La momentul respectiv eram încă student. Aveam această impresie, după experiențele anterioare; ceva mi se părea profund greșit. Acesta ar putea fi un bun motiv pentru a pleca, dar în cazul meu, mi s-a părut interesant și am vrut să lucrez aici.

Iar alegerea mea, direcția în care m-am îndreptat pentru a face acest lucru, a fost să mă implic mai degrabă în dezvoltarea mediului de afaceri decât să lucrez pentru guvern sau pentru o agenție de asistență socială.²⁵⁷

Ce v-a făcut să părăsiți domeniul asistării sociale, în favoarea antreprenoriatului?

JT: Nu știu, am crezut pur și simplu că era ceva care lipsea. și pe măsură ce a trecut timpul, acest lucru mi-a apărut din ce în ce mai evident. Cu toți acei oameni venind să lucreze, chiar voluntar, pentru serviciile sociale... nu vedeam să se dezvolte și o viață economică reală.²⁵⁸

Cât de importantă a fost experiența din Boston pentru felul în care v-ați poziționat ulterior în Cincinnati?

-
256. La întoarcerea în Hyde Park în 1967, a preluat conducerea unui centru comunitar pentru tineri, o operațiune non-guvernamentală care căuta să îi ajute pe adolescenți să nu ajungă oameni ai străzii.
257. Deși a început ca asistent social, implicat în renovarea caselor pentru locuitorii cu venituri reduse.
258. Tarbell povestește că la început era „furios pe proprietari, pe oamenii de afaceri și pe politicienii care îi jecmăneau pe săraci”. Dar după câțiva ani petrecuți prin casele cu venituri reduse, l-a împărțit pe cei săraci în două categorii: cei cărora le păsa, și cei neglijenți, care „aruncau gunoi pe geam, ascultau muzica tare zi și noapte, se îmbătau pe stradă și își lăsau copii să cutureiere străzile nesupravegheate.” Acum că își propusese să salveze cartierul, una dintre soluții a fost să coopteze alți oameni din clasa mijlocie să îi asiste pe cei acei săraci responsabili care își făceau datoria plătind chiria la timp, făcând curat în fața locuințelor lor, căutând să lucreze în loc să aștepte ajutor social, și având grijă de copii. v. Zane Miller and Bruce Tucker, *Changing Plans for America's Inner Cities. Cincinnati's Over-the-Rhine and Twentieth-Century Urbanism*, Ohio State University Press, 1998, p. 141.

JT: Renunșasem deja la medicină. De altfel, profesorii mei de fizică și chimie din liceu îmi spusese că nu aveam să fiu doctor. Eram bun cu oamenii, dar nu la fel de bun om de știință. Știam că vreau să fiu în oraș, avusesem o experiență foarte bună locuind în centrul Bostonului. Crescând aici, în Hyde Park, deși era aproape, downtown nu era un loc dorit. Toată lumea se muta de acolo. Eu nu m-am gândit serios să mă mut în centru decât după ce am plecat. De fapt, mă mutasem și înainte... Imediat ce am împlinit 18 ani, am plecat de acasă și m-am mutat aproape de centru, în Avondale²⁵⁹, în clădirea spitalului la care lucram atunci. Era mult mai interesant decât casa mea. O rezidență plină de oameni veniți din diferite țări. Aveam în casă pe cineva din India, pe cineva din Pakistan, pe cineva din Guatemala, pe cineva din Ecuador... era un loc foarte interesant. Am locuit acolo trei ani, apoi am plecat în Boston Cambridge și am lucrat în spital... și am obținut o cameră acolo, în aceeași situație foarte internațională, așa că a fost un loc extrem de captivant. Boston Cambridge era chiar în inima orașului. A fost o experiență minunată, iar când a venit momentul să mă întorc în Cincinnati m-am gândit „Hm! Deși nici unul dintre cunoscuții mei nu se mută în downtown, acesta e locul în care vreau să fiu.” și așa a fost.

Eram între două cariere. Aveam un club de muzică în Clifton. Apoi am venit în downtown, zicându-mi că era momentul pentru o schimbare. Am început cu un mic magazin, aici la intersecția Central Parkway cu Vine. Nu știam ce voi face. Oameni au început să vină în vizită, și le-am spus „dacă veniți aici să vă petreceți timpul în magazinul meu, aduceți și ceva mâncare, și ceva muzică, și ceva de băut” și am început această mică cină... cina de marți seara... în fiecare marți. Apoi mi-am mutat magazinul de câteva ori, iar cina de marți seara s-a mutat după mine. Într-o zi, am decis să o transform în ceva permanent. Așa că am început să caut un loc, și într-o zi am găsit clădirea în care se află acum Arnold's și am putut strânge banii să o cumpăr. Era dărăpănată, era veche, dar îmi plăcea spațiul, și a fost o șansă pentru mine să o transform în ceea ce este astăzi.”²⁶⁰

259. Un alt cartier istoric din Cincinnati, construit de imigranți evrei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, devenit predominant ghetto pentru persoane de culoare.

260. Un salon de la jumătatea secolului al XIX-lea, transformat într-o combinație de bar-restaurant-club care a atras de la început un public tânăr, majoritatea între 18 și 40 de ani, din clasa mijlocie, iar angajații erau și sunt locuitori din Over-the-Rhine.

Ați fondat Camera de Comerț a Over-the-Rhine...

JT: Vedeți, o cameră de comerț este, prin tradiție, mai degrabă o organizație de afaceri. Dar nu aceasta a fost intenția mea. Am folosit acest nume pentru că vroiam să atrag atenția oamenilor de afaceri din downtown, să îi aduc dincoace de Central Parkway și să îi fac să se implice, să investească în Over-the-Rhine.

A funcționat?

JT: Da, a fost mai bine. Problema era organizația politică a cartierului, controlată pe atunci de oameni care, din punctul meu de vedere, promovau un dezechilibru major în favoarea serviciilor sociale, pe care le considerau un scop în sine și nu parte dintr-o imagine mai largă.²⁶¹ Mă refer la OTR Community Council. Era corupt, complet controlat de acest mic grup de activiști sociali, care nu căutau un echilibru... pentru ei, totul se reducea la ajutor financiar... dar asta se făcuse deja, cu programele din anii 1960, și a fost un dezastru. Eu am spus că trebuie să aducem oameni aici. Nu-mi pasă ce orientare politică au, avem nevoie doar de oameni care să vină, să repare aceste clădiri, să locuiască aici... să aibă copii, să deschidă o afacere... nu este important pentru mine ca ei să se angajeze să fie cei mai minunați oameni. Îi vreau aici să facă lucruri și acestea vor avea efect. Vor ajuta să creeze locuri de muncă, vor cheltui bani, vor participa la stabilizarea economiei OTR... asta credeam eu că lipsește.

Am trăit momente incomode, pentru că mulți dintre cei care lucrau pentru serviciile sociale s-au simțit jigniți... deși aveam și eu același trecut²⁶²... dar știam că asta lipsește: pledoaria pentru mixitate

261. Din punctul lui de vedere, liderii din OTR – conduși de Buddy Gray – „ar fi preferat să îl conserve ca punga de sărăcie, bogată în servicii sociale, agenții caritabile, locuințe ieftine și adăposturi pentru oameni care nu aveau astfel acces la nici o alternativă, decât să rămână expuși la criminalitatea și vicile care acompaniază o astfel de viață”.

262. *Ca și Gray, Tarbell purta părul lung și barbă. Ca și Gray, Tarbell s-a mutat în OTR în anii 1970 ca să îi ajute pe cei săraci și fără adăpost. Ca și Gray, Tarbell s-a manifestat la început împotriva clasării OTR pe lista National Register of Historic Places, de teama gentrificării. Totuși, Tarbell și-a schimbat părerea și s-a remarcat ca cel mai puternic lider al abordării integrate a acestui cartier istoric. Zane Miller and Bruce Tucker, *Changing Plans for America's Inner Cities. Cincinnati's Over-the-Rhine and Twentieth-Century Urbanism*, Ohio State University Press, 1998, p. 139.*

funcțională și pentru mixitate socială... și imaginea de ansamblu. De aceea am creat OTR Chamber of Commerce, ca un mijloc pentru ca și alții să se poată implica. Mi-ar fi plăcut să o numesc OTR Friendly Society și să fie mai clar și mai asumat implicată în probleme sociale. Dar situația era deja dezechilibrată în favoarea acestora...

și acum?

JT: Ei bine, încă suntem departe de a avea aici o economie puternică, care să creeze locuri de muncă și care să ofere stabilitate, să genereze lideri... Când am venit eu aici erau aproape douăzeci de mii de locuitori, iar acum sunt... cu siguranță mai puțin de zece mii... iar cartierul a fost construit pentru patruzeci – cincizeci de mii.

Locuiți încă în Over-the-Rhine?

JT: Da, la două străzi de aici. Suntem la intersecția străzii 14 cu Main Street, eu locuiesc la intersecția 14 cu Broadway.

V-a ajutat poziția de consilier local să vă promovați ideile, viziunea?

JT: Un pic, nu atât cât aș fi sperat. Presupun că întrebarea s-ar reformula „credeți că era mai bine când ați plecat decât când ați început?...” Ei bine, un lucru care chiar a pornit cât eram consilier a fost 3CDC.²⁶³ Deci mă simt bine pentru că am fost parte din acest proiect. Comisia de planificare urbană nu mai e atât de bună cum era și mă simt groaznic din această cauză. M-am luptat să fac o comisie de planificare puternică și nu am avut succes... încă nu e atât de puternică precum ar trebui și mă îngrijorează. Cred că Over-the-Rhine e mult mai puternic decât era. Cred că unele din lucrurile la care am lucrat cât eram consilier au ajutat. Cred că a fost bine să fiu acolo și să îmi reprezint experiența și punctul de vedere zilnic. Eram foarte interesat, și încă sunt, de arte și cultură, și am inițiat o comisie cât eram consilier. Nu aveam o comisie pentru arte și cultură... e o nebulă, dar nu aveam. Așa că am creat comisia, și eu am fost președintele ei, și am reușit să îndrept atenția mai mult către

263.

Cincinnati City Center Development Corporation, parteneriat public-privat între Oraș și liderii din mediul de afaceri. Creat în 2003, scopul parteneriatului este relansarea dezvoltării economice a centrului Cincinnatiului (în principal downtown și OTR).

dezvoltarea artelor și a culturii. Nu cred că mai e la fel de puternică precum era, și sunt îngrijorat și din cauza aceasta. Cred că downtown-ul este mai puternic acum, din multe puncte de vedere: multe activități noi și proiecte în dezvoltare. Dar mai avem încă mult de lucru. Încă avem multe clădiri vacante în centru.

Numărul clădirilor vacante scade simțitor, și nu doar datorită micilor afaceri sau noilor locuitori – familii tinere, oameni aflați la început de carieră etc. – ci și prezenței din ce în ce mai mari a studenților. OTR profită din plin de poziția privilegiată între *downtown* și campusul universitar, cele două mari surse de urbanitate ale orașelor americane – una, loc al mixității funcționale, iar alta, loc al mixității sociale – ambele oferind o dinamică de la care se poate recompune viața vibrantă capabilă să reducă ponderea modului de viață suburban. De la un campion al criminalității în 2009, OTR este astăzi pus înaintea ca stindard al renașterii aceluia Cincinnati – Regină a Vestului, vechi de 225 de ani, care invită pe oricine să vină „*ca să fie o ființă umană*”.²⁶⁴

Sigur că OTR este departe de un echilibru, iar lupta dintre „gentrificatori” și asistenții sociali apărători ai celor fără adăpost este departe de a se fi terminat. Dar mai important decât urmărirea istoriei locului și înțelegerea în amănunt a devenirii lui, Jim Tarbell merită de reținut ca exemplu de luptă personală în urmărirea unei viziuni de dezvoltare locală care recunoaște și își asumă interdependența valorilor sociale, economice și fizice. Este și un exemplu de om care a reușit să găsească și să activeze resorturi locale ale schimbării, purtând cu el experiența din Boston și jonglând cu tacticile și mijloacele de acțiune avute la îndemână, între asistență socială, antreprenariat și administrație publică. Prin acestea, chiar dacă nu pronunță cuvinte mari, Tarbell răspândește impresia urbanității, atât prin felul în care își manifestă „cultura interiorizată prin viața într-un centru urban” (ca să revenim la definiția lui Ramage, prezentată în introducere), cât și prin energia cu care a ajutat la transformarea OTR și contribuie încă la un soi de re-fondare a cetății în Cincinnati (cu lipsurile și excesele unei societăți încă destul de conservatoare).

Revenind la întrebarea cercetării, despre cum poate urbanitatea să răspundă contradicției dintre dispersia urbană și oraș, experiența americană sugerează îmbrățișarea conceptului de „urbanity” ca impuls pentru ieșirea din izolarea în cuibul suburban și aventurarea spre văzduhul diferenței, act primar în vederea (re)fondării orașului (de sorginte europeană). Recăștigarea urbanității se reflectă în recuperarea plăcerii cosmopolitismului, în capacitatea conceptualizării propriei existențe și

264. Come to Cincinnati to be a human being! video *Meet Cincinnati USA - We do what we love*. Cincinnati USA Regional Chamber of Commerce, 2014.

dezvoltării virtuților civice, apoi în abilitatea manifestării ca om public și participării la construcția politică a orașului. Recâștigarea urbanității începe cu gesturi mici care să antreneze flexibilitatea mentală și să afirme spațiul public ca scenă a libertății și democrației, dar și ca matrice a normelor de comportament.

În mediul instituțional și profesional francez, conștientizarea crizei urbanismului funcționalist este legată de figura lui Georges Meyer-Heine, inspector general pentru problema urbanismului în Marseille în 1945 și coautor al planului director al orașului în 1949, director al planificării urbane și apoi inspector general în Ministerul Dezvoltării (*Ministère de l'Équipement*), iar din 1969 profesor asociat al proaspătului înființat *Institut d'Urbanisme et d'Aménagement Régional d'Aix-en-Provence*, care aducea împreună cercetarea și învățământul pluridisciplinar.²⁶⁵ În 1956, din calitatea de director al planificării urbane în cadrul Ministerului Dezvoltării, el atrage atenția că „ceea ce face ca un oraș să fie urban este piața publică, loc de întâlnire ale cărui circumstanțe permit și îmbogățesc relațiile umane”. Or, dimpotrivă, modul de lucru al urbanismului a distrus spațiul închis, delimitat, al centrului istoric, al cărui șarm s-a evaporat o dată cu explozia limitelor.²⁶⁶ În 1968, tot el va avansa ideea că urbanismul nu este o știință, ci o etică; iar acest lucru implică faptul că, dincolo de rezolvarea funcțiunilor de locuire, muncă și loisir, urbanismul are rolul fundamental de a asigura alte trei funcțiuni federatoare: schimbul, ordinea și sacral.²⁶⁷

Cam în același timp, critica urbanismului funcționalist se transpune și în conceptul de „urbanism unitar”, definit de Letriști în textul fondator al Internaționalei Situaționiste (IS),²⁶⁸ ca modalitate de realizare a „artei integrale”, a artei care încetează să mai

265. Printre fondatori se numără de altfel și Georges Granai, unul din primii sociologi francezi care au introdus sociologia urbană printre preocupările urbanistilor.

266. Meyer-Heine, G. 1956. „Nos villes sont-elles condamnées?” in *Urbanisme*, nr. 25, 1956, pp. 64-68.

267. Meyer-Heine, G. 1968. *Au-delà de l'urbanisme*. Paris : Centre de recherche d'urbanisme.

268. Debord, G. 1957. *Rapport sur la construction des situations et sur les conditions de l'organisation et de*

fie doar un instrument al plăcerii sau al instruirii sau să se retragă în poziția de „artă pentru artă”, deci a artei care abandonează reperele tradiționale ale esteticii și își asumă rolul de agent transformator al cotidianului. Propunând înlocuirea societății bazate pe producția industrială cu o nouă formă de societate, „a artei realizate”, scopul prim al IS este construcția de situații /ambianțe de moment, care să asigure o calitate superioară a experienței personale:

*Trebuie să punem la punct o intervenție ordonată asupra factorilor complecși ai celor două componente aflate în interacțiune perpetuă: decorul material al vieții și comportamentele pe care acesta le antrenează și care îl bulversează.*²⁶⁹

Provenit din perspectivele de acțiune asupra decorului material al vieții, „urbanismul unitar” – formulat ca „*sinteză a artei și tehnicii în vederea unei compoziții integrale a locului /mediului (milieu)*” – caută să răstoarne imperiul arhitecturii asupra artelor tradiționale, promovând deturnarea formelor cunoscute ale arhitecturii, dar și ale cinematografiei sau poeziei. „Urbanismul unitar” chestionează convențiile și caută noi sensuri prin scoaterea din context și prin întoarcerea „bunurilor ordinare și experiențelor manufacturate” împotriva „sistemului”. Urbanismul unitar este dinamic, în strânsă legătură cu conduitele adoptate de oameni. De aceea, elementul cel mai redus al urbanismului nu este locuința, ci complexul arhitectural, împreună cu toți factorii care condiționează o ambianță sau o serie de ambianțe, la scara situației construite. Dimensiunea spațială a orașului este determinată de realități afective și nu de necesități statistice, iar poetica noii arhitecturi crește prin efectele de atmosferă și nu prin figurarea vreunui „abstract liric”:

*Arhitectura trebuie să avanseze lucrând mai degrabă cu situații emoționante decât cu forme emoționante. Iar experiențele generate de această materie vor conduce la forme necunoscute.*²⁷⁰

Ipotezele orașului situaționist se stabilesc prin observația activă a spațiului urban, cutreierându-l în derivă, mergând dincolo de rutina vieții cotidiene, cu pasiunea dezrădăcinării, a labirintului dezorientării emoționale, a neașteptatului și a străinului. Orașul situaționist este un efort colectiv organizat pentru folosirea unitară a tuturor mijloacelor de perturbare a vieții cotidiene, o avangardă colectivă care caută

l'action de la tendance situationniste internationale. Paris.

269. *Nous devons mettre au point une intervention ordonnée sur les facteurs complexes de deux grandes composantes en perpétuelle interaction: le décor matériel de la vie; les comportements qu'il entraîne et qui le bouleversent. Ibid.*

270. *L'architecture doit avancer en prenant comme matière des situations émouvantes, plus que des formes émouvantes. Et les expériences menées à partir de cette matière conduiront à des formes inconnues. Ibid.*

refacerea legăturilor dintre compartimentele vieții, anulând disocierea (funcțională și spațială) indusă de urbanismul funcționalist și de producția industrială. Orașul situaționist eliberează acțiunea și propune un nou cotidian, un cotidian al comportamentului experimental, al cetățenilor antrenați în mobilizarea și constituirea de mici grupuri subversive pentru schimbarea vieții culturale, politice, economice și sociale, prin „*mijloace de acțiune și descoperirea noului, mai ușor recognoscibil în domeniul culturii și al moravurilor, dar aplicate în perspectiva unei interacțiuni a tuturor schimbărilor revoluționare*”.²⁷¹ Terenul de joacă al acestui *homo ludens*²⁷² este peisajul urban, unde „*trebuie să construim ambianțe noi care să fie deopotrivă produs și instrument al noilor conduite*”.

Preocupată constant de cheștiunea urbană, ca teren de luptă și de experiment, precum și apropierea de Henri Lefebvre, IS contribuie semnificativ la contestarea generală a societății moderne și la reinventarea vieții cotidiene, în ciuda riscului inițial de a cădea într-un solipsism boem.²⁷³ În ciuda despărțirii dintre Debord și Lefebvre, deriva, deturnarea, hărțile psihogeografice sau construcțiile de situații efemere pot fi considerate ca prime expresii ale „dreptului la oraș” în sensul descris de Lefebvre.²⁷⁴ Iar epicentrul acestor mișcări era la Paris.

271. *Notre affaire est précisément l'emploi de certains moyens d'action, et la découverte de nouveaux, plus facilement reconnaissables dans le domaine de la culture et des mœurs, mais appliqués dans la perspective d'une interaction de tous les changements révolutionnaires. Ibid.*

272. v. proiectul *New Babylon* al artistului situaționist olandez Constant, bazat pe ideea unui oraș utopic cu zone de schimb pentru jocul liber, ai cărui locuitori nomazi își pot alege împreună climatul, mediul senzorial, organizarea spațiului etc.. Principiile după care este croită ideea lui *Homo ludens* reapar două decenii mai târziu în „artizanul” lui Sennett, menționat în capitolul precedent.

273. *It was a recognition that the experiments of the dérive, the attempts to discover lost intimations of real life behind the perfectly composed face of modern society, had to be transformed into a general contestation of that society, or else dissolve in bohemian solipsism.* Marcus, G. 2002. „The Long Walk of the Situationist International”. in McDonoug, T. (ed.). *Guy Debord and the Situationist International: Texts and Documents*. Cambridge, MA: MIT University Press, p.7.

274. Lefebvre, H. 1968. *Le Droit à la ville*. Paris: Anthropos.

Adevărata inflexiune a gândirii urbaniştilor se produce în anii 1970. Abia acum este asumată denunțarea urbanismului funcționalist ca producător de suburbanism, lucru care, am văzut în subcapitolul precedent, se discuta deja în ultimii ani ai CIAM. Întoarcerea la oraș este însoțită de deslușirea unei noi abordări, în termeni de urbanism reglementar și urbanism operațional,²⁷⁵ care vor pava drumul *proiectului urban*.²⁷⁶ Choay descrie acest deceniu al urbanismului francez în următorii termeni:

În timp ce creșteau orașele noi, Franța redescoperea valorile urbane tradiționale; se observa că renovarea centrelor vechi era sinonimă cu distrugerea și se înlocuia cu reabilitarea. Patrimoniul ocupa avanscena, strada și parcela se introduceau în noul oraș, cu urbanitatea și convivialitatea²⁷⁷ (popularizate prin cărțile lui Illich).²⁷⁸

Promovând convivialitatea în locul productivității, valorile etice în locul celor tehnice și realizarea de sine în locul preocupărilor materiale, Illich susține trecerea de la viața condusă de productivitatea industrială la un mod de viață condus de convivialitate:

Instrumentele sunt intrinseci relațiilor sociale. Un individ stabilește relații cu societatea în care trăiește prin utilizarea instrumentelor pe care el le stăpânește activ, sau prin intermediul cărora se acționează

275. Distincție introdusă de Legea de Orientare funciară din 1967, care înlocuiește și *Zona de Urbanizare Prioritară (ZUP)* cu *Zona de Amenajare Concertată (ZAC)*, pentru facilitarea dialogului dintre colectivitățile locale și promotorii privați. Pe scurt, urbanismul reglementar, asociat cu planificarea, are drept rezultat un document de urbanism care definește regulile cu privire la amenajarea unei arii urbane, ca urmare a unei strategii de ansamblu și înscrind-se într-o reflecție globală asupra cartierului, orașului sau aglomerației urbane. Urbanismul operațional se traduce printr-un proiect de amenajare care formulează regulile de ocupare a solului dintr-un perimetru definit de disponibilitatea funciară.

276. v. Calciu, D. 2010. „Proiectul urban, un scenariu de acțiune asupra orașului” în Ana Maria Zahariade și Anca Oroveanu (ed.), *ACUM: spațiul public și reinserția socială a proiectului artistic și arhitectural*. București: Ed. Universitară. „Ion Mincu”, T3, pp. 260-269.

277. Convivialitatea desemnează opusul productivității industriale. Înseamnă autonomia și creativitatea relațiilor dintre persoane și raportului persoanelor cu mediul de viață; în contrast cu răspunsul condiționat la cerințele altora și mediului făcut de om. Consider convivialitatea a fi libertatea individuală realizată în interdependența personală, și deci, o valoare etică intrinsecă. / *I choose the term "conviviality" to designate the opposite of industrial productivity. I intend it to mean autonomous and creative intercourse among persons, and the intercourse of persons with their environment; and this in contrast with the conditioned response of persons to the demands made upon them by others, and by a man-made environment. I consider conviviality to be individual freedom realized in personal interdependence and, as such, an intrinsic ethical value.* Illich, I. 1973. *Tools for Conviviality*. New York, San Francisco, Londra: Harper & Row, pp. 17-18.

278. Choay, F. 1988. „Ville nouvelle”. In *Pour une anthropologie de l'espace*. Paris: Seuil, 2006.

asupra lui. În măsura în care își stăpânește instrumentele, poate investi lumea cu însemnătate; în măsura în care este aservit instrumentelor sale, forma instrumentului îi determină imaginea de sine. Instrumentele conviviale sunt cele care oferă fiecărui utilizator cea mai mare oportunitate de a îmbogăți mediul cu roadele propriei viziuni. Instrumentele industriale refuză această posibilitate celor care le folosesc și permit celor care le-au conceput să determine semnificațiile și așteptările altora. Cele mai multe instrumente de astăzi nu pot fi folosite într-un mod convivial.²⁷⁹

De asemenea, Illich construiește, pe de o parte, cazul împotriva rolului dominant al elitelor tehnocratice ale societății industriale și, pe de altă parte, dosarul în favoarea împuternicirii și încurajării capacității pentru acțiune a oricărui cetățean, argumentând că oamenii nu mai au nevoie de instrumente care lucrează pentru ei, ci au nevoie de noi instrumente cu care să lucreze ei înșiși. Iar componentele fizice ale orașului nu fac excepție:

*Utilizarea instrumentelor industriale marchează identic peisajul orașelor cu istorii și culturi proprii. Autostrăzi, spitale, săli de clasă, birouri, apartamente și magazine arată peste tot la fel. Instrumentele identice promovează și dezvoltarea tipurilor identice de caracter. Omogenizarea progresivă a personalităților și relațiilor personale nu poate fi oprită fără refacerea instrumentarului societății. ... Pluralismul unor instrumente limitate și al unor bunuri comune conviviale ar încuraja cu necesitate diversitatea stilurilor de viață.*²⁸⁰

279. *Tools are intrinsic to social relationships. An individual relates himself in action to his society through the use of tools that he actively masters, or by which he is passively acted upon. To the degree that he masters his tools, he can invest the world with his meaning; to the degree that he is mastered by his tools, the shape of the tool determines his own self-image. Convivial tools are those which give each person who uses them the greatest opportunity to enrich the environment with the fruits of his or her vision. Industrial tools deny this possibility to those who use them and they allow their designers to determine the meaning and expectations of others. Most tools today cannot be used in a convivial fashion.* Illich, I. Op. cit. p. 29.

280. *The use of industrial tools stamps in an identical way the landscape of cities each having its own history and culture. Highways, hospital wards, classrooms, office buildings, apartments, and stores look everywhere the same. Identical tools also promote the development of the same character types. [...] The progressive homogenization of personalities and personal relationships cannot be stemmed without a retooling of society. Research on the social character traits that make retooling difficult or doubtful is complementary to what I propose. But I am not postulating the creation of a new man as a condition for a new society, nor am I pretending to know how either social character or cultures will change. A pluralism of limited tools and of convivial commonweals would of necessity encourage a diversity of life styles.* Illich, I. Op. cit. pp. 22-23.

Ideile nu sunt departe de critica situaționistă, provenind de altfel dintr-o filieră comună, a noii stângi²⁸¹, aflată în plin avânt mai ales în Anglia și Statele Unite. De altfel, convivialitatea, ca antidot al alienării, se așază în centrul definirii figurii fizice a spațiului public urban nu doar în Franța, ci peste tot în Europa Occidentală și America de Nord, acordând importanță în primul rând densității de oameni și activități și considerând rezultatul estetic o consecință implicită.²⁸² În același timp, pare să fie un răspuns la cerința lui Lefebvre din 1968, de „*transformare și înnoire a accesului la viața urbană*”, însemnând, pe lângă dreptul la condiții decente de muncă, locuire și amenități, și dreptul de a acționa și schimba orașul, și de a ne schimba pe noi înșine schimbând orașul.²⁸³ Pe acest fundal, proiectul urban se dezvoltă deopotrivă ca:

*expresie a unei critici și ca substitut al formelor de planificare care au marcat perioada de creștere a orașelor, caracterizate prin schematism, fragmentare și juxtapunere a unor logici sectoriale. Proiectul urban invită la noi forme de intervenție în oraș, mai complexe, mai legate de conduitele și aspirațiile oamenilor și capabile să retraceze o unitate a teritoriilor,*²⁸⁴

din perspectiva a două credințe fundamentale: (1) că *identitatea urbană* rezultă din diversitate, cumul de experiențe, de secvențe spațiale și temporale; și (2) că *lizibilitatea* imaginii orașului nu mai ține de o concepție globală, *a priori*, ci este parțială, construită din secvențe topografice și temporale.²⁸⁵ Proiectul urban trimite la ideile de restaurare a funcțiilor simbolice ale spațiilor publice și la regăsirea dimensiunii umane prin lizibilitatea și mixitatea orașului (Lynch, Jacobs) și prin studii tipo-morfologice (Muratori, Rossi etc.). Se ridică astfel problema unor noi instrumente de gestiune și de asumare politică, dar și obligația definirii unor noi reprezentări și metode de lectură și de fabricare a orașului, în contextul unui nou sens al dezvoltării urbane. Acest sens este dat de trecerea de la gestiunea la

281. Care operează schimbarea de discurs de la critica exploataării la critica alienării.

282. v. Lewin, K. 1972. *Psychologie dynamique*, Paris: PUF.; Joseph, I. ed. 1984. *Le passant considérable: essai sur la dispersion de l'espace public*. Paris: Librairie des méridiens.; Korosec-Serfaty, P. 1988. „La sociabilité publique et ses territoires – Places et espaces publics urbains” in *Architecture & Comportement*, vol. 4, nr. 2, pp. 111- 132.; Zepf, M. ed. 1999. *Concevoir l'espace public, les paradoxes de l'urbanité : analyse sociospatiale de quatre places lausannoises*. Lausanne: EPFL.; Moser G. ed. 2003. *Espaces de vie : aspects de la relation homme-environnement*. Paris: A. Colin.; Shaftoe, H. 2008. *Convivial Urban Spaces: Creating Effective Public Places*. Londra: Earthscan.; Koch, R. & Latham, A. 2014. „Representing and Imagining the City” in McCann, E. & Patterson, R. ed. *Cities and Social Change*, Londra: SAGE.

283. v. Lefebvre, H. 1968. *Op. cit.*

284. Roncayolo, M. 2002. *Lectures de villes. Formes et temps*. Marseille : Parenthèses, p.85.

285. v. Burgel, G. și Roncayolo, M. 2001. in Roncayolo, M. *La ville aujourd'hui*. Paris : Seuil, p.829. ; Roncayolo, M. 1997. *La ville et ses territoires*. Paris: Gallimard, p.176.

nivel național a extinderii fizice a orașelor, la administrarea la nivel local a relansării economice în paralel cu întărirea solidarității și coeziunii sociale.

Pe toată durata anilor 1970, deasupra formulărilor proiectului urban francez planează modelul de revalorizare a orașului vechi Bologna, în baza unei strategii fundamentate pe studiile lui Rossi, Aymonino, Benevolo etc., care marchează punctul turnant al discursului politic, cultural și profesional pe calea noilor practici transversale și participative, în Italia și dincolo de granițe. Totuși, abia descentralizarea responsabilității problemei urbane din 1983 va intensifica și grija metodologică față de înțelegerea și operarea asupra componentelor sale:

*... locuitorii sunt coproducători ai orașului. A produce orașul înseamnă a produce diferența la nivelul tuturor componentelor sale. Putem gândi spațiul, formele urbane pornind de la modul în care oamenii trăiesc, analizându-le așteptările, pornind de la realitate, de la capacitățile lor potențiale, și fără să disociem spațiile de procesele sociale, culturale și economice care se dezvoltă și pentru care spațiile sunt suport.*²⁸⁶

De aici înainte, discursul francez despre urbanitate urmărește această direcție anunțată de Bonetti în 1977, ca un soi de balama lexicală care ține împreună spații și locuitori urbani, reiterând îndemnul (sugerat și de Bacon în 1968) de a rescrie istoria orașelor nu ca istorie a formelor urbane, ci ca istorie a condițiilor în care au fost produse:

*Miza reflecției asupra incidenței formelor urbane și arhitecturii asupra raportului utilizatorilor cu orașul rezidă după mine în transferul de la o abordare în termenii urbanismului la o abordare în termeni de dezvoltare a urbanității. ... A gândi dezvoltarea urbanității înseamnă a nu mai gândi orașul pornind de la reguli formale ... ci ... a gândi orașul ca loc de activitate, de viață, de schimburi, de conflicte etc.*²⁸⁷

286. ... les habitants sont coproducteurs de la ville. Produire de la ville, c'est produire de la différence dans toutes ses composantes. On peut penser l'espace, les formes urbaines en partant de la façon dont les gens vivent, en analysant leurs attentes, en pensant à partir de la réalité, en partant de leurs capacités potentielles, mais pas en déconnectant complètement ces espaces des processus sociaux, culturels et économiques qui s'y développent, dont les espaces sont les supports. Bonetti, M. 1977. *De l'urbanisme au développement de l'urbanité*. Paris : Centre Scientifique et Technique du Bâtiment, Laboratoire de sociologie urbaine générative, p. 5.

287. *L'enjeu de la réflexion sur l'incidence des formes urbaines et de l'architecture sur le rapport des usagers à la ville réside à mon sens dans le passage d'une approche en terme d'urbanisme à une approche en terme de développement de l'urbanité. ... Penser le développement de l'urbanité cela veut dire ne plus penser la ville à partir de règles formelles ... mais ... la ville comme un lieu d'activité, de vie, d'échanges, de conflits etc. Ibid. pp. 1, 5.*

Anii 1980 aduc în primul rând schimbări profunde ale formelor și modurilor de acțiune ale actorilor publici, culminând cu crearea, în 1988, a Consiliului național al orașelor (Conseil National des Villes), cu rol consultativ pe lângă Primul Ministru, pentru elaborarea politicii naționale a orașelor și dezvoltării sociale urbane, incluzând noile forme de democrație de proximitate și de participare a locuitorilor la fabricarea și recalificarea orașului.²⁸⁸ De altfel, întregul deceniu este marcat de preocuparea pentru formularea noilor instrumente de lucru, sub imperiul noilor politici urbane adoptate de Bologna încă de la mijlocul anilor 1960. *Urbanul* este aruncat definitiv în dizgrație (v. „mizantropia” și „lipsa de urbanitate” de care aminteam în capitolul 2) și se generalizează întoarcerea la formele și dimensiunile orașului tradițional promovate²⁸⁹ de școala tipo-morfologică italiană²⁹⁰ și de mișcarea americană *New Urbanism*. Instituirea fragmentului ca dispozitiv de reprezentare și concepție hrănește interesul pentru revigorarea spațiilor publice din centru și recalibrarea *urbanului* prin amenajarea de spații publice noi (parcuri, scuaruri, promenade, cursuri de apă etc.) care propun noi forme și moduri de a fi împreună. Atenția la scrierile lui Balzac, Zola, Hugo, Baudelaire, și în general la descrierile tipurilor de spații urbane nou apărute în secolul al XIX-lea (pasajul, bulevardul, teatrul, cazinoul etc.) ale manifestării culturii și modului de viață burgheze²⁹¹, reafirmă densitatea existenței în comun în oraș și convivialitatea ca o calitate a acestei densități. Nu în ultimul rând (dacă nu chiar în primul...), explozia focului mocnit din *banlieue*-uri obligă la reconsiderarea *urbanului* prin recent formulata misiune a proiectului urban, de a „produce spațiu public” (Huet, Devillers, Grumbach, Corajoud), cel mai adesea în sensul analizat de Ségaud, al domesticizării solului pentru a face loc civilității.²⁹² Cercetările sociologice pe care le conduce evidențiază corelația dintre curățenie, siguranță, ordine etc. în spațiul urban și dezvoltarea legăturilor sociale bazate pe respectul față de celălalt, permițând astfel existența pluralității de ordin etnic, social, generational etc..²⁹³ În acest sens, merită poate de amintit diferența pe care o fac Merlin

288. <http://www.ville.gouv.fr/?le-conseil-national-des-villes>, 109

289. mai ales prin Bienala de la Veneția din 1980, Strada *Novissima*, organizată de Portoghesi.

290. v. Muratori, Gregotti etc.

291. Este de altfel momentul de maxim succes al proiectului lui Benjamin de interpretare a modernității secolului al XIX-lea, tradus în franceză la finalul anilor 1990. Benjamin, W. 1927-1940. *Das Passagen-Werk*. trad. fr. Jean Lacoste. Paris, capitale du XIXe siècle. Le livre des passages. Paris: Cerf. 1989.

292. v. Ségaud, M. (ed). 1992. *Le propre de la ville : pratiques et symboles*. La Garenne-Colombe : Les Editions de l'Espace Européen.; Bernard, Y. & Ségaud, M. (eds.). 1991. *La ville inquiète, habitat et sentiment d'insécurité*. La Garenne-Colombe : Les Éditions de l'Espace Européen.

293. „civilitas, atis”: calitate a cetățeanului; sociabilitate, bunătate, finețe, amabilitate (Gaffiot). Bune

și Choay între urbanitate și civilitate, „*valori fundamentale către care tind societățile urbane*” aflate în centrul preocupărilor anilor 1990: „*urbanitatea califică deopotrivă cetăținul modern și spațiul lui, civilitatea ține de un cod de conduită care prezidează interacțiunile față în față*”.²⁹⁴

Construcțiile teoretice, metodologice și practice din deceniul precedent conduc la emergența unei noi atitudini de acceptare și asumare a *urbanului*, pentru „investirea lui cu urbanitate”. În 1989, Choay caută „noi scări ale urbanității”²⁹⁵, urmând ca cinci ani mai târziu să conchidă că ultima figură a urbanității, ca „*ajustare reciprocă a unei forme de țesut urban și a unei forme de convivialitate*” mai poate fi citită doar în Parisul lui Haussmann, Barcelona lui Cerdà sau Viena lui Wagner. Acestea, spune ea, deși puternic afectate și subzistând doar ca insule în teritoriul urbanizat, „*trebuie păstrate și folosite ca operă de artă, ca patrimoniu social și ca incitare la reunirea cu scările urbanității*”.²⁹⁶ Într-un alt text²⁹⁷, Choay pledează pentru reconcilierea *urbs* și *civitas* prin lucrul la *scara etologică*, adică acea dimensiune de amenajare care să submineze dominația simțului vizual și să antreneze și celelalte simțuri și moduri de existență a corpului în lume. Ea consideră că definirea unui *cadru etologic* ar fi primul pas spre implicarea și responsabilizarea locuitorilor „*să fabrice o nouă cultură și ar da un alt sens noțiunilor, devenite problematice, de spațiu public și de urbanitate*”. Dincolo de schimarea societală pe care o propune, abordarea etologică implică și pledoaria pentru „*transformarea structurală a meseriilor și profesiilor amenajării mediului*”.

În 1995, Robert Collignon, Ministrul amenajării teritoriului, locuirii și bugetului de stat al regiunii valone (Belgia), conchide conferința despre un nou urbanism pentru reînnoirea orașelor și satelor spunând că:

Au fost astfel așezate primele jaloane pentru punerea în operă a noii politici valone pentru amenajarea teritoriului pentru un nou urbanism al orașelor și satelor: - pentru un urbanism multisectorial care

maniere față de celălalt; ceea ce prezidează relațiile civile, între cetățeni; este primul grad al contactului între cetățeni (urmat de diferitele grade de politețe sau coduri de etichetă). Are ceremonialul ei, regulile ei, convenite de comun acord, iar practicarea civilității are nevoie de cunoașterea uzanțelor, obiceiurilor. v. Littré, E. *Dictionnaire de la langue française*. Paris: Hachette, 1872-1877.

294. Merlin, P. & Choay, F. 2000. „civilité” in *Dictionnaire de l'urbanisme et de l'aménagement*. Paris: PUF.

295. Choay, F. 1989. „Six thèses en guise de contribution à une réflexion sur les échelles d'aménagement et le destin des villes”, in Berque, A. *La Maîtrise de la ville. Urbanité française, urbanité nipponne*, Edition de l'Ecole des Hautes Etudes, 1994.

296. Choay, F. 1994. „Le règne de l'urbain et la mort de la ville” in Berque, A. *Op. cit.*

297. Choay, F. 1994. „Penser la non-ville et la non-campagne de demain” in Berque, A. *Op. cit.*

*va avea ca subiect locuitorul în întreaga sa complexitate, cartierul resituat în rețeaua inter-relațiilor cu orașul; - pentru un urbanism care va căuta să recreeze o nouă artă de a trăi, o convivialitate regăsită, o nouă urbanitate; arta urbană nu se poate reduce la apropierea elementelor celor mai simbolice ale peisajului urban de către o elită culturală exterioară.*²⁹⁸

În același an 1995, Mongin (directorul revistei *Esprit*) anunță, la rândul lui, moartea orașului ca „*final al unei forme istorice de așezare umană care asocia civilitatea și urbanitatea*” și susține necesitatea imaginării condițiilor urbanității în era *post-oraș* (*l'après-ville*), sau a începutului „unui al treilea oraș”: după Haussmann (vârsta I) și Le Corbusier (vârsta a II-a), „*este momentul să reluăm calea orașului, să îl traversăm și să dezvăluim ce se întâmplă în spatele vitrinei urbanului*”.²⁹⁹ Vârsta a III-a, scrie Porzamparc în prefața volumului lui Mongin,

*are menirea de a crea coerențe urbane peste realizările și ruinele a ceea ce este instituit. ... este utopică în sensul în care reactivează în forță ideea urbanității, pentru ... a fonda un oraș „altfel”.*³⁰⁰

Yves Chalas³⁰¹ consideră că noua urbanitate diferă fundamental de cea tradițională pentru că *pilonii* ei sunt fundamentali diferiți (opuși chiar). Chalas descrie noua urbanitate ca fiind bazată pe șapte piloni, care înlocuiesc figurile orașului tradițional: mobilitate în loc de fixitate; teritoriu în loc de unitate formală, armonie clasică și contur definit; natură în loc de mineralitate și separare de natură; policentrism în loc de centralitate unică; opțiuni multiple în loc de stabilitate; vid în loc de densitate; timp continuu în loc de ritm constant al orelor de muncă. Dacă atributele urbanității se actualizează permanent, atunci noile spații producătoare de urbanitate sunt

298. *Les premiers jalons sont donc ainsi posés pour la mise en œuvre de la nouvelle politique wallonne d'aménagement du territoire pour un urbanisme de renouveau des villes et des villages : Pour un urbanisme multisectoriel qui prendra comme sujet l'habitant dans toute sa complexité, le quartier resitué dans son réseau d'interrelations avec la cité. Pour un urbanisme qui visera à recréer un nouvel art de vivre, une convivialité retrouvée, une nouvelle urbanité ; l'art urbain ne peut en effet se réduire à une appropriation des éléments les plus symboliques du paysage urbain par une élite culturelle extérieure.* Collignon, R. In Mardaga, P. ed. 1995. „Vers un nouvel urbanisme, pour le renouveau des villes et des villages” in *Les cahiers de l'urbanisme 13-14*. Liège: Région Wallonne : Aménagement du Territoire, Urbanisme, Logement, Patrimoine.

299. Mongin, O. 1995. *Vers une troisième ville*. Paris : Hachette.

300. *La troisième ville ... a pour dessein de créer des cohérences urbaines sur les réalisations et décombres de ce qui est institué. ... Elle est utopique au sens où elle réactive fortement l'idée d'urbanité, en vue, ... de fonder une « autre » ville.* de Portzamparc, C. 2005. „Il n'y a pas la mauvaise ville ancienne opposée à la bonne ville moderne”, prefață la Mongin, O. 1995. *Op. cit.*

301. Chalas, Y. 2001. *Villes contemporaines*. Paris : Cercle d'art.

centrele comerciale, multiplex, poli tehnici, platforme intermodale de transport, parcuri de loisir, centre verzi, centre artistice și culturale, ansambluri sportive, etc. Pluralitatea relațiilor propuse de lumea urbană contemporană invită, din această perspectivă, la reconsiderări profunde ale imaginarului orașului, care să răspundă rupturii de tradiția urbanității orașului occidental. Poate cel mai bun exemplu în acest sens este considerarea mobilității nu ca distrugător de comunitate (așa cum o vede Choay de exemplu), ci ca suport pentru noi moduri de a fi împreună, gândite în termeni de *rețele de apartenență*. Deși locuința rămâne punctul fix al vieții urbane contemporane, nu mai locuim doar locurile fixe, notează Chalas, ci și spațiile mobilității. În aceste noi rețele ale mobilității perpetue, cartierul (spațiu al proximității) nu este decât un punct printre atâtea altele. În aceste observații reverberează parcă descrierea lui Nancy a locuirii „în chip trecător”:

*... nu ca un călător îmbarcat pentru o altă lume, ci ca un trecător grăbit sau hoinar, ocupat sau inactiv, care trece pe lângă alți trecători, atât de aproape și atât de departe, străini într-un mod familiar, pentru care toate opririle nu sunt decât provizorii, în mijlocul traficului, al cumpărăturilor, al transporturilor și traseelor, între ușile care se deschid și se închid neîncetat către locuințele retrase și totuși pătrunse de zumzetul străzii, de zgomotul și praful unei lumi în întregime trecând.*³⁰²

O perspectivă similară transpare din conversația lui Chaslin cu Rem Koolhaas, privitor la principala critică a proiectului Euralille, că a legat orașul Lille de depărtări dar a făcut dificilă proximitatea, eșuând astfel în a produce condițiile necesare pentru apariția și dezvoltarea urbanității.³⁰³ Chaslin consideră că urbanitatea este o noțiune vagă, „*la fel de inexplicabilă precum era spațiul pentru Le Corbusier*” și al cărui singur merit este de a reconcilia lumea dispersată a arhitecților. Răspunsul lui Koolhaas evidențiază o dată în plus neclaritatea conținutului noțiunii, folosită ca „*un soi de cod, de parolă în Europa, [...] un cuvânt cheie pe care arhitecți ca Antoine Grumbach, Henri Ciriani sau Bernard Huet îl repetă de parcă ar poseda instrumentele care permit fabricarea acestei condiții de urbanitate la care aspiră.*” În condițiile în care „*urbanitatea seculară a fost înghițită de fenomenele consumului și turismului*”, Koolhaas pledează pentru reflecția la un „alt fel de a trăi orașele,” iar Euralille poate

302. v. Nancy, J-L. 1999. „La Ville au loin”, *Op. cit.* p. 60. ... *non pas en voyageur embarqué pour un autre monde, mais en passant pressé ou flâneur, affairé ou désœuvré, qui passe en côtoyant d'autres passants, si proches et si lointains, familièrement étranges, dont toutes les stations ne sont que provisoires, au milieu du trafic, des courses, des transports et des trajets, des portes sans répit ouvertes et fermées sur les demeures en retrait pourtant encore pénétrées des rumeurs de la rue, des bruits et des poussières d'un monde tout entier passant.*

303. Chaslin, F. 2001. *Deux conversations avec Rem Koolhaas, et caetera*. Paris: Sens&Tonka, pp. 83-84.

fi un exemplu de „condiții cu siguranță urbane dar care nu răspund criteriilor obișnuite ale urbanității.” Aceste considerații trimit de fapt către o lectură mai atentă și mai subtilă a spațiului urban și a complexității locuirii cotidiene și pledează pentru detașarea de imaginea unei urbanități trecute, care a creat anumite stereotipuri, și pentru căutarea de noi attribute care ar putea defini o urbanitate a prezentului. Dar chestiunea rămâne deschisă dezbaterii.

Într-o radiografie a schimbărilor societății franceze din ultimele trei decenii ale secolului trecut, Mendras scrie în 2002 că „orașul a câștigat aproape întreg ansamblul teritoriului dar și-a pierdut urbanitatea, adică ceea ce îl făcea să fie oraș. Nu am reușit să creăm un nou mod de a trăi împreună”.³⁰⁴ Simon și Seither împărtășesc preocuparea pentru consecințele generalizării acestui al treilea tip de spațiu, nici urban, nici rural, așa-numitul *rurban*, sau oraș-teritoriu. Din acest punct de vedere, el insistă asupra urbanității, înțeleasă ca un cod al locuirii împreună – *savoir-vivre ensemble* – cu reguli și ritualuri care decurg din asocierea cât mai multor scări de referință: familia, imobilul, strada, cartierul, orașul, aglomerația, națiunea, religia etc.. Conversația celor doi se încheie sub semnul întrebării dacă dezagregarea fizică a orașului european și metropolizarea vor continua să fie neapărat însoțite de sfărâmarea societății, până la dezurbanizarea acesteia.³⁰⁵

La rândul lui, Mongin reia, în 2005, problema urbanismului care nu reușește „să facă oraș” în sensul de „a face societate” în sensul adunării în același loc, realizării de relații și constituirii într-un corp comun. Insistând asupra faptului că acestea nu sunt de la sine înțelese și trebuie recucerite, el atrage atenția că

*deoarece experiența urbană, cea care ține împreună o poetică, o scenică, o politică, cea care poate imbrica public și privat, poate asocia „în mod natural” urbs și civitas, un loc și un mod de a fi, o formă urbană și un tip de om, pe scurt o urbanitate; ceea ce neli-niștește astăzi este tocmai această disociere, acest divorț progresiv al urbs și civitas.*³⁰⁶

304. ... on peut dire que la ville a gagné quasiment l'ensemble du territoire, mais en même temps elle a perdu son urbanité, c'est-à-dire ce qui faisait que c'était une ville. Nous ne sommes pas arrivés à créer un nouveau savoir-vivre ensemble. Mendras, H. 2002. *La France que je vois*. Paris: Autrement.

305. Simon, J-P. 2002. *Mutations urbaines en cours: quel avenir pour l'urbanité?*, cafés-géographiques Aix-en-Provence, 20 novembre 2002.

306. Puisque l'expérience urbaine, celle qui entrecroise une poétique, une scénique, une politique, celle qui imbrique privé et public, associait "naturellement" l'urbs et la civitas, un lieu et une manière d'être, une forme urbaine et un type d'homme, bref une urbanité, c'est bien cette dissociation, ce divorce progressif de l'urbs et de la civitas qui inquiète. Mongin, O. 2005. *La condition urbaine*. Paris: Seuil, p.133.

Considerând că pertinența utilizării cuvântului „urban” este pusă la îndoială de „lumea lipsită de urbanitate a erei post-urbane”, autorul propune mai degrabă reflecția asupra mondializării în multiplele sale fațete – procese de creștere, modele politice, producții culturale, reconfigurări teritoriale, revoluții tehnologice, peisaj post-industrial etc. –, care nu mai au nevoie de proximitate pentru a se justifica.

Într-un fel, poetica, scenica și politica de care vorbește Mongin repetă cele trei niveluri ale experienței locuitorului urban descrise de Métral în 2000. Pornind de la studiul pluralității de lumi care coexistă în oraș efectuat de Augé la începutul anilor 1994,³⁰⁷ Métral descrie: *citadinitatea* – capacitatea locuitorului urban de a se simți în largul său circulând între lumile orașului și de a intra în dialog cu cel puțin o parte dintre acestea; *civilitatea* – locul unde se reglează locuirea împreună (*vivre ensemble*), prin multiple negocieri ale ritualurilor interacțiunilor cotidiene; și *cetățenia* – mediul legii, care stabilește drepturile și obligațiile cetățeanului și care fondează cetatea.³⁰⁸

De altfel, cele trei ipostaze ale raportului subiectului cu spațiul urban reprezintă unul din primele puncte de consens, esențial în procesul de dizolvare a *proiectului urban* (proces de abordare și fabricare a orașului) într-un obiectiv mult mai larg, al *proiectului de urbanitate*. Astfel, cuvintele lui Machado cu care se deschide lucrarea de față – și anume că menirea proiectării urbane americane este de a *produce sau întări urbanitatea* – sunt reafirmate de progresul conceptual și procedural francez, care mută accentul de pe formularea unui mod de lucru pe formularea unui ideal de societate urbană.

Acceptând premisa indiferenței generalizate față de vecin, care presupune că împărțirea unui loc implică din ce în ce mai rar și împărțășirea practicilor, Ascher sintetizează diferitele fire ale retoricii despre „urbanitate” într-o definiție clară, concisă și posibil de declinat operațional, poate mai ușor decât orice încercare anterioară:

Astfel definită, urbanitatea este deopotrivă o stare de spirit și un mod de viață, un cod al conduitei și un cadru arhitectural și urban. Este o urbanitate care face posibil anonimatul, dar care este și fundamentul unei sociabilități lărgite și actualizate, eventual discontinuă și episodică. Este o urbanitate care alimentează și are nevoie de o plasticitate a orașului și adaptabilitatea acestuia la moduri de viață multiple. Dar, pentru evitarea pulverizării

307. v. Augé, M. 1994. *Pour une anthropologie des mondes contemporains*. Paris, Aubier.

308. Métral, J. (coord.). 2000. *Cultures en ville ou de l'art du citoyen*. La Tour d'Aigues: l'Aube. p.12.

*meta-orașului, această urbanitate are nevoie de coeziune, de solidarități, de instituții și de proiecte colective.*³⁰⁹

4.3

Operaționalizări: Cazul Lyon 2020: „Metropolă competitivă și responsabilă, creuzet al unei urbanități”, 2005

Pornind de la reflecția asupra diferitelor niveluri de angajament al locuitorilor față de viața urbană, orașe precum Lyon sau Bordeaux au încercat să transpună noțiunea de „urbanitate” în concept operațional. Dacă Bologna a fost cap de afiș al reabilitării peisajului urban istoric în anii 1970, Lyonul a făcut ocolul Europei ca model de politici, axe strategice și acțiuni concrete de „urbanizare” a metropolei, la început de nou mileniu. Totuși, atenția s-a îndreptat mai puțin spre felul în care și-a formulat viziunea, în termeni de „metropolă creuzet al unei noi urbanități”, și misiunea de „a încarna un model de urbanitate, un model de sociabilitate urbană, în societatea secolului al XXI-lea”.³¹⁰

Această viziune se declină într-o serie de axe strategice care propun îndreptarea către: o metropolă inovatoare și creativă; o metropolă a cunoașterii și competențelor (*métropole du savoir*); o metropolă de influență internațională; o destinație ospitalieră și solidară, deschisă dinamicii demografice; o metropolă care face din respectul pentru mediu un motor de dezvoltare; o metropolă a alianțelor instituționale; și o metropolă de urbanitate (*être une métropole d'urbanité*). Aceasta din urmă caută să răspundă provocării de „a face societate” la scara orașului-nucleu, la scara zonelor urbane, dar și la scară metropolitană, pornind de la întrebarea „în ce măsură mai pot fi salvate valori urbane care au însoțit istoria orașului european, astăzi atât de fragilizat?”:

309. *Ainsi définit l'urbanité est à la fois un état d'esprit et un mode de vie, un code de conduite et un cadre architectural et urbain. C'est une urbanité qui rend possible l'anonymat, et qui pourtant est le fondement d'une sociabilité élargie et renouvelée, éventuellement discontinue ou épisodique. C'est une urbanité qui alimente et nécessite une plasticité de la ville et son adaptabilité à des modes de vie multiples. Mais cette urbanité exige aussi, pour éviter la pulvérisation de la métropole, une cohésion, des solidarités, des institutions et des projets collectifs.* Ascher, F. 2005. *Métapolis ou l'avenir des villes*. Paris: Odile Jacob, p. 151.

310. *La métropole lyonnaise réaffirme son attachement à la ville européenne et se donne pour mission d'incarner un modèle d'urbanité, un modèle de sociabilité urbaine, dans la société du 21e siècle.* Grand Lyon, *Lyon 2020, Vision métropolitaine : „Une métropole compétitive et responsable, creuset d'une nouvelle urbanité”*.

*Urbanitatea caracterizează deopotrivă ceea ce este propriu orașului (organizarea, modurile de viață pe care le inițiază), dar și ansamblul de coduri, de bune relații care fac societate. Dar orașul nu este de la sine armonios, echilibrat și democratic. Acest model de urbanitate se construiește pe patru dinamici esențiale: plăcerea locuirii în oraș, dorința de a locui împreună, nevoia de construire a unei identități metropolitane și disponibilitatea de a acționa împreună.*³¹¹

Mai departe, documentul lyonez detaliază cele patru dinamici astfel:

(1) „*Plăcerea de a locui în oraș: metropola multiplă*” se referă, în documentul lyonez, la un prim nivel de acceptare a mediului, anume raportul estetic, sensibil imaginar și practic al subiectului cu spațiul urban, care se construiește din interpretarea diferitelor sfere de activități (locuire, muncă, timp liber etc.). Caracterizată de ritmul alert cu care se succed aceste sfere, viața urbană este de asemenea marcată de multiplicitatea posibilităților de dezvoltare individuală și coabitare convivială. Autorii documentului programatic *Lyon 2020* consideră că, împreună cu noile echipamente, precum și îmbinarea construitului cu naturalul, aceste aspirații confirmă căutarea unei noi arte de a trăi, în aceeași măsură cu o nouă imagine a orașului. Considerând acceptarea mediului ca primă condiție pentru asumarea calității de cetățean și pentru însușirea acelor gesturi și comportamente specifice, documentul propune o primă miză a acțiunilor publice, **urbanitatea spațială**, definită prin lizibilitatea structurii urbane, alternanța de plinuri (spații construite) și spații libere, prezența naturii în oraș, preocuparea pentru aspectul fațadelor.

(2) *Dorința de a locui împreună: metropola metisată*, anume respect, curtoazie, amabilitate, care reprezintă deschiderea către cei diferiți și „*acceptarea diferenței celuilalt, recunoașterea faptului că diversitatea socială este o bogăție în sine, sursă de creativitate colectivă, unul din fundamentele traiului împreună*”. Propusă ca soluție de contrabalansare a tendințelor de separatism social sau repliere comunitară (încă departe, dar putând să atingă ușor cotele din suburbiile americane), societatea metisată depinde de redefinirea comună a valorilor și convențiilor prin instanțe ale dialogului și participării, de întărirea sectoarelor asociative intermediare și de agregarea unei societăți civile active și responsabile: „*dezvoltarea unei societăți metisate*

311. *L'urbanité caractérise à la fois ce qui relève de propre de la ville (son organisation, les modes de vie qu'elle initie), mais aussi l'ensemble de codes, de bonnes relations qui permettent de faire société. La ville n'est pas en soi harmonieuse, équilibrée et démocratique. Ce modèle d'urbanité doit se construire sur quatre leviers, quatre dynamiques essentielles: le plaisir de vivre en ville, le désir de vivre ensemble, le besoin de construire l'identité métropolitaine, l'envie d'agir ensemble. Ibid.*

înseamnă inventarea unei urbanități fondată pe diversitatea populațiilor care compun metropola, pe bogăția patrimoniului cultural și pe singularitatea fiecăruia.³¹² Acest al doilea nivel de recunoaștere a apartenenței la oraș decupează **urbanitatea socială**, care ține seama de valurile succesive de imigranți – italieni, armeni, spanioli, portughezi, margebieni – și de amprenta pe care a lăsat-o fiecare val asupra societății lyoneze. Aceste amprente sunt lizibile în modurile de viață, în schimburile economice sau în practicile culturale și pot fi valorificate prin noi modele de dialog intercultural.

(3) *Construirea sentimentului de apartenență metropolitană: metropola culturală* se referă, la un capăt, la utilizarea și valorificarea patrimoniului cultural pentru a inventa noi moduri de apropiere a orașului și pentru a alimenta mândria de a face parte dintr-o istorie bogată și recunoscută prin clasarea ca patrimoniu local, național sau chiar internațional (UNESCO); iar la celălalt capăt, la diversificarea publicului instituțiilor culturale (încă dominat de clasele mijlocii superioare), prin inserarea și încurajarea noilor practici artistice în politicile culturale publice, care îi vizează egal pe toți locuitorii. În acest sens, printre demersurile propuse se numără și întărirea interacțiunilor dintre mediul educativ și mediile artistice; dezvoltarea artelor de stradă; favorizarea expresiei diversității culturale; crearea de inițiative culturale emblematice care pun în relație teritoriile, oamenii și practicile; schema turistică; animare evenimentială; transport nocturn; integrarea culturii ca element transversal al politicilor publice (urbane). Dar acțiunea actorilor publici nu e de ajuns, ne spun cei de la Grand Lyon, care caută forme de cooperare între actori publici, mediul asociativ, colectivități teritoriale, agenți economici și cetățeni: fiecare dintre aceștia trebuie să își recunoască responsabilitatea și capacitatea de acțiune în edificarea traiului împreună. În acest sens, **urbanitatea identitară** crește din reechilibrarea distribuirii amenităților în teritoriu, în special pentru facilitarea accesului la oferta culturală și de loisir; din propuneri de spațiu public unde pot exista aspirații individuale, activități de grup și interese colective; din favorizarea constituirii unui trai împreună prin recunoașterea aporturilor culturale ale comunităților; din evenimente care favorizează sentimentul de apartenență la teritoriu, precum zilele patrimoniului, bienala de dans, festivaluri care participă la construirea și promovarea imaginii metropolei; din acțiuni pedagogice de sensibilizare față de schimburi culturale intergeneraționale, interetnice etc. ... o enumerație în care reverberează parcă vorbele lui Choay din 1988, pentru care fabricarea orașului și conservarea patrimoniului țin de inventarea de noi competențe de a edifica (*savoir édifier*), dar și de noi competențe de a locui (*savoir habiter*).³¹³

312. *Développer une « société métissée », c'est-à-dire d'inventer une urbanité fondée sur la diversité des populations qui composent la métropole, la richesse du patrimoine culturel et de la singularité de chacun. Ibid. p. 56*

313. Choay, F. 1988. *L'allégorie du patrimoine*. Paris : Seuil.

În fine, (4) *disponibilitatea de a acționa împreună: metropola dialogului și a angajamentelor* înseamnă însușirea și exprimarea prerogativelor de cetățean, pentru participarea ca parte interesată în funcționarea orașului și în acțiunea publică, pentru asumarea individuală și colectivă a grijii cadrului de viață, dar și pentru aducerea pe scena dezbaterilor a celor „fără voce”, mai puțin obișnuiți cu deliberarea publică, dar indispensabili pentru o politică ce se vrea oglindă a diversității nevoilor și preocupărilor societății metropolitane. Pentru aceasta au fost create, în 2001, atât Consiliul pentru dezvoltarea aglomerației urbane lyoneze, cât și Comisia consultativă a serviciilor publice locale. Pentru aceasta a fost adoptată, în 2003, *Carta participării*, care descrie cadrul și regulile participării cetățenilor la scara teritoriului. Având în vedere faptul că cetățenia este un proces mereu în construcție, definirea ei trece prin calitatea dialogului la toate nivelurile și de aceea este nevoie de instanțe de valorizare a participării la toate nivelurile, de la consilii de cartier până la consilii pentru dezvoltare teritorială.³¹⁴

*Participarea cetățenilor este un mod de a îmbogăți și întări democrația reprezentativă. Asistăm la o nouă modalitate de a gestiona politica și proiectele, care acceptă și organizează deliberarea politicilor publice împreună cu cetățenii, fie ei rezidenți sau utilizatori ai orașului.*³¹⁵

Considerarea orașului ca loc al exprimării cetățeniei (*citoyennete*) prin excelență ridică astfel noi întrebări cu privire la limitele dreptului de vot al imigranților, dar și la dezvoltarea de dispozitive de participare, în relație cu care se conturează **urbanitatea politică**, sub forma luării și respectării angajamentului față de comunitate.

Desigur, condiția urbanității se construiește pe o serie de premise indispensabile, care încep cu accesul la un loc de muncă și la o locuință decentă, cu lupta împotriva discriminării și garantarea siguranței și cu plasarea educației și formării în centrul priorităților metropolitane; continuă cu definirea ca metropolă a dialogului prin prețuirea calității schimbului și dezbaterilor din spațiul public; cu asumarea rolului de pedagog (*métropole éducatrice*) pentru îmbogățirea vieții locuitorilor, informându-i și sensibilizându-i la chestiunile societății (precum dezvoltarea durabilă); și cu formularea ca metropolă de experimentare a unor noi moduri de viață urbane, axate pe creativitate individuală și angajare citadină și cetățenească.³¹⁶

314. Grand Lyon, Conseil de Développement. 2003. *Charte de la participation*.

315. *Pour la métropole lyonnaise, la participation citoyenne est une manière d'enrichir et de renforcer la démocratie représentative. On assiste à nouvelle manière de conduire les politiques et les projets, qui accepte et organise la mise en délibération de l'action publique avec les citoyens qu'ils soient habitants ou usagers de la ville.* Grand Lyon, Lyon 2020, *Vision métropolitaine : „Une métropole compétitive et responsable, creuset d'une nouvelle urbanité”*. p. 62.

316. *Ibid.*

Prezența transversală a problemei cetățeniei în documentul programatic al metropolei Lyon 2020 se înscrie în preocuparea generală franceză pentru criza profundă a cetățeniei la nivel național și pentru felul în care aceasta se reflectă la nivel local. Ascher observă că această criză coincide în mare măsură cu criza interesului general, mai precis cu provocările medierii între diferitele scări ale intereselor colective – teritoriale (comunale, departamentale, regionale), interesul general național și interesul general european – ținând seama că fiecare dintre aceste niveluri dispun de instituții care au o legitimitate proprie.³¹⁷ Chestiunea are în special relevanță pentru urbanism, care adună toate aceste niveluri de decizie și este cel mai în măsură să gestioneze consecințele asupra vieții individuale.³¹⁸ La îmbinarea scărilor spațiale de referință a interesului general se adaugă și îmbinarea scărilor temporale, în sensul arbitrajului și reconcilierii termenului scurt, mediu și lung (v. teoriile și demersurile dezvoltării durabile), fapt care, argumentează Ascher, accentuează și mai mult criza citadinității și a cetățeniei, deopotrivă:

*Locuitorii metropolisului se confruntă astfel cu tensiuni care îngreunează instaurarea de modalități locale de formulare a cetățeniei: între individualism și identități colective; între eșalon local, eșalon național și eșalon internațional; între solidarități de proximitate, economii locale și solidarități sociale naționale.*³¹⁹

Pentru ieșirea din această criză a cetățeniei, pentru crearea conștiinței intereselor colective și pentru reconcilierea diferitelor scări ale acestor interese, dar și pentru suscitarea unor proiecte politice fondatoare care să articuleze citadinitatea și cetățenia, Ascher argumentează nevoia instaurării progresive de noi relații între autoritățile locale și cetățeni, prin noi instituții ale guvernantei urbane: nu doar guvernarea orașului, ci un sistem de relații între instituții, organizații, indivizi, care asigură decizii colective și punerea lor în operă, având o miză mai puțin economică sau socială, cât politică.³²⁰

Cum am văzut și în cazul Statelor Unite, rolul conceptului de „urbanité” ține de inovarea în materie de spațiu public, deopotrivă în dimensiunea lui politică, socială și fizică. Dar mai departe de similitudinile felului în care se formulează problema în termeni sociologici și politici (pluralitate, sociabilitate, citadinitate, civilitate, cetățenie

317. Ascher, F. 2005. *Metapolis ou l'avenir des villes*. Paris: Odile Jacob, pp. 162-163.

318. *Ibid.* p. 165.

319. *Les habitants des métropoles se trouvent ainsi confrontés à des tensions qui rendent difficile l'instauration des modalités locales de mise en œuvre de la citoyenneté : entre individualisme et identités collectives ; entre échelon local, échelon national et échelon international ; entre solidarités de proximité, économies locales et solidarités sociales nationales.* *Ibid.* p. 176.

320. *Ibid.* p. 177.

etc.), dimensiunea fizică aduce nuanțări, mai ales în funcție de concentrarea problemelor sociale. Dacă în Statele Unite, locurile urbanității sunt puternic legate de resuscitarea *downtown*-ului și cartierelor din centru, sau de extinderea atmosferei (diversitate, toleranță, efervescență etc.) din campusurile universitare și dincolo de granițele acestora, în Franța, problema este mai acut legată de recuperarea dezvoltărilor suburbane (mari ansambluri, cartiere dormitor, *villes nouvelles* etc.) din primele decenii postbelice. Aici, locurile urbanității fac parte mai ales din jocul noilor decupaje și redefiniri teritoriale, dar și al țeserii urbane la diferite niveluri.

În acest sens, *Lyon 2020* încearcă să dea tonul constituirii „metropolei europene” prin căutarea resurselor de inovare în materie de structuri sociale și moduri de locuire urbană; de inovare instituțională, atât în ceea ce privește actorii publici, cât și modele de parteneriat public-privat; și, nu în ultimul rând, de inovare democratică, în sensul oferirii de noi forme de participare a locuitorilor la viața politică, la diferite scări de referință.³²¹

Dintre toate, scara cartierului pare cel mai ușor de cuprins. La acest nivel de referință, proiectul de urbanitate își caută noile saloane în spațiile urbane intermediare.³²² Privite ca „resturi” ale unui urbanism pentru care locuirea era o funcțiune și nu un mod de trăire a orașului, aceste spații constituie obiectul și obiectivul recompunerii urbane, din punctul de vedere al practicilor sociale de vecinătate. Pornind de la premisa că re-crearea unei legături sociale este condiționată de re-crearea unei legături spațiale³²³, inventarea unui limbaj al edificării urbanității sociale se orientează spre tratarea zonelor de contact dintre spațiul public urban și intimitatea locuinței, cu un dublu scop: de creștere a calității vieții și de tratare a provocărilor specifice locuirii împreună. Principiile care ghidează, în mare parte, aceste căutări, sunt transpunerea spațială a universului citadin: intimitate – familie – convivialitate – urbanitate, pe de o parte, și porozitatea spațiilor în care există fiecare dintre aceste medii, și care compun orașul, pe de cealaltă parte. Curțile și grădinile de folosință colectivă pentru un grup de locuitori, de exemplu, pot fi locuri ale sociabilității între vecini, dar și locuri de tensiune și uneori de conflict ale locuirii împreună. La această scară, Paquot consideră că *urbanitatea este tocmai amortizarea ciocnirilor și relativizarea punctelor de vedere, fără a se impune asupra liberului-arbitru al persoanelor implicate*.³²⁴

321. Grand Lyon, *Lyon 2020, Vision métropolitaine* : „Une métropole compétitive et responsable, creuset d'une nouvelle urbanité”.

322. v. Faillibini, T. 2007. *Les espaces intermédiaires comme projet d'urbanité*. Lyon : Centre Ressources Prospectives du Grand Lyon.

323. Furet, C. 2000. „Refaire le lien”. In *Techniques & Architectures*, dec.1999/ian. 2000, p. 58.

324. Paquot, T. 2006. *Terre urbaine*. Paris: La Découverte, p. 159.

Din perspectiva cercetării de față, principiile și metodele de acțiune și de transcriere spațială cuprinse în proiectul Lyon La Duchère sunt interesante în măsura în care oglindesc definirea și apoi împletirea celor patru niveluri ale raportului subiectului cu orașul cuprinse în documentul programatic al metropolei pentru orizontul 2020, respectiv *urbanitatea spațială, socială, identitară și politică*.

La Duchère a fost construit între 1958 și 1963, în regim de urgență, sub presiunea crizei locuințelor, sub forma unui mare ansamblu de 5194 de apartamente, din care 4060 devin sociale până în 2003. În 1986 este înscris în programul de Dezvoltare socială a cartierelor lyoneze (*Développement Social des Quartiers*), iar din 1994 beneficiază de un program regulat de reabilitare a locuințelor sociale și de amenajare a spațiilor exterioare. Cu toate acestea, populația este în scădere și sărăcire continuă. Gradul de degradare, izolarea față de aglomerația urbană, devalorizarea imobiliară și precaritatea socio-economică a locuitorilor îl pun pe lista celor patru cartiere (împreună cu Rillieux-la-Pape, Vaulx-en-Velin și Vénissieux) incluse în Marele Proiect de Oraș al aglomerației lyoneze (*Grand Projet de Ville de l'agglomération lyonnaise*), inițiat în 2001.

Sub viziunea unui cartier „mai atrăgător, mai deschis, mai echilibrat”, proiectul are o miză *urbană*, printr-un proiect ambițios de renovare urbană, și o miză *umană*, de îndeplinire a Contractului Urban de Coeziune Socială a aglomerației lyoneze.³²⁵ Acestea se declină într-o abordare integrată a problemelor cartierului – diversificarea ofertei de locuințe, mixitate funcțională, calitatea cadrului de viață, dezvoltare economică, protecția mediului, deschiderea cartierului și dezvoltarea mijloacelor

325. Contractului Urban de Coeziune Socială (*Le Cotrat urbain de cohésion sociale*) este un document extrem de important pentru proiectul de urbanitate al metropolei lyoneze. Este formalizarea voinței politice de dezvoltare a programelor de acțiune care vin în sprijinul politicilor sociale și urbane de drept comun, cu un dublu obiectiv: (1) integrarea urbană – combinarea construcțiilor noi, reabilitării și demolărilor pentru echilibrarea distribuției populației pe teritoriul metropolei, dar și pentru îmbunătățirea imaginii rezidențiale a cartierelor; și (2) elaborarea proiectelor de dezvoltare locală pornind de la nevoile și resursele proprii ale locuitorilor acestor cartiere. Condițiile primordiale acestui scop se declină în: dezvoltarea de acțiuni colective ca factori de coeziune socială; creșterea capacității locuitorilor (*empowerment*) de acțiune în cadrul startegiilor de dezvoltare, recunoașterea expertizei acestora în ceea ce privește utilizarea spațiilor și amplificarea concertării; respectiv locul structurilor asociative convenționale ca vectori ai democrației locale. În acest sens, palierele de acțiune vizează: educația – context de conduită – proiect educativ local al orașului Lyon; acces și integrare pe piața muncii – context economic, instituțional; locuire – diagnostic nuanțat al nevoilor de locuire la scara orașului și scenariu de dezvoltare; sănătate publică; dezvoltare economică; cultura – resursă și miză a dezvoltării; siguranța și prevenirea criminalității – context de conduită.

alternative de transport, ameliorarea ofertei de servicii publice, întărirea coeziunii sociale, dezvoltarea educației, facilitarea accesului pe piața muncii, la cultură și la creația artistică etc. Finanțat două treimi de parteneri publici – Primăria Lyon, Prefectura Lyon, departamentul Rhône, Regiunea Rhône-Alpes, bugetul public național, Agenția națională pentru renovarea urbană, Agenția națională pentru coeziunea socială și egalitatea de șanse, Uniunea Europeană etc. – și o treime din mediul privat,³²⁶ proiectul este o bună ilustrare a imbricării diferitelor niveluri de reprezentare a interesului colectiv, amintite mai sus.

Proiectul stabilește nouă priorități – ameliorarea condițiilor vieții de zi cu zi, locuirea, renovarea urbană, serviciile publice, educația, economia și piața forței de muncă, cultura, liniștea socială³²⁷ și dialogul – grupate în următoarele trei obiective:

(1) Obiectivul mixitate socială, care se înscrie în demersul general de reechilibrare a ofertei de locuințe sociale la scara metropolitană. În acest sens, fondul construit a fost actualizat prin demolarea a 1700 de locuințe sociale și construirea a 1700 de locuințe mixte, urmărind reducerea procentului de locuințe sociale în cartier de la 80% la 55%. De asemenea, diversificarea ofertei de locuințe este susținută prin inserarea de funcțiuni publice sportive, culturale și educaționale, susținând posibilitatea dezvoltării cât mai multor moduri de viață. (2) Obiectivul centralitate și convivialitate, care susține direcția de dezvoltare multipolară a metropolei. Astfel, în 2011 a fost terminată piața centrală Abbé Pierre, care adună elementele structurante ale vieții cartierului (liceul, comerț, biblioteca municipală, centrul medical, acces la sala de atletism și conexiune cu rețeaua de transport în comun), dar se oferă generos ca loc de întâlnire, manifestări locale și alte evenimente de promovare a cetățeniei și civilizației. Una dintre activitățile preferate ale dinamicii cartierului este organizarea unei piețe volante de legume și fructe, în fiecare zi de marți de la ora 15:00 la ora 20:00. (3) Obiectivul vocea locuitorilor, în special pentru respectarea Contractului urban de coeziune socială. Aici este locul unde se caută viabilizarea mixității, dar și dezvoltarea capacității de acțiune a locuitorilor. Aceasta începe prin politicile sociale puse în mișcare începând din 2003 (pentru asistarea tinerilor în găsirea unui loc de muncă, educarea în materie de sănătate, cultură, educație, atragerea

326. *Avec un budget global prévisionnel de 750 millions d'euros, le Projet Lyon La Duchère est financé au deux tiers par 16 partenaires publics dont la Ville de Lyon, le Grand Lyon, le département du Rhône, la Région Rhône-Alpes, l'État, l'Agence nationale pour la rénovation urbaine, l'Agence nationale pour la cohésion sociale et l'Égalité des chances, l'Europe et leurs partenaires. Le tiers restant est financé par des investissements privés.*

327. reconfirmare a faptului că urbanitatea este o preocupare pe timp de pace (înțeleasă în mod larg, ca stare de bună înțelegere și lipsa conflictelor violente într-o comunitate socială).

de activități economice³²⁸, cadru de viață³²⁹ etc.) și se continuă cu înființarea unui comitet tripartit – politicieni, tehnicieni, reprezentanți ai societății civile – însărcinat cu organizarea participării locuitorilor și actorilor locali ca arbitru al punerii în operă al proiectului urban și uman, coordonată de Misiunea Lyon La Duchère, echipa de management global al proiectului (*maîtrise d'ouvrage*).

Nu putem părăsi teritoriul francez fără a vizita pe scurt cea mai complexă încercare de recuperare a noțiunilor precum comunitate sau identitate la scara aglomerației urbane, și anume consultarea internațională pentru Grand Paris, invitație lansată de președintele țării în 2007, de a gândi metropola prin explorarea unor noi piste de amenajare și prin inventarea unor noi *competențe de a ființa orașul (savoir-ville)*, a unei noi „urbanități a metropolei pariziene, post-Kyoto”. Echipa lui Roland Castro propune un „proiect spațial care constituie prima etapă a reflecției asupra organizării politice și a apropierei democratice a Grand Paris”, alegând ca fir conductor *dreptul la urbanitate*, împreună cu corolarul său, *obligația la urbanitate*, înțeleasă ca „orașul non-separării vizibilului de sensibil”:

*Proiectul nostru se fondează pe dreptul la urbanitate. Acesta cuprinde dreptul la locuire, dar înseamnă mai ales locuirea într-o clădire demnă, într-un cartier al cărui discurs mut oferă sentimentul apartenenței la o comunitate, într-un oraș în care toate locurile stârnesc interesul, ... iar la scara metropolitană, într-un spațiu care oferă fiecăruia în același timp condițiile unui acasă și unui aiurea. Impunându-se tuturor actorilor, dreptul la urbanitate devine datorie.*³³⁰

328. Prin desemnarea ca Zona liberă urbană (Zone Franche Urbaine) – legiferate în 1996, sunt perimetre geografice în interiorul cărora agenții economici se bucură de avantaje fiscale – destinate relansării activității economice și favorizării integrării sociale și profesionale în cartierele vulnerabile. Sunt definite după o serie de criterii: amplasarea cartierelor vulnerabile și a zonelor de redinamizare urbană; cel puțin zece mii de locuitori; rata șomajului; rata populației tinere sub 25 de ani; rata abandonului școlar; potențialul fiscal al localității ... avantaje fiscale acelor întreprize ai căror angajați provin cel puțin o treime din zonele urbane vulnerabile ale aglomerației urbane. La începutul anului 2013, erau 556 de întreprize.

329. Printr-un dublu demers de dezvoltare durabilă: (1) la scara urbană – densitatea și tipologia construcțiilor (implantare, orientare nord-sud, accesibilitate, lumină naturală, economie a solului, eficacitate energetică); raportul cu natura (vegetație, gestiune a spațiilor verzi, gestiunea apei, a deșeurilor, gestiune socială și urbană de proximitate pentru implicarea locuitorilor în ameliorarea cadrului de viață; mobilitate (deservirea cartierului de către transportul în comun, accesibilitate mijloace moi de mobilitate); diversitatea funcțiilor urbane; integrarea criteriilor sociale în procesul de achiziții publice. și (2) la scara insulei și clădirii – calitatea aerului, gestiunea energiei, a apei, calitatea materialelor, grija pentru clădiri.

330. *Le droit à l'urbanité fonde notre projet. Il comprend le droit au logement, mais signifie surtout habiter dans un bâtiment digne, dans un quartier dont le discours muet procure le sentiment d'appartenir à*

Deși dominată de dimensiunea spațială, explicația lui Castro justifică alegerea conceptului de „drept la urbanitate” ca o urmare firească a plasării omului în centrul gândirii metropolei, indicând în același timp și o preocupare pentru favorizarea proiectului în detrimentul procedurii (ce-i drept, într-un context bogat în proceduri).

Această incursiune în experiența franceză a conceptului „urbanité” împletește un fir, nu lipsit de noduri, al parcursului urbanismului postmodern către modul în care spațiul este nu doar edificat, ci și – sau mai ales – trăit. Noțiuni precum cartier, spațiu public, ansamblu de clădiri sau densitate reintroduc dimensiunea colectivă și politică a apartenenței la oraș. Discursurile anilor 1990 aduc în prim plan mixitatea funcțională și socială, ca deziderate ale noii construcții urbane, durabile. Se conturează astfel un nou proiect de oraș, în care configurația spațială redevine transpunerea unui contract social. Însă natura construcției societale și, prin urmare, a proiectului spațial, nu este nici evidentă și nici ușor de definit.

Pe acest fond, „urbanité” întreține încrederea în posibilitatea unui nou rafinament al experiențelor sociale și spațiale, în oraș sau în mijlocul „urbanului”.

une communauté, dans une ville dont tous les lieux procurent un intérêt... et à l'échelle métropolitain, dans un espace qui offre à chacun les conditions à la fois du chez soi et d'ailleurs. En s'imposant à tous les acteurs, le droit à l'urbanité se fait devoir. Atelier Castro Denissof Casi – Laboratoire Architectures, Milieux, Paysages ; Nexity, Villes et Projets – Berim, La métropole du XXIe siècle de l'après Kyoto : La métropole du droit à l'urbanité, 2008. v. și Castro, R. « Le Grand Paris d'un devoir d'urbanité », Libération, 18 februarie 2009.

Spre deosebire de cazurile american și francez, unde am avut și șansa contactului direct cu mediile academice, profesionale și civice, cazul German s-a construit oarecum mai mediat, prin mijlocirea unor volume, studii sintetice și traduceri (găsite în bibliotecile din Cincinnati) și a textelor din mediul virtual. Chiar dacă o privire de aproape rămâne în proiect pentru cercetări ulterioare, textele la care am avut acces contribuie la rotunjirea modului în care se pune problema „urbanității” în proiectarea urbană contemporană, chiar dacă această mijlocire dezvăluie mai degrabă contradicții și dubii decât propuneri clare de înțelegere și operare cu acest concept. Punerea împreună a acestor texte trasează câteva axe extrem de interesante pentru studiul de față, dar mai ales deschid căi semnificative pentru inițierea unei asemenea discuții în cazul românesc, la rândul lui aflat sub semnul incertitudinii.

Capitolul se concentrează asupra cazului german, ca epicentru al teoretizării noțiunii de „Urbanităț”, dar cuprinde referiri la Austria și Olanda, pe urma undelor conceptuale și procedurale ale termenului. Elveția este cel mai puțin prezentă și abia la final, deoarece aici ajung concluziile elaborărilor atât din spațiul germanic, cât și din cel francez și italian, mai ales la șarniera mileniului, facilitând astfel trecerea spre următorul capitol (despre „urbanitate” ca educație pentru dezvoltarea durabilă post-Kyoto).

Cariera germană a conceptului „Urbanităț” începe odată cu discursul sociologului și economistului Edgar Salin la cea de-a unsprezecea adunare generală anuală a Asociației Germane a Orașelor (*Deutscher Städtetag*), în Augsburg 1960, pe tema

*renovării urbane (Erneuerung unserer Städte).*³³¹ Definind urbanitatea (*Urbanität*) ca o categorie socio-politică, o calitate a vieții socio-culturale care umple structurile spațiale ale urbanizării, Salin perorează pe tema „*orașelor lipsite de urbanitate*” produse de urbanismul funcționalist, care a ajutat la dizolvarea conștiinței de sine și auto-determinării cetățenilor de a se implica în dezvoltarea propriei comunități. Apelul la formularea unei noi urbanități ca formă nouă de angajare politică este susținut de o scurtă incursiune în istoria Atenei lui Pericle și a Romei republicane din vremea lui Cicero, prin care Salin argumentează condiția pentru urbanitate ca atitudine de asumare individuală a responsabilității pentru mediul social și spațial, respectiv de implicare personală în procesele acestor medii. Ambele exemple antice arată, după Salin, că urbanitatea este un mod de viață urbană care depinde de activitatea intelectuală și de participarea politică a cetățenilor, și că este caracterizată prin educație și spirit liber:

*Urbanitatea este cetățenia activă susținută de aristocrația educației, performanței și spiritului, de rafinamentul atitudinii interioare și exterioare, plină de tact în comunicarea cu profesorii și cu străinii deopotrivă, cu cei sus-puși și egali sau cu cei situați mai prejos.*³³²

Urbanitatea pe care o descrie Salin nu este o calitate a spațiului orașului, ci a locuitorilor lui: urbanitatea este un mod de viață (*Lebensart*) care se conturează și se educă în timp, într-un climat spiritual de toleranță și tact social, și nu un dat care vine o dată cu instaurarea fizică a unui oraș:

*Urbanitatea nu poate fi concepută detașat de participarea activă a unei comunități urbane în guvernarea orașului. Urbanitatea este educație, este buna educare a corpului, și a sufletului, și a spiritului; dar există, în toate timpurile în care spiritul nu plutește în mod liber, ci se închide în spațiul politic special construit pentru el, și în participarea fructuoasă a oamenilor ca ființe aparținând polisului în, și numai în, spațiul politic propriu.*³³³

331. Jane Jacobs pătrunsese deja în Europa, mai ales în Anglia și Germania, fiind primită mult mai deschis de mediul profesional al urbaneștilor. Aici, ea pare mai puțin extremistă, iar ideile ei, mai puțin radicale și perturbatoare. Primele mișcări *grassroots* din Londra opresc în 1959 distrugerea cartierului Piccadilly prin trasarea arterelor de circulație, impunând apoi abandonarea planului de redevoltare a Covent Garden 1965-1968, retras în 1973 în favoarea conservării valorilor de patrimoniu construit.

332. *Urbanität ist demnach „tätiger Bürgersinn”, getragen von einem „Adel von Bildung und Leistung und Geist, die Vornehmheit der inneren und äußeren Haltung und der sichere Takt im Umgang mit Lehrern und Fremden, mit Hoch- und Gleich- und Niedrigstehenden.* Salin, E. 1960 „Urbanität”. In *Erneuerung unserer Städte*, ed. Deutsche Städtetag. Stuttgart și Köln: W. Kohlhammer. pp. 9-34.

333. [...] *daß die Urbanität nicht losgelöst zu denken ist von der aktiven Mitwirkung einer Stadtbürgerschaft an Stadtregerment. Urbanität ist Bildung, ist Wohlgebildetheit an Leib und Seele und Geist; aber sie ist in allen Zeiten, in denen der Geist nicht freischwebt, sondern sich sein ihm gemäßes politisches Gehäuse*

Acest fapt pur spiritual, posibil doar prin cultura de orășean, este un anume mod al umanismului bazat pe diferențe și cultivat prin educația în sânul unui amalgam de tradiții și culturi diferite, care determină creșterea toleranței față de contradicții și a performanței în diversitate. Salin amintește cu nostalgie Parisul lui Haussmann ca fiind cea mai reușită formă modernă de urbanitate și consideră că acest mod de viață profund urbană, recognoscibilă prin prezentarea de sine a ființei umane, prin educația și manierele sale, pare pierdut iremediabil. De aceea, el pledează pentru „*inventarea unei noi urbanități, originale*”, posibilă prin educația în vederea participării politice la procesele orașului în noua sa condiție, fără să trimită neapărat către o cauză spațială.

5.1 „URBANITATE PRIN DENSITATE”³³⁴

Pe fondul încercărilor de a defini orașul prin praguri cantitative, practica urbanismului din anii 1960 îmbrățișează acest nou concept prin sloganul „*urbanitate prin densitate*”,³³⁵ dovedind retrospectiv eșecul cuantificării obiective a „urbanității”, deci a încercării de a o instrumentaliza simplist.

Cuplat cu avântul economic al dezvoltării industriei și transporturilor, sloganul „*urbanitate prin densitate*” a dus, de fapt, la săvârșirea distrugerii structurilor fizice ale centrelor și la înmulțirea spațiilor fără calități precise,³³⁶ utilizate mult sub intensitatea preconizată și cu efecte opuse față de cele pentru care pledase Salin:

*Deocamdată, numeroasele expresii ale omagiului adus urbanității au dus la creșterea densității rezidențiale și nu la modificarea configurațiilor urbane; și în mod cert, nu au indus o atitudine de participare politică activă în viața orașului, pe care o presupunea conceptul antic urbanitas.*³³⁷

zimmert, auch fruchtbare Mitwirkung des Menschen als Poliswesen in seinem ihm und nur ihm eigenen politischen Raum. Salin, E. *Op. cit.* p. 13.

334. Krämer, S. 2007. „« Urbanität durch Dichte » : Die neue Maxime im deutschen Städte- und Siedlungsbau der 1960er Jahre”. In Buttlar, Adrian von. & C. Heuter (ed.). *denkmal/moderne. Architektur der 60er Jahre, Wiederentdeckung einer Epoche*. Berlin: Jovis, 2007.

335. Slogan lansat prin titlul conferinței *Societate prin densitate* (*Gesellschaft durch Dichte*) organizată la Gelsenkirchen de Asociația Arhitecților Germani (*Bund Deutscher Architekten*) în 1963.

336. v. Mitscherlichs, A. 1965. *Die Unwirtlichkeit unserer Städte: Anstiftung zum Unfrieden*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. „Pustiirea orașelor noastre” este un pamflet prin care Mitscherlichs denunță monotonia și declinul orașelor satelit și îi acuză pe arhitecți și urbaniști că acționează pripit, din inerția unui urbanism postbelic aflat evident în criză. În 1967, el devine psiholog consultant pentru reabilitarea cartierului Emmertsgrund, Heidelberg.

337. *For the time being, the many expressions of homage to urbanity have led to higher housing densities*

Probabil că cea mai bună ilustrare a acestor observații este cartierul Emmertsgrund din Heidelberg, considerat emblematic la momentul respectiv pentru modelul „urbanitate prin densitate”. Construit între 1969 și 1984, el este de fapt un mare ansamblu pentru unsprezece mii de locuitori, ocupat doar de șapte mii și devenit un caz social problematic, la doar câțiva ani de la darea în folosință.³³⁸ Prin urmare, cum scrie și Krämer, proiectul devine, din standard al noii urbanități, argument pentru noile sloganuri de la finalul deceniului: „*contra-orașe, silozuri rezidențiale, castele din beton, zone de locuire defavorizate*”.³³⁹ Degradarea constantă îl pune deja, în anii 1990, pe lista programului statal de renovare urbană (*Einfache Stadterneuerung*) și îl califică în 2001 pentru programul federal *Soziale Stadt* pentru stoparea declinului zonelor defavorizate.

În 1967, sociologul Heide Berndt atrage atenția că simpla densitate statistică, măsurată în metri pătrați construiți, pe care o promovează modelul „urbanitate prin densitate” nu are nimic de-a face cu urbanitatea în sensul animării spațiului urban,³⁴⁰ iar geograful Erich Otremba scrie că procesul de urbanizare ar trebui să găsească o cale de a introduce „umanitatea în urbanitate”.³⁴¹ La rândul lui, Hans Linde observă că „urbanitatea a devenit în ultimii ani un cuvânt-valiză din ce în ce mai folosit în literatura științifică și de specialitate a municipiilor”.³⁴² Salin însuși reacționează dur la adresa consecințelor practice produse în numele urbanității, când de fapt se acționa împotriva principiilor urbanității. În 1970, el denunță imprecizia cu care este folosit termenul „urbanitate”, atrăgând atenția că aceasta nu se referă la un caracter spațial, ci la un tip de experiență, la un anumit mod de viață caracteristic orașelor preindustriale, care nu mai poate fi recuperat ca atare în condițiile istorice de astăzi. Mai mult, spune el, schimbările culturale, economice, politice și sociale ale ultimului secol au dus nu numai la imposibilitatea realizării urbanității în sensul istoric al termenului, ci și la irosirea șanselor de a produce ceva similar orașului în sens tradițional:

rather than to modified urban configurations; they have certainly not induced an attitude of active political participation in the life of the city, which is what was meant by the ancient concept of urbanitas.
Pehnt, W. 1970. *German Architecture 1960-1970*. New York și Washington: Praeger Publishers.

338. v. Reinborn, D. 1996. *Städtebau im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Kohlhammer.

339. „*Retortenstädte, Wohnsilos, Beton burgen und neue Slumgebiete*”. v. Krämer, S. 2007. *op. cit.* p. 111-114.

340. Berndt, H. 1967. „Der Verlust von Urbanität im Städtebau”. In *Das Argument* 4/67, pp. 263-286.

341. Otremba, E. 1969. „Die Bevölkerung der Erde auf dem Wege in die Urbanität”. In *Verhandlungen des Deutschen Geographentages*, nr. 36. Actele conferinței anuale a asociației germane a geografilor (Deutschen Geographentag) din Bad Godesberg, 1967. Wiesbaden: F. Steiner Verlag, pp. 53-68.

342. *Urbanität ist in den letzten Jahren zum immer häufiger gebrauchten Modewort unserer städtebaulichten und kommunal-wissenschaftlichen Literatur geworden.* Linde, H. 1970. „Urbanität” in *Handwörterbuch der Raumforschung und Raumordnung*. Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Hannover: Jancke Verlag. pp. 3477-3481.

*Minciună și înșelăciune, dacă se presupune că urbanitatea poate fi generată și făcută să prospere printr-o clădire sau prin orice formă urbană, și nu printr-o redeșteptare completă a omului și spiritualității ființei umane. [...] Urbanitatea este un mod de viață care astăzi nu poate prospera nicăieri.*³⁴³

Discursurile lui Pehnt, Linde sau Salin prezintă doar o mostră din mișcarea ce pare să fi provocat o schimbare de atitudine în urbanismul german. Revenirea la oraș devine oficială un an mai târziu, prin manifestul primarilor *Să ne salvăm orașele, acum!* (*Rettet unsere Städte jetzt!*), elaborat la München în cadrul Adunării Generale a Asociației Orașelor Germane din 1971. Primarului orașului gazdă, Hans-Jochen Vogel, prezidează adunarea avertizând că „*orașele de astăzi se îndreaptă de la Metropolis la Necropolis*”.

Nu întâmplător invitat în cadrul Adunării, economistul american John Kenneth Galbraith confirmă observația că orașele germane se îndreaptă în aceeași direcție cu cele americane, care și-au dovedit deja neajunsurile și pot fi privite drept „*Nostradamus al societății industriale*”.³⁴⁴ El aduce experiența americană ca dovadă a faptului că extinderea în teritoriu implică niște costuri sociale și economice care nu justifică în niciun fel menținerea acestui model de așezare umană. Arătând că orașele și cartierele vechi sunt mult mai profitabile economic și viabile social, Galbraith susține chiar că dispersia urbană nu doar încurajează moduri de viață extrem de scumpe, dar nici nu oferă un răspuns viabil organicismului în numele căruia se legitimează. Dimpotrivă, el propune înțelegerea organicității nu prin idilicul locuirii izolate în mijlocul naturii, ci prin grija față de alocarea resurselor, începând cu utilizarea pământului și continuând cu asumarea unor decizii care pun mai mare preț pe fericirea locuitorilor, chiar dacă implică acceptarea unei diminuări a creșterii economice. Performanța unui oraș, spune Galbraith, „*nu se mai poate măsura doar în termenii creșterii economice, ci în termenii fericirii populației. Chiar dacă va fi mai greu, este singura cale*”.³⁴⁵

Sub influența acestei adunări a primarilor, începutul noului deceniu marchează trecerea la al treilea nivel al teoretizării transformărilor structurale ale urbanismului

343. *Lug und Trug, wenn überhaupt gemeint wird, dass durch irgendein Bauwerk oder durch irgendeine Stadtform und nicht durch eine völlige Neuerweckung des Menschlichen und des Geistigen im Menschen Urbanität ins Leben gerufen werden und gedeihen kann.* Salin, E. 1970 „Von der Urbanität zur 'Urbanistik'” in *Kyklos*, vol. 23, p. 875.

344. Galbraith, J.K. 1971. „« Die Stadt ist eine teure Sache. » John Kenneth Galbraith über die Krise der Kommunen” in *Der Spiegel*, nr. 23, 31.05.1971.

345. *Ibid.*

german de care vorbește Reuleke: *Verstädterung* – urbanizarea ca proces de stabilire a orașului, *Urbanisierung* – urbanizarea ca dezvoltare a structurilor complexe urbane și *Urbanität* – urbanitatea ca dezvoltare a modurilor de viață proprii urbane.³⁴⁶ Noua etapă este marcată definitiv în 1973 prin înființarea Institutului German pentru Studii Urbane (*Deutsches Institut für Urbanistik*), a cărui misiune pornește tocmai de la întrebarea „cum continuăm să trăim în orașele germane?”. Renunțând la sloganul anilor 1960, următoarele decenii aduc o nuanțare progresivă a „urbanității prin densitate”.³⁴⁷

5.2

URBANITATEA CA URBANISM AL MODURILOR DE VIAȚĂ

Față de cazul francez, unde discursul se dezvoltă peste el însuși, ghidat de tema reconcilierii dintre *urbs* și *civitas* în care se dizolvă toate celelalte aspecte, experiența „urbanității” din spațiul germanofon al anilor 1970 și 1980 se construiește ca o împletitură a trei ramuri discursive, fiecare avansând sinusoidal între dimensiunea socio-politică și cea spațială, între posibilitatea instrumentalizării și improbabilitatea utopică, între nostalgia orașului iluminist³⁴⁸ și noutatea post-fordismului.

În 1976, Heer scrie despre contextul vienez al momentului susținând că arhitectura ultimului secol, războiul civil și încarcerările au ucis libertatea politică și conștiința de sine, erodând astfel și urbanitatea și făcând-o din ce în ce mai puțin probabilă. El consideră că recuperarea orașului cosmopolit și a atribuțiilor acestuia – printre care multilingvismul, viața străzii și secvențialitatea unității spațiale – nu poate începe decât cu schimbarea cetățenilor, prin readucerea aminte a vieții colective și conștientizarea necesității acesteia. Astfel, urbanitatea este un „proces continuu de auto-educare și auto-iluminare, de dezvoltare ca cetățean al lumii, pentru care drepturile omului, demnitatea umană și libertatea în toate formele de contact social

346. Reulecke, J. 1992. *Geschichte der Urbanisierung in Deutschland*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

347. Abu-Lughod, J. 1966. „The City Is Dead Long Live the City: Some Thoughts on Urbanity”, *The American Behavioral Scientist* (pre-1986). Sep 1966.

348. Întoarcerea la orașul iluminist se datorează în principal studiului sferei publice burgheze efectuat de Habermas, iar alegerea nu este argumentată atât formal, cât social; lucru firesc, de altfel, ținând seama că discursul german despre urbanitate este dominat de sociologi. Încă de la primul discurs al lui Salin din 1960, căutarea „urbanității” este sinonimă dezvoltării unui public cu o gândire politică, iar secolul Luminilor oferă cel mai recent exemplu în acest sens. Ca atare, ceea ce interesează în primul rând sunt noile forme de spații ale dezbaterii și noile forme de sociabilitate care au permis răspândirea ideilor iluministe, antrenând schimbul de opinii personale și formularea de opinii comune. v. Habermas, J. *Op. cit.*

trebuie să primeze".³⁴⁹ În paralel, Neuffer insistă asupra componentelor spațiale, considerând urbanitatea ca o stare a unui oraș care permite dezvoltarea unui mod de viață cât mai intens, prin densitate, prin structuri formale și funcționale de înaltă ținută și prin deschidere internațională. Toate acestea contribuie la agregarea în timp a unui peisaj metropolitan și cosmopolit care poate stârni mândria și un grad înalt de identificare a cetățenilor cu orașul lor.³⁵⁰

Totuși, pretenția proiectelor de arhitectură și urbanism rămâne aceea de a putea produce urbanitatea (exclusiv) prin formă. Acestea determină reacția lui Werner Durth din 1977, care critică utilizarea cuvântului „urbanitate” în scop promoțional, adică punerea urbanității ca etichetă de „operațiune urbană elegantă” pe orice acțiune care nu este, de fapt, nimic mai mult decât o propunere butaforică pentru viața urbană. Urbanitatea adevărată, spune el, nu este o esență pură, ci o combinație de elemente haotice, dinamice, care se dezvoltă în timp, ca urmare a complexității proceselor sociale. Or, acest gen de regizare a vieții de zi cu zi nu este o formă de angajament, ci doar o chestiune de formă:

*Formele de comportament ale unui rol stilizat și fragmentar observate în public sunt, în consecință, asociate cu formele generale de comportament urban. Iar un asemenea comportament de reprezentare are nevoie de un cadru de reprezentare în consecință: spațiul public al străzilor și piețelor servește doar etalării de bunuri și consumatori, reflectând o schimbare de atitudine care poate fi descrisă ca tranziție de la organism la model.*³⁵¹

Un deceniu mai târziu, același Durth reia critica acțiunilor care produc doar în aparență o sporire a densității și intensității unui loc, derivate dintr-un joc al simulacrelor și nu dintr-o realitate profund semnificativă. El nu consideră că asemenea puneri în scenă sunt suficiente pentru a crea premisele eterogenității. Or, urbanitatea este tocmai

*„o calitate culturală care provine din eterogenitatea etnică, socială, politică, din tensiunea dintre clasele sociale, din moduri de viață, interese, dorințe și speranțe diferite, o eterogenitate care permite haosului productiv și toleranței să prospere”.*³⁵²

349. Heer, F. 1976. „Urbanität, heute” in *Communications of the Institute for Social Policy in Vienna*, Vol. 1976, nr. 21, pp. 1-11.

350. Neuffer, M. 1976. „Urbanität als Ziel der Stadtpolitik” in *Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege*, 2/1976, pp. 268-281.

351. Durth, W. 1977. *Die Inszenierung des Alltagswelt*. Braunschweig and Wiesbaden: Vieweg.

352. Durth, W. 1986. *Deutsche Architekten : biographische Verflechtungen 1900-1970*. Braunschweig: Vieweg, p.156.

Proiectele spațiale ale anilor 1970 (v. planul lui Rob Krier din 1973 pentru reconstrucția centrului Stuttgart-ului) ilustrează poate cel mai bine legătura, indirectă dar semnificativă, dintre compoziția urbană și discursul despre „urbanitate”. Chiar dacă rămâne un ideal vag, acest concept informează totuși trasarea și tratarea spațiilor care i-ar putea servi, la fel de ideal, drept scenă.

De altfel, în cazul germanofon apare mai evidentă improbabilitatea declinării operaționale a conceptului; după cum vom vedea mai târziu, aici discuția se poartă mai degrabă în termeni de *extrapolare*.³⁵³ Încă din 1983, Bolz scrie că urbanitatea este un cuvânt magic, un ideal conturat după percepția claselor dominante, potrivit pentru retorica politică a dezvoltării urbane tocmai prin faptul că antrenează imagini mentale ale unui mod de viață bun și frumos, care atrage chiar dacă nu dă vreun indiciu cu privire la realitatea vieții de zi cu zi.³⁵⁴

Cu toate acestea, urbanitatea capătă un loc central în discuția despre post-modernitate a anilor 1980, când reiterarea principiului juridic medieval „aerul orașului te face liber” („*Stadtluft macht frei*”) marchează o renaștere a orașelor ca loc al contractului pentru un nou mod de viață și pentru o nouă cultură corespunzătoare.³⁵⁵

După două decenii de tatonări, discursul despre urbanitate intră într-o fază a lămuririlor abia în 1987, o dată cu volumul *Noua urbanitate (Neue Urbanität)* a lui Häußermann și Siebel.³⁵⁶ Chiar dacă păstrează o doză de ambiguitate în jurul conceptului, cartea are un impact major asupra discursului general despre oraș în spațiul germanofon și rămâne și astăzi de referință pentru studiile, strategiile de dezvoltare și politicile urbane. Cei doi sociologi consideră că urbanitatea este un răspuns în curs de formulare la declinul orașelor (mari), care se prezintă ca o politică a stabilității și a emancipării, ca o tentativă de formulare a noilor idei despre oraș și despre viața bună în oraș, dar și ca un cumul de noi principii ale participării, autonomiei, formării de zone culturale deschise și structuri economice informale ș.a.m.d.. Noua urbanitate se întrevide ca o promisiune de vindecare a orașului contemporan, anonim și fără chip, prin refacerea unei continuități cu trecutul abandonat în secolul al XIX-lea și prin învierea unor forme vechi de a locui

353. v. subcapitol 8.4. Urbanitatea ca mit politic.

354. Bolz, N.W. 1983. „Odds and ends. Vom Menschen zum Mythos” in Bohrer, K.H. (ed.) *Mythos und Moderne. Begriff und Bild einer Rekonstruktion*. Frankfurt: Suhrkamp, 1983, pp. 471-492.

355. v. Hauff, V. 1988. „Vorwort”. In Hauff, V. (ed.). *Stadt und Lebensstil. Thema: Stadtkultur*. Weinheim, Basel: Beltz.

356. Häußermann, H. & W. Siebel. 1987. *Neue Urbanität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

împreună, dens și compact, ca în orașele vechi, devenite centre istorice. Noua urbanitate este, de asemenea, un răspuns la renașterea centrelor vechi (reurbanizarea, mai ales în anii 1980), pe care autorii o explică sociologic prin schimbările în structura familiei, determinate de creșterea interesului pentru cariera profesională și scăderea dorinței de a avea copii. Compoziția socială a orașelor de astăzi (necăsătorii, cupluri fără copii, părinți singuri etc.) dictează nevoia de spații publice agitate, atrăgătoare, cu o densitate mare de activități:

*În spatele acesteia se află schimbări fundamentale în atitudinile față de căsătorie și copii, rolul în schimbare al femeilor, dar și relaxarea moralei creștine în ceea ce privește sexualitatea și dreptul la divorț, distribuirea contraceptivelor, creșterea veniturilor, o ofertă mai bună în unele sectoare ale pieței imobiliare etc.*³⁵⁷

Dar spre deosebire de Bolz, care interpretează întoarcerea la trecut ca o tentativă de perpetuare și generalizare a percepției claselor dominante, Häußermann și Siebel consideră că urbanitatea nu se actualizează din eleganța pură a unor oameni asemenea, ci din disconfortul dat de densitate, inevitabil eterogenă: „*densitatea orașului este aglomerată, murdară și exuberantă, generează contradicții și ambivalență ... și forțează schimbul și echilibrarea intereselor*”.³⁵⁸ Ei evită astfel capcana sentimentalismului sau idealizării nostalgice a vreunei imagini din „*vrejurile bune de odinioară*”. Iar urmele lăsate de aceste experiențe ale disconfortului justifică vorbele lui Siebel de câțiva ani mai târziu, care conchide că „*urbanitatea este o formă de cultură urbană în mintea și caracterul cetățenilor*”³⁵⁹, respectiv că urbanitatea este o structură de relații sociale care se construiește spațial, pornind de la trei categorii constitutive: celălalt, subiectul și contingența.³⁶⁰ În baza acestor studii și, în general, a preocupărilor constante pentru tema urbanității, Siebel formulează în 1997 o definiție mai precisă, din nou împreună cu Häußermann. Ei scriu că *urbanitatea este un mod de viață, un mod de gândire, o cultură civică care își definește codurile de conduită în baza valorilor urbane ca libertatea, pluralismul, flexibilitatea și cosmopolitismul*.³⁶¹ Mai mult, ei sugerează că enumerarea acestor calități (prezente firesc în natură) dau seama de aducerea în contemporaneitate a preocupărilor pentru o viață în acord cu natura, ale cărei forme ar rămâne de croit.

357. Persoane necăsătorite – 7,2% în 1900; 19,4% în 1950; 30% în 1980. Rata căsătoriilor – 10,7‰ 1950; 5,4‰ în 1987. Rata divorțurilor – 35‰ în 1960; 78,4‰ în 1982. *Ibid.*, pp.12-13.

358. *Ibid.*

359. Siebel, W. 1994. „Was macht eine Stadt urban?”. In: Busch, F.W. and H. Havekost (ed.), Oldenburger Universitätsreden - Ansprachen, Aufsätze, Vorträge (61), Oldenburg.

360. Siebel, W. 1999. „Ist Urbanität eine Utopie?”. In *Geographische Zeitschrift*, 2/1999. pp. 116-124.

361. Häußermann, H. & Walter Siebel. 1997. „Stadt und Urbanität”. In: *Merkur*, Nr. 577, p 301.

Dacă studiile lui Häußermann și Siebel urmăresc un fir al precizării terminologice, dimpotrivă, Münkler³⁶² consideră că, ținând seama de imposibilitatea definirii, urbanitatea este un mit, dar un mit uluitor de popular, pentru că îndeplinește două roluri: pe de o parte, se oferă ca singura alternativă viabilă la falimentul orașului fordist, asocierea cu imaginea de viață frumoasă a orașului iluminist servind drept filtru moral-estetic al percepției spațiului urban și teritoriului industrializat; iar pe de cealaltă parte, adună o gamă de stereotipuri care fac ca simpla rostire a cuvântului să dea credibilitate strategiilor și politicilor de dezvoltare urbană propuse. Astfel, descrierea lui Münkler continuă firul discursiv început de Durth și de Bolz, al urbanității ca slogan al unei vieți urbane ideale, un soi de țel lipsit de contururi, dar prin care se (auto)legitimează căutările calitative și se configurează pașii spre o nouă sociabilitate urbană.

Într-un fel, Münkler prevestește demitizarea progresivă (deși nici astăzi definitivă) a orașului iluminist, în anii 1990. Ca și în cazul francez, acest deceniu deschide calea acceptării dispersiei urbane și asumării ei ca obiect al noului urbanism al modurilor de viață. Dar spre deosebire de cazul francez, spațiul german se confruntă cu o serie de provocări suplimentare majore, urmare a căderii Cortinei de Fier și a unificării celor două Germanii.

5.3 | URBANITATEA ȘI REFORMA ORAȘELOR

După turnura politică, socială și economică din anii 1989-1990, discuția despre „urbanitate” subîntinde eforturile de emancipare a orașelor din fosta Germanie de Est, unde se întâlnesc trei nevoi majore: de recompunere post-socialistă; de regenerare post-industrială; și de actualizare în raport cu noile idei și politici ale modurilor de viață și culturii urbane europene.

Un caz aparte în recompunerea post-socialistă îl reprezintă reunificarea Berlinului, unde tema „urbanității” apare în legătură cu recuperarea identității cartierelor și cu relansarea orașului ca entitate semnificativă în plan internațional. Emblema acestei relansări devine reconstrucția Potsdamer Platz, vechi nucleu al Berlinului, distrus în război și suspendat apoi între Est și Vest. După căderea Zidului, eforturile politice și economice sunt adunate în competiția de *urban design* pentru întreaga zonă

362. Münkler, H. 1989. „Das Reich als politische Vision”. In: Kemper, P. (ed.): *Macht des Mythos – Ohnmacht der Vernunft?* Frankfurt a. M.: Fischer, pp. 336–358.

Potzdamer Platz și Leipziger Platz. Viziunea cuprinsă în tema program descrie această zonă ca un pol esențial în structura policentrică a orașului, care să refacă legătura dintre Est și Vest și care să favorizeze viața metropolitană, propunând un scenariu spațial și funcțional cu care fiecare locuitor să se poată identifica: „*Societatea de astăzi, condusă de consumerism și divertisment, are nevoie de spații publice de înaltă calitate vizuală și socială.*”

Spre deosebire de majoritatea dintre cele șaisprezece proiecte finaliste, care propun accente construite ce subordonează întreaga zonă și vecinătățile ei, câștigătorii Hilmer și Sattler reiau morfologia „orașului european compact și complex”, în contrast declarat cu modelul american al aglomerării de turnuri și dispersiei de case. Juriul (prezidat de Thomas Sieverts) apreciază continuitatea cu țesutul existent prin rețeaua stradală și prin sistemul de insule care reiau dimensiunile celor existente în vecinătate (50x50m) și creează spații publice clar delimitate și ierarhizate, permițând totodată utilizări variate și compoziții sociale diverse.

Privit în ansamblu, proiectul propune un scenariu de țesere urbană cu impact semnificativ asupra abordării orașelor în fosta Germanie de Est, pe mai multe straturi: al transpușerilor legislative ale tranziției de la comanda Partidului Socialist Unit la democrația parlamentară³⁶³; al unor modele de finanțare prin parteneriat public-privat³⁶⁴ care să susțină trecerea de la economia planificată centralizat la economia de piață; dar și al unei propuneri de mod de viață și de un ritm urban care au acționat ca generator de revitalizare a zonei și a orașului, în general (în ciuda criticilor profesionale, atât la adresa planului general cât și a proiectelor individuale).

Privind cu atenție la interpretările arhitecturale ale planului lui Hilmer și Sattler, Potzdamer Platz poate fi considerat un exemplu relevant inclusiv pentru momentul de tranziție a gândirii metropolei, pendulând încă între lecția trecutului european, fragmentat și variat (v. proiectul lui Renzo Piano, susținut de Daimler), și modelul hiper-modern al performanței tehnologice, în care spațiul public este conceput ca o extensie și plus-valoare a spațiului interior (v. Sony Center al lui Helmut Jahn).

Început sub marca reunificării și reconstrucției post-socialiste (al cărei stindard a fost Berlinul) și a revitalizării post-industriale (mai ales prin lansarea în 1989 a programului

363. Unificarea codului urbanismului și a instrumentelor democratice de planificare urbană (în primul rând participarea publică în procesele decizionale) se finalizează abia în 1994.

364. Reconstrucția Potzdamer Platz a fost posibilă prin parteneriatele dintre municipalitatea Berlin și Deutsche Bahn AG, Daimler-Benz, Sony/Tishman Speyer, respectiv ABB, cel mai mare șantier al Europei, la care au contribuit arhitecți precum Paul Kleihues, Hans Kollhoff, Renzo Piano, Aldo Rossi, Helmut Jahn, Richard Rogers, Arata Isozaki sau Norman Foster.

IBA Emscher Park³⁶⁵), ultimul deceniu al secolului trecut intensifică preocupările pentru activarea metodologică a conceptului de „urbanitate”, care până atunci jucase mai degrabă un rol de arbitru al practicilor spațiale din Germania Federală.

În 1990, Schneider³⁶⁶ caută să explice „urbanitatea” ca loc geometric al non-disocierii socialului de spațial. Chiar dacă nu reușește să le intersecteze decât declarativ, el are totuși meritul de a sintetiza discuțiile din deceniile precedente, oferind o serie de elemente de lucru și lărgind posibilitățile de a întrevedea corespondențe între cele două dimensiuni. Astfel, urbanitatea descrisă de Schneider este: (1) mai întâi un mod de viață urban, caracterizat prin: structuri diferențiate de nevoi; posibilitatea alegerii între diferite activități și experiențe în locuri diferite; posibilitatea selectării contactelor sociale; toleranță și respect reciproc; egalitate de gen; ușurința adoptării diferitelor roluri sociale și adaptării la diferite contexte; (2) dar și un cumul de trăsături tipice structurii fizice a orașului: posibilități culturale și educaționale multiple; ofertă diversificată de forme ale locuirii; proporții armonioase ale țesutului urban; mixitate funcțională; claritate, ordine, eficiență; proximitate, ușurința experienței ca pieton, opțiuni de transport public; repere și locuri cu semnificație și caracter distinctiv; atmosferă antrenantă a culturii citadine, minți deschise, contacte sociale multifacetate.

Pe fondul acestor idei, Staufenbiel folosește „urbanitatea” ca instrument de analiză în cadrul unor studii sociologice conduse în orașe ale fostei Germanii de Est, urmărind să descopere în ce măsură și în ce fel se construiesc relațiile dintre diferitele categorii de locuitori urbani și urmele structurale și culturale ale istoriilor locale, în cadrul eforturilor de organizare democratică și pentru recâștigarea auto-determinării individuale. Aceste studii conduc la concluzia că tensiunea dintre idealurile socialiste, realitatea vieții cotidiene și obiectivele construcției de locuințe din cele patru decenii postbelice a produs, de fapt, zone de „*locuire fără urbanitate*”,³⁶⁷ cu o

365. *Internationale Bauausstellung Emscher Park* – program de reconstrucție a peisajului și de revitalizare post-industrială, pentru un nou impuls urban, social, cultural, ecologic și economic, inițiat de Ministrul Dezvoltării Urbane, Locuinței și Transporturilor al Landului Nordrhein-Westfalen, Christoph Zöpel, și de Karl Ganser, care a și devenit directorului programului. Prin complexitatea proceselor de schimbări structurale, prin parteneriate între 17 municipalități, reprezentanți ai mediului de afaceri, asociații, grupuri locale de inițiativă, cetățeni, IBA Emscher Park poate fi considerat un pionier al regenerării urbane, culturale și peisajere a siturilor industriale dezafectate, deschizând de asemenea calea constituirii Rutei Patrimoniului Industrial a Bazinului Ruhr.

366. Schneider, H. 1990. „Urbanität als Planungsfaktor”. In *Schweizer Ingenieur und Architekt*, Nr. 1-2, pp. 22-23.

367. Staufenbiel, F. 1991. „Wohnen ohne Urbanität : zu Stärken und Grenzen der Stadtsoziologie”. In Marcuse, P. & Staufenbiel, F. 1991. *Wohnen und Stadtpolitik im Umbruch: Perspektiven der Stadterneuerung nach 40 Jahren DDR*. Berlin: Akademie Verlag.

estetică rezultată exclusiv din tehnici raționale și tehnologii industriale, și fără vreun fundament cultural.³⁶⁸ În același ton, studiile spațiale ale lui Prigge se extind la constelația socială a orașelor. „Urbanitatea” este folosită pentru a exprima schimbarea de paradigmă a „ideii regulatoare a spațiului urbanizat”, care iese de sub logica standardizării și se supune unui *mod structural-spațial de gândire a diferenței și de înțelegere a modurilor de viață*.³⁶⁹

Acest gen de apropieri treptate între arhitecți, urbanști și sociologi, dar și declinul rapid al activităților industriale și abandonarea în masă a orașelor fostei RDG contribuie decisiv la conștientizarea faptului că reprezentarea urbanității ca figură filtrată de vreme a vieții preindustriale este, de fapt, capcana unei nostalgii fără prea mari legături cu fenomenele urbane în curs. Prin comparație cu drama orașelor din fosta Germanie de Est, acest mod de a înțelege urbanitatea apare gol de sens, un soi de moft estetic aflat la originea muzeificării centrelor istorice ca imagine idealizată și înghețată a trecutului,³⁷⁰ sau care întreține practicile de „*festivism grandios*” precum târgul industrial de la Hanovra sau jocurile olimpice.³⁷¹ Re-fundarea democrației pare să acționeze ca un apel de trezire pentru reconsiderarea acțiunilor de „*festivizare a politiciii*”, despre care Siebel consideră că nu fac altceva decât să promoveze un model elitist al democrației; este vorba de un model care obligă la acceptarea unor formule elaborate de o elită politică și impuse de sus în jos, depărtând astfel atenția de la multe probleme politice și economice reale ale locuitorilor.

În timp, creșterea interesului arhitecților și urbanștilor pentru problemele sociale și politice îi face mai atenți la teritoriul din afara centrelor istorice, care devine un obiect important de studiu către finalul de secol. În 1996, Susanne Hauser reia critica regizării vieții urbane din centrele istorice, considerând-o un formalism lipsit de conținut și de sens; ea propune în schimb adoptarea unor căi mai oneste de

368. Flierl consideră, la rândul lui, că aspirațiile de ordin social ale socialismului au eșuat tocmai pentru că politica nu a dezvoltat auto-determinarea democratică, ce presupune dezbateri publice și deschisă și participare publică în deciziile privind *res publica* în toate procesele sociale. v. Flierl, B. & Marcuse, P. 2008. „Socialist Cities, for People or for Power?” In Brenner, N., Marcuse, P. & Mayer, M. 2012. *Cities for People, Not for Profit: Critical Urban Theory and the Right to the City*. New York: Routledge.

369. In contrast, “urbanity” becomes the regulative idea of the urban, hence a spatial form that replaces the historical-temporal (continuity, living standard) with a structural-spatial way of thinking difference and understanding modes of life. Prigge, W. 1991. „Reading The Urban Revolution: space and representation”. In Goonewardena, K. et al. (ed.). *Space, difference, everyday life: reading Henri Lefebvre*. New York: Routledge, 2008, pp. 46-61.

370. Denslagen, W. 2009. *Romantic Modernism: Nostalgia in the World of Conservation*. trad. en. Donald Gardner. Amsterdam: Amsterdam University Press.

371. Siebel, W. 1992. „Die Festivalisierung der Politik”. In *Die Zeit*, 30.10.1992, nr. 45.

căutare a urbanității contemporane în ruinele industriei și urbanismului funcționalist, în spații informale, alternative, neconvenționale.³⁷²

Un an mai târziu apare studiul lui Thomas Sieverts despre *Zwischenstadt*,³⁷³ devenit în scurt timp o lucrare de referință pentru proiectarea urbană din Europa și America de Nord. Acest nou nume dat dispersiei urbane – pe cât de greu de tradus, pe atât de memorabil – *între-orașul* (*Zwischenstadt*) caută să sugereze că existența multiplu suspendată „între” (între centrele istorice și teritoriul nelimitat, între locurile locuirii și non-locurile mobilității sau între temporalitatea economiei locale și dependența de piața globală) nu este sursa răului total, ci dimpotrivă, celebrarea unui domeniu al posibilului, incert dar incitant. Singurul impediment, spune Sieverts, ar fi perpetuarea unor asociații mentale cu figuri tradiționale de sociabilitate și spațialitate, construite pe dualități precum oraș-teritoriu, natură-cultură etc. Existența *între-orașului* nu se opune vreunei alte forme de existență, ci se inventează din spațiul și timpul diferenței elementelor cu care lucrează. Prin prisma morfologiilor pe care le propune, examinarea *între-orașului* trebuie să înceapă cu felul în care se transformă concepte esențiale precum urbanitatea, centralitatea, densitatea, mixitatea funcțională și ecologia.

Scriind despre „urbanitate”, Sieverts reia observația că ideile exprimate se limitează adesea la imaginea „purificată chimic” a orașului compact și dens de final de secol al XVII-lea și început de secol al XIX-lea, în raport cu care se denunță lipsa urbanității de astăzi și se afirmă nevoia de a o restaura prin recompunerea spațială a orașului. Dar conceptul de „urbanitate”, spune arhitectul, este mai puțin legat de imaginea străzilor comerciale aglomerate, piețe sau locuri de târg, a conversațiilor din cafenele sau a unei abundențe de mărfuri și servicii; oricât de vag poate părea, „urbanitatea” sugerează, „în opoziție cu provincialismul, o atmosferă de cosmopolitism, toleranță, angajare intelectuală și curiozitate”. Acest lucru face ca „deficitul de urbanitate” să nu aibă (neapărat) cauze vizuale, ci social-politice: pierderea aglomerației din stradă este de fapt urmare directă a emancipării sociale și economice și a îmbunătățirii condițiilor de locuire și muncă, multe din activitățile care în trecut debușau în stradă ocupând acum loc în casă, birouri, ateliere etc. Prin prisma acestei creșteri a confortului, Sieverts consideră chiar că noi, cei de astăzi, nici nu am putea suporta modul de viață al străzii la care visăm melancolic. Dar acest lucru nu

372. Hauser, S. 1996. „Urbane Wahrnehmungsformen: vom überleben alter Muster”. In: Roller, D. (ed.) *Stadt und Mensch zwischen Chaos und Ordnung*. Frankfurt: Peter Lang Publishers, 1996.

373. Sieverts, T. 1997. *Zwischenstadt, zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land*. Wiesbaden: Vieweg + Teubner Verlag. Jean-Marc Deleuze și Joël Vincent traduc în franceză ca „entre-ville”, iar Daniel de Lough traduce în engleză ca „in-between city”. În limba română, „între-orașul” pase să aproximeze cel mai bine argumentul lui Sieverts.

înseamnă că spațiul public a devenit irelevant. Căci dacă spațiul public din orașul burghez era esențial prin semnificația socială și necesitatea funcțională, spațiul public de astăzi este cadru al experienței și semn al identității, fundamental pentru a putea percepe și înțelege peisajul *între-orașului*.

Chiar dacă se pronunță de acord cu Hauser în privința artificialității punerii în scenă a imaginilor trecutei urbanități prin experiențe de loisir în zone pietonale din centrele istorice, Sieverts pare să o accepte provizoriu, până la formularea unor semnificații practice noi. Dar pentru că urbanitatea pare să fi devenit, dintr-un fapt existențial al vieții, un scop cultural care se poate manifesta doar la ocazii, arhitectul propune considerarea orașului ca scenă, pe care cheamă *regizori de oraș* să pună în scenă viața spațiilor publice, după un scenariu inspirat din felul în care se construiește mixitatea funcțională prin deplasarea anumitor activități din spațiul domestic în spațiul public. Urbanitatea, spune el, „*chiar și în varianta epurată de suferințe și mizerie, este o parte importantă a identității europene. De aici provine efortul de a crea noi forme și noi spații pentru urbanitate.*” Tocmai de aceea este demn de notat că atribute precum cosmopolitismul, angajamentul intelectual, toleranța sau curiozitatea nu sunt legate definitiv de anumite forme spațiale specifice și determinate istoric, ci pot apărea și în alte spații accesibile public și care au o atmosferă propice de întâlnire. Astfel, Sieverts reiterează o tendință din ce în ce mai clară a anilor 1990, cea a întoarcerii către periferiile create de urbanismul funcționalist, de data aceasta, însă, fără a mai abandona, fizic sau mental, centrul istoric.

Unul dintre cele mai clare exemple în acest sens vine din munca lui Rob Krier și Christoph Kohl în orașe precum Potsdam, Haga, Amsterdam, Bergen, Almere, Duisburg, Berlin, Hamburg ș.a.. Prin prisma numeroaselor contribuții la formularea *Noului Urbanism* de-a lungul anilor, cei doi se declară convinși că noile dezvoltări trebuie să ajute la recuperarea sensibilității față de spațiul public, fapt pentru care modelul orașului tradițional nu (mai) poate fi respins. Dar nici nu trebuie reproduș formal, ci trebuie mai întâi înțeles, pentru ca apoi să poată fi tradus în condițiile contemporane: „*Urbanitatea este o noțiune cu conotații pozitive pe care o înțelegem ca mediul construit care ne vorbește inconștient prin scara umană și care provoacă o stare de confort spațial.*”³⁷⁴ De aici derivă elementele operaționale pentru reconstrucția orașelor europene: strada, piața, monumentul. De aici pornește motivația reluării insulei ca unitate spațială a compoziției urbane, care permite jocul cu

374. *We believe urbanity to be a notion with a positive association which we understand as the built frame that unconsciously speaks to us through its human scale and which engenders a state of spatial well-being.* Krier, R. & Christoph Kohl. 1997. *Potsdam Kirchsteigfeld. Eine Stadt entsteht.* [The Making of a Town]. Berlin, p. 19-29.

configurații variate de spații publice adecvate ideilor contemporane, dar care poate să încarneze și o calitate familiară a unui cartier tipic preindustrial al orașului în care se înserează. Mai departe, spațiul urban se edifică prin ridicarea construcțiilor și estetica fațadelor, subordonate imaginii și utilizării spațiului public. Acest mod de a face orașul, care pornește de la trasarea și tratarea spațiului public și nu din interiorul obiectului de arhitectură, aduce aminte de unul din principiile uitate o dată cu urbanismul haussmannian, anume, principiul „străzii ca spațiu public construit din fonduri private”.

Dar puterea cuvântului „urbanitate” de a evoca imagini mitice ale unei glorii urbane trecute transpare inclusiv în încercările de creare a condițiilor pentru urbanitate în afara centrelor istorice, ca manifestare a „*noului dor față de orașul vechi*” descris de Wefing:

rostind urbanitate, ne aducem în minte o serie de vederi urbane de vis. Ploaie pe asfalt, lumină ușor filtrată de frunzele copacilor și praful străzilor. Imagini ideale ale unei utopii urbane care picură în San Gimignano și Bulevardul St. Michel. Nostalgie după un loc îndepărtat cu trotuarele umplute de mesele cafenelelor, unde mirosul cafelei zăbovește în aer și vinul curge ușor în pahare, unde voci, strigăte și claxoane se suprapun umplând sonor spațiul. Un oraș care vâjâie zi și noapte, vară și iarnă, pe soare sau pe vânt, mereu viu, mereu zgomotos și tumultos. Un oraș al întâlnirilor întâmplătoare, al conversațiilor elegante și al manierelor politicoase, unde răsună zgomotul furculițelor din spatele geamurilor mari ale restaurantelor în care femei frumoase zâmbesc discret la discursul poezilor.³⁷⁵

375. Wefing, H. 1998. „Die neue Sehnsucht nach der Alten Stadt, oder Was ist Urbanität?” In *Neue Rundschau*, nr. 109, pp. 82-88.

Privind în urmă la istoria recentă a problematizării cuvântului în urbanismul german, Thomas Wüst arată (în 2004) că „urbanitatea” are toate calitățile unui mit politic, fiind potrivit ca instrument al simbolicii politice,³⁷⁶ dar problematic de transcris strategic și normativ. La fel de circumspect ca Salin în privința utilizării conceptului, Wüst propune înțelegerea obiectivelor precise de politică urbană ca fiind rezultate prin extrapolare și nu direct din discursul despre urbanitate, adică derivate din concept și nu parte din el. „Urbanitatea” este în afara timpului, „*o fascinație mereu la modă și mereu rezistentă oricărei critici*”, care servește un rol important în formularea declarației de misiune a dezvoltării urbane, dar nu se lasă furat în realitățile de moment ale acesteia.³⁷⁷

Deși Germania este epicentrul elaborărilor teoretice ale „urbanității” ca ideal cu putere de magnet al solidarității în câmpul comunicării politice, de aici pare să emane și interesul pentru posibilitățile de transfer către câmpul asumării și acțiunii politice în întreg spațiul germanic. Sociologi preocupați de tema urbanității sunt angajați de structuri politice naționale (Olanda) sau locale (Viena) pentru a explica sensurile conceptului și modul în care poate fi întrebuițat ca instrument politic.

376. Politica simbolică evoluează într-un câmp semantic (termeni și sloganuri, insigne, afișe și picturi, gesturi, ritualuri, reprezentări politice), ține mai degrabă de comunicarea unui mesaj politic; spre deosebire de politica substanțială, care se referă la legislație, contracte, taxe etc.. Tema „urbanității” ca mit mobilizator transpare de altfel pe tot parcursul tezei, începând chiar cu inventarea cuvântului de către Cicero, ca o întoarcere la „epoca de aur” a Greciei clasice și Republicii Romane de început.

377. Wüst, T. 2004. *Urbanität. Ein Mythos und sein Potential*. Wiesbaden. VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Potrivit studiului efectuat de Meta Berghauser Pont și Per Haupt, conceptul de „urbanitate” (*stedelijkheid*) a intrat în atenția urbanismului olandez al anilor 1980 ca soluție la două probleme majore: competiția dintre nucleeele urbane istorice și dezvoltările suburbane ale secolului al XX-lea; respectiv declinul economic general al orașelor, urmare a dezindustrializării. Ca peste tot în Europa occidentală, relansarea este intim legată de reinventarea identității, care pornește de la ceea ce, „aproape tautologic, era perceput ca esența orașului: urbanitatea”.³⁷⁸

Una dintre principalele problematizări ale „urbanității” în acest deceniu este efectuat de sociologul cultural Anton Zijderfeld, profesor la Universitatea Erasmus din Rotterdam, ca răspuns la cererea Ministrului Olandez al Locuirii de a scrie o lucrare pe tema culturii orașului, ca alternativă (actualizare) la mult-discutatele eseuri ale lui Simmel și Wirth. Intitulat *Orașe fără urbanitate (Steden zonder Stedelijkheid)*, studiul lui Zijderfeld pornește de la definirea urbanității ca infrastructură simbolică a orașului, care se construiește suprapus peste infrastructura tehnică și care permite existența unui sens al colectivului și posibilitatea rostirii cuvintelor precum „identitate urbană”. Teoria urbanității pe care o propune sociologul este de fapt teoria culturii economice și culturale intrinseci orașului vest-european burghez (hanseatic); este așezată pe premisa „urbanității” ca un concept tipic occidental, comparabil și apropiat de etica protestantă, împreună cu care formează leagănul capitalismului occidental și al modernității occidentale.³⁷⁹ Autorul își asumă de la bun început această atitudine părtinitoare, pe care o justifică prin comparația cu orașele americane. Deși sunt, într-un fel, fiicele celor europene, acestea nu au beneficiat de o planificare generatoare de urbanitate, în sensul agregării intereselor economice, sociale și politice comune pe baza cărora locuitorii să poată împărtăși norme și valori, sentimente, o identitate colectivă și un sens al mândriei civice. Mai mult, oglindirea dintre cele două continente arată că urbanismul european a produs și el orașe fără urbanitate, față de care avem datoria revitalizării: „o urbanitate dinamică și puternică este, potrivit teoriei curente, esența și nucleul înnoirii

378. Berghauser Pont, M. & Haupt, P. 2009. *Space, Density and Urban Form*. Technische Universiteit Delft: Teză de doctorat, prezentată în ședință publică pe 25 noiembrie 2009.

379. Zijderfeld, A. 1998. *A Theory of Urbanity: the economic and civic culture of cities*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, p. 20.

și revitalizării urbane”.³⁸⁰ Pentru aceasta, Zijderfeld propune o abordare euristică ce urmărește câteva întrebări esențiale:

Ce face ca un oraș să continue să existe economic, social și politic, în ciuda tuturor diferențelor și fragmentărilor? Ce face ca un oraș, în ciuda aparenței deseori haotice, să aibă o ordine plină de înțelese, pe care unii oameni o iubesc și cu care se identifică, în timp ce alții o resping ca sursă a răului multiplu?

Pornind de la *Orașul* lui Weber,³⁸¹ sociologul olandez reperează nașterea urbanității nord-vest europene în Evul Mediu târziu și Renaștere, în contextul dezvoltării comunităților raționale de interese ale burgheziei, al participării democratice și controlului democratic al puterii, și prin formarea unei culturi urbane transnaționale favorizată de schimburile comerciale din interiorul Ligii Hanseatice. Prin urmare, urbanitatea este un fenomen empiric cu origini istorice în Vest care face cinste cuvintelor lui Thomas Mann, anume că „*orașul este o formă spirituală de viață*”. Aceasta se declină într-o formă de solidaritate rațională, în legături puternice între domeniul public și cel privat, într-un mod de a vedea lumea și un etos specifice clasei socio-economice a burgheziei; într-o cultură cosmopolită; și într-o forță creativă care a promovat și a ajutat la instituționalizarea științelor și artelor, hrănind umanismul renascentist și raționalismul iluminist.

Dar ce mai pot însemna toate acestea astăzi? Este posibil de stabilit urbanitatea ca obiectiv al politicilor urbane? Poate fi urmărită sistematic prin proiectarea urbană? Care sunt condițiile care o favorizează, și în ce situații dispare?

În primul rând, Zijderfeld adună componentele urbanității Evului Mediu târziu pe care le consideră a supraviețui și astăzi: (1) un model de solidaritate rațională,

380. *a lively and vigorous urbanity is, according to the present theory, the essence and core of such an urban renewal and revitalization. Ibid. p. 19.*

381. Pornind de la presupunerea curentă de final de secol al XIX-lea, că locurile industriale nu au un caracter, ci sunt modelate din același lut al impersonalului, dominate de fabrici și birouri, Weber consideră că urbanismul modern nu articulează și nu exprimă posibilitatea reală a orașului ca fapt cultural. Dimpotrivă, scrie el, pe cât ce complexe și sofisticate sunt procesele capitalismului, pe atât de retrograd este mediul urban pe care îl produc: cu nimic mai civilizat decât în Evul Mediu târziu, nimic mai mult decât o aglomerare de instituții primitive și subdezvoltate. Sperând să arate ce lipsește din orașele moderne europene și ce bogăție ar fi posibilă în interiorul acestora, Weber caută condiții „ideal-tipice” ale orașului, aproximat terminologic prin *cosmopolitism* – o stare a structurilor sociale care încurajează diversitatea și inovarea, favorizând astfel multiplicitatea modurilor de viață și acționând ca agent de emancipare. Dintre toate, Weber susține că cel mai aproape de întrunirea acestor condiții se găsesc orașele Evului Mediu târziu nord-vest european, în egală măsură cu birocrațiile antichității chinezești, orașele stat grecești sau republicile Renașterii italiene. v. Weber, M. 1921. *Die Stadt*. trad. ro. *Orașul*. București: All, 2013.

locală și cosmopolită deopotrivă, care oferă locuitorilor un sens de identitate colectivă și chiar mândrie, dar împiedică șovinismul local prin viziune cosmopolită; (2) un etos economic al producției și responsabilității civice (mai degrabă decât al consumului), plasându-se astfel între tradiție și modernitate; (3) un pluralism cultural care depinde de medierea dintre sfera publică și cea privată, printr-un câmp intermediar al instituțiilor tradiționale (biserica, familia, uniuni, școli, universități, cluburi), dar și al rețelelor și asocierilor voluntare moderne. Miza păstrării și întăririi acestor elemente este extrem de mare, avertizează autorul, ținând seama de faptul că urbanitatea este legitimarea primă a oricărui organism urban și precondiția necesară pentru restul politicilor urbane, unde nu resursele sunt esențiale ci gândirea dimensiunilor calitative. Inclusiv în lupta împotriva buzunarelor de sărăcie, spune el, este nevoie de această gândire în termeni calitativi, ai „urbanității”, fără de care nici cel mai impresionant nivel de resurse investite nu poate aduce vreun rezultat real.

Pe cale de consecință, Zijderfeld propune un minim necesar de condiții pe care le consideră favorabile dezvoltării urbanității și opririi dezintegrării orașelor contemporane: (1) o cultură a societății deschise, a toleranței civice și a înțelegerilor reciproce, pentru o diversitate socio-culturală puternică și rezistentă la presiunea strategiilor segregaționiste sau uniformizatoare (*melting pot*); (2) pluriformitate funcțională; (3) dinamismul centrului urban istoric; (4) descentralizarea națională și apoi o combinație de centralizare cu descentralizare la nivel regional și urban, după noile modele de *leadership* în care directorul executiv (administrația locală) este și o figură care inspiră și adună eforturile voluntare pentru atingerea unui obiectiv comun.

Totodată, el atrage atenția că nimic nu este mai grav în defavoarea urbanității, și nu ar accentua și mai mult pierderea culturii economice și civice a orașului, decât o administrație supra-birocratizată care nu are viziune, încredere în sine și în misiunea pe care o are, și care îi tratează pe cetățeni ca pe niște receptori pasivi de subsidii și servicii publice.

În încheiere, Zijderfeld scrie că fiecare oraș este liber să își decidă propria soartă, dar nu trebuie să scape din vedere că „*orașele sunt ca oamenii: pentru a fi recunoscute și ținute minte, trebuie să aibă o față, o identitate recognoscibilă, o personalitate care transmite încredere și loialitate. Urbanitatea oferă exact aceste lucruri!*”.³⁸²

382. *That is true, but it is with cities just as with people: in order to be recognized and remembered, they must have a face, a recognizable identity, a personality that engenders trust and loyalty. Urbanity provides cities with just that! Ibid. p.187.*

Aceiași Meta Berghauser Pont și Per Haupt scriu că „urbanitatea” (*stedelijkheid*), împreună cu conceptul de „calitate spațială”, au căpătat un rol central în definirea ambițiilor de dezvoltare urbană din Olanda începând cu anii 1990, pendulând între condițiile spațial-morfologice și utilizările socio-economice ale orașului.

Cel mai notabil moment în sprijinul acestei afirmații este pregătirea planului (structural) de dezvoltare a Amsterdamului din 2003, subintitulat „*Optând pentru urbanitate*”. Unul din primele studii de fundamentare comandate de Municipality a fost o cercetare teoretică a conceptului, încredințată Centrului de studii pentru Mediul Metropolitan din Amsterdam (AME), pornind de la întrebările: ce este urbanitatea? Cum se naște într-o regiune policentrică? Ce implicații poate avea în domeniul planificării spațiale?³⁸³ Prin aceasta, Amsterdam susține relevanța conceptului și a problematicei pe care o subîntinde pentru lumea europeană a noului mileniu, mai ales în atmosfera ideilor exprimate de Zijderveld în încheierea studiului descris mai sus și pe care le reia într-o conferință din 1992:

*Urbanitatea are pentru oraș un rol similar culturii manageriale a unei corporații sau administrații. Orașele fără urbanitate nu au chip și nici energie care să le propulseze. Acest lucru atrage după sine o carență de legitimitate a administrației, incapacitatea acesteia de a elabora politici credibile, iar economia intră în derivă, fiind incapabilă să atragă investițiile necesare.*³⁸⁴

-
383. Gemeente Amsterdam. 2003. *Structuurplan Amsterdam. Kiezen voor stedelijkheid*. Amsterdam: dRO. Chiar dacă cercetarea de față nu se poate opri mai atent la studiile de fundamentare ale acestui plan, merită de reținut interesul cu care din ce în ce mai multe orașe privesc „urbanitatea” ca un concept resursă. v. Bertolini, L. & Salet, W. 2003. Planning Concepts for Cities in Transition: Regionalization of Urbanity in the Amsterdam Structure Plan. In *Planning Theory & Practice*, Vol. 4, Nr. 2, iunie 2003, pp. 131-146. Pentru inițierea unei cercetări a cazului olandez, v. și Urhahn, G.B. & Bobic, M. 1996. *Strategie voor stedelijkheid*. Bussum: Uitgeverij. sau Lengkeek, A. 2007. *Stedelijkheid als rendement: privaat initiatief voor publieke ruimte*. Haarlem: Trancity.
384. *Stedelijkheid heeft voor een stad dezelfde functie als een bedrijfscultuur voor een onderneming of een bestuursapparaat. Zonder stedelijkheid heeft een stad geen gezicht en ontbeert zij drijfkracht. Het ontbreekt dan het bestuur aan legitimiteit en overtuigingskracht en de economie is stuurlos, slaagt er niet in om de noodzakelijke investeringen aan te trekken.* Zijderveld, 1992. apud. Berghauser Pont, M. & Haupt, P. 2009. *Op. cit.* p. 60.

În același moment al finalului anilor 1980, interesul urbaniştilor și politicianilor austrieci – până atunci acaparat de centru și de pregătirea acestuia pentru industria turismului (înfrumusețări, cosmetizări, intervenții scenografice) – se întoarce către periferii, dar de data aceasta fără a mai abandona nucleul istoric și valorile acestuia (cum se întâmplase în anii 1950). Astfel, în 1981 se lansează concursul de idei pentru extinderea orașului la nord de Dunăre – *Donaustadt 2000* – urmărind următoarele obiective definite de primarul Leopold Graz:

*O dată cu metroul care leagă centrul orașului de centrul Kagran, a devenit clar că are loc o schimbare majoră în Viena: orașul nostru se transformă dintr-un oraș lângă Dunăre într-un oraș pe Dunăre. Cartierele de pe ambele părți ale fluviului ar trebui să fie la fel de plăcute locuirii, la fel de bine deservite, la fel de importante.*³⁸⁵

Ulterior, planul pentru dezvoltarea orașului din 1984 propune o strategie urbană guvernată de dialogul dintre adaptarea subtilă a substanței istorice a vechiului nucleu și extinderea în lungul unor linii de transport public eficient. Cu doar doi ani înainte de căderea Cortinei de Fier, viceprimarul Erhard Busek scrie că:

*Viena nu va deveni niciodată tipul de lume pe care au promis să o construiască socialiștii, în anii 1950. Totuși, importanța orașului nostru ar putea merge dincolo de cea a capitalei unei mici țări, dacă ne dăm seama de oportunitățile pe care le oferă poziția noastră geopolitică, experiența istorică și posibilitățile culturale, dar și o concepție politică activă. Dacă își propune, Viena poate fi o metropolă. A fi metropolă înseamnă un nivel ridicat de urbanitate, cosmopolitism, diferențierea dintre vis și realitate.*³⁸⁶

385. *Ever since the Underground has been connecting the city centre to the Kagran centre, it has been clear that a significant change is taking place in Vienna: our city is changing from a city beside the Danube to a city on the Danube. The neighbourhoods on either side of the river should be equally pleasant to live in, equally well serviced, equally important.* Leopold Graz. 1981. 1987. Apud Tabor, J. „The State of the Art”. In *Vienna, Architecture. the State of the Art IV*. Vienna City Planning Bureau, 2003, pp. 21-22.

386. *Vienna will never become the type of world which the Socialists promised to build in the 1950s. However, the significance of our city lies beyond that of a capital of a small country if we realise the opportunities offered by our geopolitical position, historical experience and cultural possibilities, and by an active political concept. If it so wishes, Vienna can be a metropolis. To be a metropolis means a high degree of urbanity, cosmopolitanism, the recognition of dream and reality.* Erhard Busek. 1987. Apud Tabor, J. „The State of the Art”. In *Vienna, Architecture. the State of the Art IV*. Vienna City Planning Bureau, 2003, p. 20.

După destrămarea frontierei dintre Est și Vest, la doar 60 de km distanță, Viena își recapătă poziția centrală în Europa și devine o destinație importantă a migrației dinspre est. În noul context local și geo-politic, planul de dezvoltare urbană din 1994 capătă misiunea extrem de importantă de a defini bazele urbanistice pentru această „nouă epocă a întemeierii” (*neuen Gründerzeit*), ghidată spațial de extinderea peste Dunăre și de pregătirea terenului pentru Târgul Internațional care ar fi urmat să aibă loc în 1995.

În cadrul studiilor de fundamentare ale planului, Hannes Swoboda, consilierul municipal responsabil pentru dezvoltarea urbană, planificarea urbană și transport, le cere lui Häußermann și Siebel să facă un studiu teoretic și social al diferitelor dimensiuni ale conceptului de urbanitate, pentru a vedea dacă și cum s-ar putea aplica în planificarea noilor cartiere la nord de Dunăre.

Pornind de la definirea urbanității în sens larg, ca o categorie istorică ce desemnează „o anumită fază de dezvoltare socială și un mod de viață corespunzător”,³⁸⁷ autorii semnalează de la început că lucrul cu urbanitatea necesită o abordare euristică și nu presupune în niciun caz căutarea unui model comun, anistoric al „Orașului”, insistând că teoretizarea acestui concept servește la dezvoltarea unui instrument analitic pentru evaluarea calitativă a orașului, și nicidecum la construirea unui model normativ gata de impus realității. Deși elemente concrete ca dimensiunea, densitatea, eterogenitatea, oferta instituțională etc. sunt condiții de existență ale orașului, urbanitatea – ceea ce face ca un oraș să fie oraș – are nevoie de timp. Este un derivat al istoriei.

Prima parte a studiului explică cinci definiții ale urbanității. (1) Cea *sociologică* o așază în siajul ecologiei sociale a școlii de La Chicago, pornind de la Simmel și continuând cu Wirth – ca unitate relativ mare, dens populată și social stabilă, de persoane fizice eterogene. (2) Cea *funcțională* pornește de la Carta de la Atena și conduce la definirea ca existența la un grad ridicat de complexitate a celor 4 funcțiuni de bază (locuire, muncă, recreere și circulații). (3) Cea *psihosocială* o descrie ca mediu favorabil dezvoltării unui comportament polarizat între sfera publică și cea privată. (4) Definiția *politică* o abordează în termeni de virtute civică și democratică – ca auto-determinare și emancipare a individului prin educație și performanță, și nu prin origine. (5) În fine, cea *istorică* o consideră un fapt al

387. *Urbanität kann jedoch in einem umfassenden Sinn auch als historische Kategorie begriffen werden, die eine bestimmte Phase der gesellschaftlichen Entwicklung und eine bestimmte Lebensweise in dieser Phase kennzeichnet.* Häußermann, H. & Walter Siebel. 1992. *Urbanität*. Magistrat der Stadt Wien, Magistratsabteilung 18 – Stadtstrukturplanung, Wien.

civilizației prin care se manifestă și se măsoară eliberarea de lupta pentru asigurarea vieții de zi cu zi.

Chiar dacă necesare, elementele pe care le implică cele cinci definiții nu sunt și suficiente pentru a impregna imediat cartierele noi cu urbanitate. Aceasta se dezvoltă în timp, crește din procese sociale, din dimensiunea istorică a orașului. Înscriindu-se în linia deschisă de Jacobs și Lynch, cei doi sociologi germani scriu că urbanitatea se hrănește din dezordine, din neplanificat, din întâmplare, din surpriză, din prezența străinilor; așa cum își trage seva și din economii alternative (vânzători de stradă, activități informale) sau activități semi-legale. De asemenea, ei reiau ideea lui Simmel, a anonimatului ca precondiție pentru comportamentul deviant, de nișă, ferit de controlul formal și susceptibil astfel de a provoca sau găzdui emanciparea: pentru că, scriu Häußermann și Siebel, orașul este dintotdeauna laborator al schimbării sociale, iar urbanitatea este întotdeauna parte dintr-un act eliberator. Urbanitatea este conflictuală, este obositoare și amenințătoare, dar tocmai prin acestea predispozează la o anumită sociabilitate și forță de emancipare, fie ea politică, așa cum a fost eliberarea de regimurile feudale pentru dezvoltarea de forme democratice; economică, precum trecerea de la circuitele închise ale economiei domestice la piața liberă; sau socială, cum s-a întâmplat cu desprinderea de comportamentul normativ impus din exterior pentru dezvoltarea capacității de auto-conceptualizare și de participare la cultura spațiului public.

Căutând să răspundă întrebării adresate de Swoboda, dacă „urbanitatea” poate fi folosită în planificarea urbană, autorii argumentează, de fapt, criza conceptului, căzut în desuetudine și uzat moral. Mai întâi, scriu ei, conceptul este desuet prin pierderea suportului social al ambelor forme de cultură urbană pe care le-a produs orașul european modern (proiectul social liberal și utopia socialistă), dar și prin pierderea interesului pentru emancipare, înecat în banalizarea speranțelor și în modele comportamentale rutiniere, tipizate (și tipizabile). Apoi, este uzat moral prin asocieria vizuală care a dus la muzeificarea centrelor istorice ca produse de lux ale unei vieți burgheze preindustriale, atrăgând după sine blocajul eforturilor de revitalizare bazate pe acest concept.

Dar în ciuda acestor neajunsuri, „urbanitatea” rămâne extrem de relevantă pentru planificarea urbană, atâta timp cât este înțeleasă ca o categorie critică ce informează deciziile politice. Astfel, Häußermann și Siebel propun o serie de recomandări operaționale derivate din elaborarea conceptuală a noțiunii: (1) asigurarea egalității sociale; (2) rezolvarea problemei cetățeniei (în speță a dreptului de vot) pentru dezvoltarea capacității societății de a integra pluralitatea (devenind din ce în ce mai cosmopolită și multiculturală); (3) recunoașterea istoriei și patrimoniului ca suport

al auto-determinării culturale, împreună cu problematizarea deciziei privind ceea ce este relevant și cum trebuie valorificat; (4) reconcilierea cu natura, prin contingente spațiale și schimbarea modului de viață a locuitorilor; (5) un nou cotidian, emanciparea față de ritmurile industriale prin program individualizat și suveranitatea individului asupra timpului său, pentru o „nouă unitate a vieții de zi cu zi” – dar menținerea coordonatelor de timp social – precum sărbători, carnaval, Ramadan, Sabat, ziua de duminică etc.; (6) deschiderea la contradicții – coexistența echilibrată a modurilor de viață, culturilor, etniilor sau religiilor diferite; (7) flexibilitatea planificării – procese deschise, posibilitatea de a integra neașteptatul, gândirea inclusiv a reciclării pentru noi moduri de viață, altele decât cele avute în vedere la construirea inițială; (8) dezvoltarea policentrică, mai adecvată dezvoltării diferențelor și creșterii ca metropolă multiculturală – după cum o arată cazul New York-ului; (9) promovarea modelului de oraș multicultural până la scara domestică, lucru imperios necesar în perspectiva deschiderii granițelor europene; (10) diferențierea clară dintre sfera publică și privată – condiție pentru dezvoltarea unui comportament urban – și existența unui mediu (spațial și social) de tranziție dintre cele două.

Cei doi sociologi conchid studiul reamintind faptul că „urbanitatea” conține o doză de utopie și că elementele unei noi urbanități sunt doar parțial planificabile, de unde nevoia acceptării faptului că orice cartier nou se va atașa parazit la urbanitatea Vienei vechi, fără să se poată măsura cu forța istoriei acesteia. Dar recomandările de mai sus pot servi drept puncte de plecare pentru o nouă urbanitate, o urbanitate viitoare; în final, pentru dezvoltarea unei identități de sine stătătoare, care să poată face față în dialogul cu Viena veche.

*

Dacă marca primului *Gründerzeit* este dată de ringul vienez (*Ringstrasse*), reînțemeierea în prag de nou mileniu urmează să fie ghidată de axe teritoriale (precum dezvoltarea către est spre Bratislava) și de o constelație de centre de cartier care să contrabalanseze dezagregarea spațială favorizată de urbanismul postbelic. Studiul efectuat de Häußermann și Siebel răsună în cerințele pentru planul de dezvoltare urbană formulate de Hannes Swoboda în 1992, care pornesc de la premisa că „*Viena trebuie să își conserve tradițiile și identitatea și totuși să pună accentul pe noutate și, parțial, pe insolit*”.³⁸⁸

Continuând calea deschisă după 1990, planul de dezvoltare din 2005 reafirmă principiul acțiunii locale în perspectivă globală, dar cu un raport de forțe favorabil dimensiunii sociale și politice. Bazat pe cinci principii – sustenabilitate, participare publică

388. Swoboda, H. 1992. *Apud* Tabor, J. „The State of the Art”. In *Vienna, Architecture. the State of the Art IV*. Vienna City Planning Bureau, 2003, p. 16.

(supliment al democrației reprezentative), egalitate de gen, diversitate (inclusiv răspunsuri inovatoare la migrație și politici de integrare), logică de proces (indicatori și metode de monitorizare și răspuns), planul acordă o mare importanță potențialului diversității și densității de a genera moduri de viață creative, combinând stiluri și culturi diferite și oferind o bază solidă pentru inovare și progres.

După cum vom vedea în capitolul următor, aceste probleme urmează să se acutizeze odată cu criza financiară și recesiunea economică din 2008, care imprimă o evoluție exponențială ritmului cu care se împletesc toate aceste fire discursive din ultimele decenii.

5.4.3

REFLECȚII. CAZUL HAFENCITY, HAMBURG, 1991-2014

Un alt caz model pentru discuția despre urbanitate în spațiul germanic post-socialist este Hamburgul, cu un impact internațional chiar mai mare decât Viena. Căderea zidului îl reazăză oraș din extrema de est a Europei de Vest, în inima Europei reunite, loc de legătură nu doar între est și vest, ci și cu țările nordice. Conștient de miza acestei re poziționări, primarul Henning Voscherau comandă încă din 1991 – neoficial – un studiu pentru potențialul de regenerare urbană a zonei portuare. Acest studiu urmează să fie prezentat public abia în decembrie 1996, de către autorul lui, arhitectul Volkwin Marg, care propune o structură urbană în spiritul Noului Urbanism și un principiu de fragmentare și mixitate funcțională. În 1997, primarul anunță intențiile de regenerare urbană a 157 ha, urmărind refacerea legăturilor dintre nucleul vechi al orașului și frontul la apă. În 1999 se lansează concursul de idei, care urmărește, dincolo de mizele locale precise, dezvoltarea unui model pentru abordarea contemporană a orașului preindustrial european.

Proiectul câștigător, aparținând echipei germano-olandeză ASTOC / Kees Christiaanse, este supus dezbaterii publice printr-o serie de expoziții și evenimente în anul 2000. O dată finalizate regulile de intervenție, proiectul este împărțit în opt segmente operaționale, fiecare condusă de câte un birou de arhitectură. Prima clădire este finalizată în 2001, împreună cu inițierea primei ediții a Maratonului și cu lansarea forumului public de discuții „HafenCity Dialogs in Kesselhaus”, care însoțește încă întregul proces de planificare, proiectare, construire și evaluare a HafenCity. Pe măsura avansării șantierului, se organizează constant acțiuni culturale și sociale – festivaluri de muzică, expoziții, ateliere de lucru, evenimente sportive etc. – pentru atragerea și sensibilizarea publicului la noile intervenții.

Mai mult decât o formă urbană, proiectul propune un nou mod al experienței urbane, bazată pe „o formă intensă de comunitate urbană” (*„an intensive form of inner city community”*) ce rezultă din „împreunarea oamenilor, mediilor, modurilor de viață și interese care altfel nu ar veni niciodată unele spre altele”, într-o constelație funcțională fin fragmentată de locuințe cu birouri, magazine, cafenele etc.. În acest sens, una dintre intrările principale din glosarul de termeni tehnici ai proiectului HafenCity este „urbanitatea”, înțelegând ca:

*senzație metropolitană a spațiului urban. Urbanitatea se naște din structura urbană potrivită, alcătuită dintr-o varietate de moduri de utilizare a terenului dinăuntru și din exteriorul clădirilor, dar și din prezența unui număr mare de oameni de tipuri diferite.*³⁸⁹

Prin urmare, spațiile accesibile public, indiferent de regimul de proprietate, au fost programate să invite la utilizările cele mai variate, de la plimbare la demonstrații politice și chiar la cerșetorie.

Chiar dacă cercetarea de față nu poate cuprinde o analiză detaliată a realizărilor de până acum (de la darea în folosință a primului cartier în 2009), ceea ce este important de reținut ține de atenția pe care o acordă politicienii conceptului de „urbanitate” și potențialului acestuia de a contribui la o atitudine „pro-urbană” a celor responsabili de dezvoltarea urbană. La rândul lui, Kees Christiaanse poartă interesul și metodele de lucru ghidate de acest concept în intervențiile de regenerare urbană pe care le propune nu doar în HafenCity, ci și în zona portuară din Rotterdam sau în lucrul cu studenții lui de la ETH Zurich. Din punctul lui de vedere, calitatea urbană se naște din rețele, limite și spații ale diferenței – „urbanitatea este momentul în care noi rețele pot evolua din interacțiunea celor vechi” –, reflecția asupra noțiunii de „urbanitate” generând un teren fertil pentru înnoirea culturală prin colonizarea cu diferite activități noi a zonelor portuare abandonate.³⁹⁰

*

Situată la intersecția spațiului germanofon cu cel italic și italian, Elveția reprezintă un caz aparte în peisajul postbelic al gândirii proiectului urban și al conceptelor asociate acestuia. Nu s-a confruntat nici cu probleme de reconstrucție după război, nici cu probleme socio-economice grave ale cartierelor generate de urbanismul

389. *The metropolitan feel of an urban space. Urbanity basically arises from an appropriate urban structure made up of a variety of land uses in and outside buildings, as well as the presence of a large number of people of different types.* www.hafencity.com

390. Christiaanse, K. 2004. „Neue Urbanität in alten Häfen”. In *Topos*, nr. 44.

funcționalist (sau de valuri imigraționiste considerabile). Pe de o parte, aici se întâlnesc deopotrivă practicile franceze, italiene și germane, în care „urbanităț” intră ca veriga lipsă dintre preocupările arhitecturale și condițiile de producere a „societății urbane”. Pe de altă parte, față de varietatea demersurilor pe care le-am rezumat anterior, problematizarea „urbanității” din această zonă culturală (cel puțin în mediul academic) ocolește tentațiile de supra-teoretizare a conceptului, asimilând-ul cu abordarea – teoretică și practică – a educației pentru sustenabilitate.³⁹¹

Această direcție este departe de a fi o politică a struțului. Este vorba mai degrabă de un anume pragmatism teoretic, care profită de confluența conceptelor și de actualitatea discuțiilor și tendințelor la nivel mondial. După cum vom vedea în capitolul următor, conceptul de „urbanitate” câștigă teren în afara continentelor european și american mai ales după intrarea în vigoare a Protocolului de la Kyoto în 2005, prin formularea practicilor spațiale care să contribuie la dezvoltarea durabilă globală și, respectiv, prin educația pentru alegerea și formularea unor moduri de viață sustenabile, versatile și responsabile.

391. v. Angelus Eisinger, care consideră că urbanitatea este un cuvânt magic, promisiunea unui oraș competitiv care pornește cu angajamentul față de oraș, asociat cu calități urbane precum deschidere, toleranță și diversitate, care nu pot fi apanajul exclusiv al arhitecturii sau al declarațiilor politice. Eisinger, A. 2003. *Urbanităț*. ETH Zurich.

Cele 3 capitole precedente așază formarea discursului modern despre „urbanitate” la confluența democrațiilor europene cu cea americană, subliniind schimbările de atitudine față de oraș din ultimele două secole, în contextul competiției cu teritoriul (rural, suburban, rural și a.m.d.) pentru recunoașterea ca spațiu al libertății și emancipării și ca imagine a unei noi promisiuni pentru o viață frumoasă. Parcursul noțiunii în cele trei contexte culturale și profesionale dezvăluie relația circulară dintre emanciparea politică și socială și ideile pe care se construiește proiectarea urbană în cele trei cazuri studiate. Dincolo de particularitățile fiecărui caz, ele povestesc despre renașterea „dorinței de oraș”; un oraș ale cărui principii spațiale (precum centralitatea, densitatea sau compactitatea) par mai adecvate noilor interpretări ale principiilor democratice (precum auto-guvernarea, pluralismul și diversitatea). În această rețea conceptuală, „urbanitatea” țese un fir al maturizării unei idei, care ține de reedificarea „urbanului” american după chipul orașului european, considerat ca „*cel mai adecvat mediu locuibil conceput vreodată de om*”,³⁹² dar și de reevaluarea etică și profesională a proceselor și politicilor urbane europene, după asemănarea pluralismului politic american.³⁹³

392. *the most congenial living environment ever designed by man*. Burtenshaw, D., Bateman, M., Ashworth, G. 1991. *The European City - a Western Perspective*. London: David Fulton, p. 304.

393. Pe această teorie centrală a politicii americane se bazează, de altfel, existența grupurilor de interese, economice și non-economice, adunări de indivizi care se organizează pentru a promova un interes politic comun, vizează schimbări legislative, de strategie sau de politici publice, fiind un mijloc de bază pentru auto-guvernare dar și un barometru al importanței unui anumit interes în societate, la un moment dat. Deoarece nu toate interesele sunt egal reprezentate, apariția și dezvoltarea urbanismului participativ și apoi pledant (*advocacy urban planning*) după 1960 poate fi considerat un indiciu al faptului că spațiul orașului și calitatea vieții devin suficient de problematice pentru a atrage atenția și

În acest sens, discursul despre „urbanitate” trasează o genealogie a urbanismului participativ ca experiență politică a orașului, adică a experienței cetățeniei active, exercitate prin implicare (*engagement*), abilitare (*empowerment*) și participare (*participation*) în cadrul politicilor urbane și proceselor decizionale privind dezvoltarea mediului de viață. Dezvoltat în Statele Unite, unde comunitatea locală modernă are în mod constitutiv un mai mare control și o mai mare putere de influență asupra deciziilor și determinării democratice a locului, urbanismul participativ ia amploare în Europa abia după 1980,³⁹⁴ în ciuda căutărilor anterioare de recuperare a resurselor istorice pentru cetățenia activă europeană (v. Salin). Decalajele motivației de participare de o parte și de alta a Atlanticului, măsurate în 1979, confirmă această întârziere:

	SUA	Austria	Anglia	Olanda	Germania
Implicarea în rezolvarea problemelor comunității	37%	14%	17%	18%	14%
Contactarea autorităților	27%	12%	11%	13%	11%
Semnarea de petiții	58%	34%	22%	21%	31%

Fig. 6-1. „Conventional political participation in five countries” (Patterson. *Op. cit.* p. 250)

În același timp, noile figuri ale autoguvernării și diversității (în urma generalizării drepturilor civile) caută mai degrabă centrul (ca loc al schimbului), densitatea (ca antrenament al tactului social) și mixitatea funcțională (ca facilitare a proximității și simbol al ospitalității și echității), adică acele calități asociate orașului european tradițional.³⁹⁵ Pe aceste principii se formulează *Noul Urbanism* (*New Urbanism*), și tot din această rațiune se dezvoltă cultura spațiului public, privit ca nerv spinal în elaborarea unei noi figuri a lumii urbane contemporane (spațială, socială, identitară, politică). Prin aceasta, conceptul de „urbanitate” se extinde dincolo de spațiul european. El nu mai descrie doar viața urbană din Europa, ci devine un soi de „mit mobilizator”³⁹⁶ pentru

a stârni motivația. Inclusiv nașterea *urban design*-ului poartă însemnele agregării ca grup de interese pentru pledarea în favoarea acțiunii asupra orașului prin prisma și în favoarea experienței celor care îl locuiesc.

394. v. *Carta Europeană a Autoguvernării Locale*, 1985.

395. Apelul la figura orașului european apare ca instrument conceptual de definire a unui exemplu pozitiv, opus distopiei orașului american (împrăștiat în teritoriu, segregat, dezordonat, nesustenabil, scump...). Pentru distopia orașului american, v. Davis, M. 2006. *Planet of Slums*. Londra, New York: Verso.; (1990). *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*. Verso, 2006.

396. v. Mongin, O. 2005. *Op. cit.* p. 269. El vorbește despre „orașul european” ca fiind în mod tradițional asociat cu experiența urbană, ceea ce îl face un „mit mobilizator” al refondării politice și culturale a „orașului-global”.

fenomenul urban global, asociind densitatea construită, funcțională și socială; un mit preluat și de orașe din Africa, Asia de Sud-Est, Australia sau Noua Zeelandă.³⁹⁷ Cu toate acestea, „urbanitatea” continuă să fie un concept puternic pentru identitatea europeană și pentru dezvoltarea federală a UE.

*Centrele istorice europene, cu clădirile lor, cu spațiile lor urbane și cu tramele lor stradale, oferă o legătură importantă între trecut, prezent și viitor; ele conțin elemente neprețuite de patrimoniu arhitectural; sunt locuri care păstrează cu evlavie memoria orașului; stabilesc un sens al identității pentru generațiile prezente și viitoare și sunt factori esențiali în stabilirea unui sens al solidarității și unui sens al comunității între oamenii Europei.*³⁹⁸

În paralel cu *Noul Urbanism*, Consiliul Europei – prin Congresul Autorităților Locale și Regionale – lansează, în 1980, *Campania Europeană pentru Renașterea Urbană*, urmărind orientarea dezvoltării urbane către aspectele calitative mai degrabă decât cantitative. Astfel, sub umbrela sloganului „o viață mai bună în orașe” (*A better life in towns / Des villes pour vivre / Städte zum Leben*), temele campaniei urmăresc îmbunătățirea mediului fizic urban, reabilitarea cadrului construit existent, crearea de oportunități sociale și culturale în orașe, dezvoltarea comunitară și participarea publică.³⁹⁹ În 1992, același Consiliu emite *Carta Urbană Europeană*, un pas esențial pen-

397. v. Latham, A. 2003. „Urbanity, Lifestyle and Making Sense of the New Urban Cultural Economy: Notes from Auckland, New Zealand”. In *Urban Studies*, Vol. 40, No. 9, 1699–1724, August 2003.; Radovic, D. 2003. The urbanities. Osaka and the concept of urbanity in culturally diverse contexts. In *International Planning History Conference 11- „Planning Models and the Culture of Cities”*, Barcelona, 14-17 iulie 2004.; Debies-Carl, J. & Huggins, C. 2009. „City Air Makes Free: A Multi-Level, Cross-national Analysis Of Self-efficacy”. In *Social Psychology Quarterly*, Vol. 72, No. 4 (decembrie 2009), pp. 343-364.; Radovic, D. (ed.) 2009. *Eco-Urbanity: Towards Well-Mannered Built Environments*. NY: Routledge. Mau, B. 2010. „Urbanity, Revised”. In *World Policy Journal*, MIT Press, iarna 2010/2011.; Obeng-Odoom, F. 2011. „Urbanity, Urbanism, and Urbanisation in Africa”. In *African Review of Economics and Finance*, Vol. 3, No.1, decembrie 2011.

398. *European historic centres, with their buildings, urban spaces and street patterns, provide an important link between the past, the present and the future; they contain priceless elements of the architectural heritage; are places which enshrine the city's memory; establish a sense of identity for present and future generations and are key factors in establishing a sense of solidarity and a sense of community between the people of Europe. The European Urban Charter*, 1992.

399. v. Congresul Autorităților Locale și Regionale ale Consiliului Europei. 1992. *Carta Urbană Europeană*. „Renașterea Urbană Europeană” este reiterată în martie 1996, prin expoziția „A Vision of Europe”

tru recunoașterea importanței fenomenului urban în dezvoltarea economică, socială și culturală în Europa și fundament al textelor ulterioare de referință pentru politicile urbane europene și pentru implicarea directă a cetățenilor în dezvoltarea urbană. Implicarea cetățenilor este văzută aici ca formă de mediere între diferitele niveluri ale interesului public și diversitatea modurilor de viață comunitară și individuală.

Un deceniu și jumătate mai târziu, *A doua Cartă Urbană Europeană – Manifest pentru o Nouă Urbanitate* articulează mult mai clar principiile de abordare a locuirii urbane, *pentru o guvernare etică, dezvoltare sustenabilă și solidaritate în politicile urbane*. Afirmând definitiv emanciparea orașelor de sub tutela statului (și a teritoriului) și recunoașterea lor ca forțe motrice ale dezvoltării și federalizării europene, *Carta* propune un *proiect de urbanitate* ilustrat ca o „*combinație de valori umaniste, libertăți individuale, prosperitate economică, solidaritate socială, grijă pentru planetă și cultură a locuirii*”. Astfel, perspectiva globală a unei noi urbanități se înrădăcinează în moștenirea instituțională europeană, singura care „*poate resuscita spiritul public al cetățenilor și apetitul acestora pentru democrație*”, ținând seama că experiența orașului nu poate fi deplină în absența asumării responsabilității și a exercitării informate a cetățeniei.⁴⁰⁰

Pe măsură ce problema urbanului devine prioritate a construcției europene,⁴⁰¹ proiectantul urban este chemat să formuleze răspunsuri din ce în ce mai complexe. Este vorba de răspunsuri cu sensul de a salva tradiția orașului ca loc favorabil dezvoltării aceluiași tip de cetățean dornic să transforme orașul, dar și să se lase „lucrat” de acesta, a aceluiași cetățean disponibil să își asume drepturile și datoriile față de cetate. Ghiu sugerează chiar explorarea ideii că misiunea arhitectului ar deveni astfel aceea de a ne face pe toți oameni cu adevărat *politici* (inclusiv pe politicieni), în timp ce figura arhitectului încredințat cu această misiune ar deveni „*modelul noului tip de om politic*”, iar „*orașul, mediul urban și politicile urbane [ar fi] model, laborator pentru politicile publice – mediu ideal*”.⁴⁰² Provocatoare și polemică, această afir-

Bologna Triennale II, îngrijită de Gabriele Tagliaventi. Dintre temele expoziției, amintim: continuarea construirii orașului burghez, urbanizarea suburbiilor, recalificarea spațiului public, recucerirea centrului orașului, recucerirea spațiului sacru, revitalizarea orașului-grădina, vindecarea orașului s.a.m.d. Dintre participanți, amintim: Gabriele Tagliaventi, Leon Krier, Maurice Culot, Dawid Watkin etc. v. www.avoe.org.

400. v. Congresul Autorităților Locale și Regionale ale Consiliului Europei. 2008. *Carta Urbană Europeană II – Manifest pentru o nouă urbanitate*.

401. Hahn, J. 2011. *Innovative visions towards the European Urban Agenda*. Parlamentul European, 9 feb 2011.– „*urban as a new priority for EU*”.

402. Ghiu, B. 2011. „Urbanul ca teren de recompunere a politicii”. Punctaj de discuție al intervenției pentru masa rotundă „Concepte ale politicului și politicilor urbane” din cadrul seminarului interdisciplinar „Identitatea orașului românesc contemporan” (proiect Idei/CNCSIS), Cluj, Bastionul Croitorilor, 17 iunie

mație confirmă întrucâtva similaritatea cu chemarea pe care Cicero o adresa oratorilor, anume de a prelua frâiele salvării morale a Republicii prin recuperarea propriei moralități și a propriilor virtuți și prin oferirea de sine ca model pentru ceilalți, prin apariție și discurs, prin acțiuni și prin legile propuse (v. cap. 1). În cazul de astăzi, încrederea pare să fie acordată proiectantului urban.

6.2

INVENTAREA „URBANITĂȚII EUROPENE” ȘI CONCURSUL EUROSPAN

Concursul European pare să trimită spre acest ideal. Reunind arhitecți, urbanști, cercetători, politicieni, investitori și dezvoltatori, European este o federație de organisme naționale europene angajate în procese de reflecție, dezbateri și inițiative în jurul temei „urbanității europene”. Principala acțiune guvernată de această federație este concursul biennial de arhitectură *European*, lansat în 1988 și ajuns la a treisprezecea ediție, care urmează să fie lansată în 2015. Continuare a concursului PAN (*Programme Architecture Nouvelle*), inițiat în 1971 de Ministerul Dezvoltării Francez în scopul îmbunătățirii calitative a locuințelor sociale, European incită la reflecție, dezbateri și acțiune la scara europeană pentru noi concepte și moduri de a pune în operă mecanismele unei noi „urbanități europene”.⁴⁰³ Prin modul de reprezentare discursivă a orașului, prin faptul că reunește profesioniști, actori politici, economici, sociali etc., având, prin aceasta, și puterea de a promova ideile și concepțiile despre oraș, European și-a confirmat rolul de formator de opinie și barometru al proiectării urbane la nivel european în ultimele două decenii și jumătate.⁴⁰⁴ În același timp, prin forțele antrenate, fiecare ediție se constituie într-o radiografie a preocupărilor focale la momentul formulării temei și alegerii siturilor. Succesiunea și narațiunea edițiilor acestui concurs pot constitui în sine o cercetare extrem de interesantă. Pentru moment vor fi doar prezentate succint, urmărind recurența „urbanității” și corelarea ei cu problematica discursurilor prezentate mai sus.

European 1 (1988-1990), *Evoluția modurilor de viață și arhitecturi ale locuirii*, pornește

2011. Atelier LiterNet > eseu > Evul Media.

403. Definită ca „manieră comună de a trăi în oraș, dar și o disponibilitate de reflecție asupra eterogenității formelor sale în raport cu diversitatea utilizatorilor, și de gândire a spațiului public pentru a favoriza întâlnirea oamenilor în locurile comune”. v. www.europan-europe.eu

404. Statisticile concursului între prima și a douăsprezecea ediție arată o dublare a numărului de proiecte predate (800 față de 1762) și a țărilor europene implicate: nouă țări în 1988 (Belgia, Germania, Grecia, Spania, Franța, Italia, Olanda, Austria, Elveția) față de șaisprezece în 2012 (Austria, Belgia, Danemarca, Finlanda, Franța, Germania, Ungaria, Italia, Kosovo, Olanda, Norvegia, Polonia, Portugalia, Spania, Suedia și Elveția).

de la dualitatea centru-periferie ca expresie a două moduri de locuire și deci, de configurare a locuinței. Ridicând întrebări privitoare la modul de viață european, la elementele specifice și comune ale țărilor europene, tema plasează reflecția la incidența noilor moduri de viață asupra interiorului locuinței (structuri familiale, moduri de lucru, individualism, noi tehnologii). Lăsată în seama concurenților, alegerea sitului – care trebuie să fie o situație tipică centrului sau periferiei unui oraș – pare în sine o tentativă de estimare a competiției (încă de actualitate) dintre centru și periferie pentru captarea atenției proiectantului urban.

European 2 (1991-1992) – *Locuirea în oraș, recalificarea siturilor urbane* – aduce în atenție terenurile virane și invită la formularea posibilităților de recompunere urbană pornind de la strategii care gravitează în jurul locuirii. Este o ediție care testează, mai mult decât prima, teoriile procedurale ale proiectării urbane, confirmând astfel preocuparea momentului, pentru transformarea structurală a urbanismului și pentru căutarea unor noi scări ale urbanității (Choay, v. cap. 7). Siturile sunt propuse de primării în diferite părți ale orașului, în coerență cu viziunea și politicile de dezvoltare locală, iar concurenții sunt chemați să propună un scenariu de țesere urbană prin (re)calificarea unui sit în contextul evoluției globale a cartierului sau orașului și să proiecteze un proces de realizare adaptat realităților locale și globale contemporane (relații de putere, mecanisme de preț, negocieri între grupurile de interese).

European 3 (1993-1995) – *Acasă în oraș. Urbanizarea cartierelor de locuințe* – propune reactivarea cartierelor de locuințe existente, în acord cu noile moduri de viață, pornind de la studiul tranziției dintre *spațiile intimității* și *spațiile urbanității*. Această temă se întoarce la teoria de fond a proiectării urbane, punând problema țeserii urbane, prin inventarea unor tipologii și morfologii capabile, pe de o parte, să creeze continuități între țesutul vechi și obiectele și zonele urbanismului funcționalist, și, pe de altă parte, să descopere căi de negociere a interfețelor dintre rețelele mobilității și spațiile locuirii. Așadar, este vorba de o spațializare a țeserii urbane, în paralel cu o țesere conceptuală, care pune în lucru atât dinamica noțiunilor, prin jocul schimburilor dintre distanță, mobilitate și proximitate, cât și statornicia nevoilor de siguranță, curățenie sau confort.

European 4 (1995-1997) – *Construirea orașului peste oraș, transformarea siturilor urbane contemporane* – caută să scoată la lumină tendințele de emancipare a periferiei de sub tutela nucleului istoric, propunând reflecția asupra urmelor lăsate de orașul modern și așteptând proiecte care propun noi dinamici în locuri deja construite: renovare și restructurare dar și articularea unor noi extinderi, densificare dar și dezvoltarea naturii ca spațiu public, crearea de noi centre culturale și comerciale dar și o nouă idee de habitat. Cu această ediție, miza crește. Arhitecții sunt chemați să se exprime în privița evoluției proiectării de arhitectură. Cum putem înțelege mai

bine utilizarea spațiului urban și cum putem încorpora în proiecte noile sociabilități emergente în mediul urban? Cum putem lua în calcul evoluțiile recente, chiar dacă nu au valoare patrimonială? Cum se poate construi noul peste vechi? Cum poate fi legat *proiectul-obiect* de *proiectul-proces*, cu toate instabilitățile acestuia? Cum se pot construi spații contemporane peste urmele difuziei urbane lăsată moștenire de secolul al XX-lea? miza este cu atât mai mare cu cât această temă ilustrează ieșirea din siajul Secolului Luminilor în căutarea dimensiunilor actuale ale urbanității. Practic, se acceptă faptul că acestea pot fi găsite și în teritoriul urbanizat recent, unde se pot descoperi calități care, la rândul lor, pot fi primite ca moștenire și pot fi potențate, transformate și corelate cu altele.

European 5 (1997-1999) – *Noile peisaje ale locuirii, mobilitate și proximitate* – este o nouă privire asupra periferiei, în sensul apropierei spațiilor interstițiale situate în vecinătatea infrastructurilor. Prin aceasta se explorează gândirea orașului pornind de la logica rețelilor, precum și capacitatea de inventare de noi forme de peisaje urbane care să întărească caracterul rafinat al experienței într-un puzzle de rețele, natură, locuire și funcțiuni multiple.

European 6 (1999-2002) – *Între-orașul. Dinamici arhitecturale și Noua Urbanitate* – se concentrează pe fragmentele interstițiale dintre orașul istoric și dispersia urbană: zone demilitarizate, zone rurale absorbite de oraș, cartiere interstițiale sau industriale, uitate de dezvoltarea extensivă a urbanismului funcționalist. Aceste zone, unde se întrepătrund trame diferite, spații și construcții eterogene, moduri de viață neconturate, devin strategice în formarea orașului contemporan. Laboratoare pentru noi forme de urbanitate, acestea sunt puse sub semnul redinamizării: a modurilor de viață (diversitate), culturală (facilități sociale, sportive, de agrement), turistică (spații ale memoriilor multiple și interactive), a locurilor de muncă (mici centralități bazate pe activități artisanale, pe (auto-)angajare în mici structuri economice etc.) a rețelei urbane (noduri de transport). Studiind interstițiile, concurențelor li se cere să descopere potențialul unor noi forme de viață și de urbanitate, la intersecția dintre vechi valori urbane (tăria memoriei colective sociale și culturale) și noi forme corespunzătoare noilor evoluții ale vieții urbane și noilor idealuri extra-teritoriale.

European 7 (2002-2004) – *Provocarea suburbană. Intensitate urbană și diversitate rezidențială* – readuce în discuție dispersia urbană ca subiect al unor noi modele de planificare în spiritul orașului european și raliat la mizele sustenabilității. Prezidată de Ascher, această ediție propune explorarea cartierelor rezidențiale ca instrument urban de fundamentare a noilor modele sociale și culturale emergente, la interfața dintre scara urbană și arhitecturală: „*cum se poate transforma orașul dispersat în oraș durabil?*” Intrat timid în discursul European 6, conceptul de „urbanitate” prinde ceva

mai multă forță acum, prin cerința de inventare a unui „suport al dezvoltării urbanității” printr-un set de valori care poate genera transformarea dispersiei urbane. Jucând la interfața dintre nivelul planificării urbane și cel al arhitecturii, proiectele trebuie să răspundă simultan cerințelor din ce în ce mai mari atât de stabilitate cât și de mobilitate. Foarte semnificativă este aici aplanarea /deturnarea aparentei contradicții dintre acestea, prin lansarea reflecției sub noul termen de *ancorare* (și nu de înrădăcinare); dacă înrădăcinarea se opune mobilității, „*ancora oferă stabilitate până în clipa în care este ridicată pentru a fi aruncată altundeva*”.

European 8 (2004–2006) – *Urbanitate europeană* – oferă, pentru prima dată, și o definiție a urbanității, ca temă politică, socială și culturală, dar și profesională; o temă care se concretizează prin intervenții spațiale la interfața dintre proiectul urban și proiectul arhitectural, guvernat de

*un mod colectiv de a experimenta orașul și funcțiunile sale, dar și voința de a examina eterogenitatea formelor acestei experiențe și de a gândi un spațiu public care să încurajeze întâlnirea oamenilor în locuri pe care le împărtășesc /împart.*⁴⁰⁵

Pornind de la specificul orașului european, acela de *favorizare a întâlnirilor oamenilor diferiți în locuri comune*, European 8 lansează ideea de „*a construi societate*” (*faire société*), în sensul de a găsi soluții pentru tensiunea dintre viața laolaltă și expunerea la diversitate (*vivre ensemble*) și viața privată (*vivre chez soi et entre soi*). Tensiunea urmează să fie rezolvată prin lucrul la scara *urbano-arhitecturală*, între planificarea urbană și construcția de edificii, căutând căi de „*a arhitectura urbanitatea*” (*architecturer l'urbanité*). Acum apare manifestă misiunea European de a lucra la nivelul conceptului de „urbanitate”, în loc de planuri directe de urbanism.

*Crearea urbanității este sarcina arhitectului și peisagistului. ... urbanitatea este peisaj, atmosferă, loc: ea apare în vederea de la fereastră, dar și în diferitele tipuri de mobilitate, de la mersul pe jos la mersul cu mașina. Astfel, tema plasează competiția dintre planificarea urbană și construcția de clădiri, căutând să scoată la lumină o tehnică de a „arhitectura urbanitatea”.*⁴⁰⁶

405. A collective way of experiencing the city and its functions, but also as the will to examine the heterogeneity of its forms and to think out public space to encourage people to meet in places they share in common.

406. Creating urbanity is the task of the architect and the landscaper. It is buildings that demarcate public space, the furniture placed in it, their dialogue with vegetation, the pathways that border or cross them, which make up the sort of atmosphere one wishes to achieve. Urbanity is landscape, atmosphere, place: it is usually perceived on the scale of views from windows, but also on the scale of different types of mobility from the pedestrian to the car. The theme thus places the competition

Din textul acestei ediții se desprinde relația strânsă dintre conceptele de „urbanitate europeană”, ca manieră de a fi în oraș (conduite, atitudini) și, respectiv, de „patrimoniu”, ca mediu, cadru al orașului, situație, circumstanțe...⁴⁰⁷

Reflecția asupra urbanității revine prin European 9 (2006-2008) – *Urbanitate europeană* – dar comutând atenția spre spațiul public. Concursul cere gândirea unor proiecte „aducătoare de urbanitate” și care, în același timp, contribuie la conturarea noii filosofii a orașului sustenabil. Astfel, privind problemele spațiale ca probleme ale societății, ediția cere viziuni spațiale, ecologice și culturale pornind de la spațiile publice problematice, plasate fie la zona de fricțiune dintre cadrul construit și natural, fie în lungul rețelelor devenite bariere.

Tema urbanității europene este reiterată în European 10 (2008-2010) – *Urbanitate europeană. Inventarea urbanității* – și devine principalul scop al profesioniștilor din arhitectură, arhitectura peisajului și proiectarea urbană, acei profesioniști care dețin instrumentele pentru crearea *atmosferei de urbanitate*, percepută fie static fie prin experiența mobilității (v. Bacon și Moltke). Ea reia astfel tensiunea dintre mobilitate și stabilitate, dar privește în cupluri complexe: creșterea individualismului și instalarea în mobilitate, pe de o parte, și nevoia de momente de stabilitate la scara comunității de vecinătate, pe de cealaltă parte. Dar introduce și ideea majoră a sustenabilității ca mod de viață și ca dimensiune a urbanității.

În acest din urmă sens, European 11 (2010-2012) – *Rezonanța între teritorii și moduri de viață. Ce arhitecturi pentru orașe sustenabile?* – caută felul în care se reflectă în arhitectura clădirilor și a spațiului public preocupările climatice de ordin geopolitic discutate la *UN Climate Change Conference*, Copenhaga, 7-18 decembrie 2009. Prima cerință este alegerea unui sit care să încorporeze diversitatea; apoi, concurența trebuie să proiecteze procese urbane capabile să evolueze în timp, favorizând astfel densificarea, accesibilitatea și conexiunile, toate confluente spre obiectivul general al adaptării urbane.

Pe aceeași linie, European 12 (2012-2014) – *Orașul adaptabil: Inserarea ritmurilor urbane* – propune reflecția asupra transformărilor radicale în care sunt angajate orașele europene, transformări care țin de reducerea emisiilor de carbon și care

between urban planning and building construction, to bring to light a technique for “architecturing urbanity”.

407. Pentru explorarea relațiilor dintre noțiunile de „urbanitate” și „patrimoniu” în contextul european, v. Calciu, D. 2012. „Straturile Orașului. Memorie și patrimoniu”. În *Analele Arhitecturii*. București: Ed. Univ. Ion Mincu.

implică schimbări de morfologie și metabolism, intim legate de formularea unor noi moduri de viață. De aici decurge necesitatea de a completa proiectarea spațială cu proiectarea temporală a orașului, care se petrece în jurul noțiunii de adaptabilitate. Aceasta ține de noi moduri de utilizare a spațiilor comune, de noi metode de guvernare și de planificare urbană, dar ridică și chestiunea „ospitalității” spațiului urban și a transparenței acestuia pentru utilizatori, incluzând și folosirea împreună (*sharing*) și reciclarea clădirilor în aceste sensuri.

European 13 (2014- 2015) – *Orașul adaptabil 2. Auto-organizare, partajare (sharing), proiect (proces)* – pune și mai direct problema redefinirii modurilor de exercitare a profesiunilor amenajării spațiului, o dată cu redefinirile economice și politice ale întregii societăți. Prezidată de Sieverts și articulată teoretic cu autoritate, ediția în curs (n. la momentul finalizării tezei) își asumă *reziliența* ca provocare, *adaptabilitatea socială* ca scop și *economia* ca metodă, propunând reconsiderarea felului în care sunt organizate profesiile de arhitectură și urbanism. Schimbările pe care le sugerează țin, mai întâi, de logica actorilor urbani, în acord cu trecerea de la „statul bunăstării”⁴⁰⁸ la „auto-organizarea comunitară”, adică la generalizarea unei noi ordini venită din interacțiuni locale, în baza unor comunități de interese. Este, într-un fel, maturizarea discursului de reevaluare etică și profesională a proceselor și politicilor urbane europene, după asemănarea pluralismului politic american, de care aminteam la începutul acestui capitol, și care transpare și în termenii de conținut ai schimbărilor sugerate, aceia ai favorizării coexistenței și cooperării dintre diferitele culturi și comunități de interese la scara orașului sau metropolei. Alte schimbări s-ar opera în cadrul proceselor de design, prin generalizarea transferului atenției de la obiect la proces, într-o societate din ce în ce mai puțin bazată pe obiecte și mult mai atrasă de relații.

În acest context, European 13 pledează pentru o nouă arhitectură, care nu mai propune obiecte ci reinventează contexte, o arhitectură care produce inflexiuni ale proceselor deja existente și care, prin acesta, pune accentul mai mult pe lectura unui spațiu decât pe imaginarea unei forme.

408. Garantarea pe cale guvernamentală a unor standarde minime de venit, locuire, alimentație, sănătate și educație, ca drepturi sociale ale *tuturor* cetățenilor. v. Keynes, J.M. 1971-1989. *The Collected Writings*. D. Moggridge (ed.), Londra: Macmillan.

Această trecere în revistă a edițiilor European confirmă calitatea concursului ca oglindă a construcțiilor intelectuale, politice și a situației economice europene, care toate circumscriu, mai larg sau mai strâns, o zonă de preocupări având în substrat urbanitatea. Tabelul de mai jos (*fig. 6.2*) notează, prin cuvinte cheie, paralelismul dintre cronologia tematicilor propuse prin concurs și ideile tari din textele /discursurile din spațiul francez și germanic discutate în capitolele 4 și 5. Merită de remarcat faptul că, în ultimii ani, discursul European pare să gliseze de la chestiunea „urbanității” spre problema sustenabilității. Este poate semnul unei maturizări și precizări a discursului profesional, așa cum poate fi și găsirea unui nou consens în felul în care societatea contemporană se percepe, se conceptualizează și se proiectează. Într-un fel, pare și semnul unei „misiuni îndeplinite” a „urbanității”: o generalizare (sau poate doar o intensificare) a dorinței de oraș și a voinței de cetate (originar europene), ambele conceptualizate sub noua figură a „dezvoltării sustenabile”, dar și o conștientizare și apropiere a lor la nivelul individual (o „aducere a lor la scara umană”, așa cum o arată cazul elvețian, prin asocierea „urbanității” cu „educația în spiritul dezvoltării sustenabile”).

Aici se vede poate cel mai clar rolul funcțional al „urbanității” în discursul contemporan, acela de fundal și fundament cultural pe care se construiesc teoriile mai ușor vizualizabile și cu consecințe practice mai tangibile, precum cea a spațiului public sau a sustenabilității. Astfel, consecința cuvintelor lui Machado – cu care am început această lucrare – se poate descrie în următorul chip: discursul despre „urbanitate” este o teorie de fond a proiectării urbane, care dă sens formulării teoriilor procedurale din acest domeniu; prin aceasta, ea este indispensabilă.

<i>Franta, Germania</i>		<i>European</i>
Häußermann și Siebel: Noua urbanitate – renașterea orașului, reurbanizare	1987	
Crearea Conseil National des Villes. Choay: noi competențe de a edifica și noi competențe de a locui. Zijderveld: „oraș fără urbanitate”. Hauff: renașterea orașelor	1988	<i>Evoluția modurilor de viață și arhitecturi ale locuirii</i>
Choay: noi scări ale urbanității, convivialitate. Münkler: regenerare post-fodistă. IBA Emscher Park.	1989	
Berlin: țesere post-socialistă, noi morfologii inspirate de orașul european compact și complex. Schneider: circularitate social-spațial, urbanitatea ca factor de planificare	1990	
Staufenbiel: urbanismul funcționalist - „zone de locuire fără urbanitate”. HafenCity: regenerare urbană în zona portuară. Prigge: „urbanul” ca spațiu al diferenței	1991	<i>Locuirea în oraș, recalificarea siturilor urbane</i>
Ségauud: domesticizarea solului pentru a face loc civilității (siguranță, curățenie). Siebel: critica „festivismului politic” în centrele istorice. Zijderveld: urbanitatea ca identitate, chip al orașului. Häußermann și Siebel: urbanitatea ca temă printre studiile de fundamentare ale planului de dezvoltare al Vienei. Carta urbană europeană.	1992	
	1993	
Choay: convivialitate, patrimoniu, spațiu public, noi etici profesionale. Viena: „o nouă eră a întemeierii”. Siebel: urbanitatea ca formă de cultură urbană în mintea și caracterul cetățenilor	1994	<i>Acasă în oraș. Urbanizarea cartierelor de locuințe</i>
Collignon: noul subiect al urbanismului - locuitorul în întreaga sa complexitate; Mongin: fondarea unui oraș „altfel”, urbanitate pentru <i>post-oraș</i>	1995	

Fig. 6-2. Tematica European în paralel cu discursul francez și german despre urbanitate. 1987-2014.

Hauser: căutarea urbanității în ruinele industriei și urbanismului funcționalist	1996	<i>Construirea orașului</i>
Häußermann și Siebel: cultură civică, coduri de conduită în baza valorilor urbane ca libertatea, pluralismul, flexibilitatea și cosmopolitismul. Sieverts: <i>Între-orașul</i> ; urbanitatea ca parte importantă a identității europene	1997	<i>peste oraș, transformarea siturilor urbane contemporane</i>
Wefing: dorul după orașul vechi, imaginea idealizată a trecutului	1998	
Siebel: urbanitatea -utopie? Lansarea concursului HafenCity. Furet: continuități spațiale pentru legături sociale. Zepf: spațiu public.	1999	<i>Noile peisaje ale locuirii, mobilitate și proximitate</i>
Métral: „l'art du citadin” - cetățenie, civilitate, cetățenie.	2000	<i>Între-orașul. Dinamici arhitecturale și Noua Urbanitate</i>
Chalas: urbanitatea locuirii spațiilor mobilității, rețele de apartenență; Chaslin & Koolhaas: noi condiții ale unei noi urbanități	2001	
Mendras: „urban” fără urbanitate. Simon: mutații urbane, ce urbanitate?	2002	
Lyon: Carta participării publice. Moser: spații ale vieții, relația om-mediul. Amsterdam: planul de dezvoltare subintitulat „ <i>Optând pentru urbanitate</i> ”, studiu de fundamentare despre ce este urbanitatea.	2003	<i>Provocarea suburbană. Intensitate urbană și diversitate rezidențială</i>
Christiaanse: nouă urbanitate în vechi porturi. Wüst: urbanitatea ca mit politic.	2004	
Mongin: urbs +civitas, „a construi societate”. Lyon 2020 - metropolă model al unei noi urbanități. Ascher: refondarea metropolisului și problema cetățeniei. Intrarea în vigoare a Protocolului de la Kyoto.	2005	<i>Urbanitate europeană</i> <i>„a construi societate”</i>
Paquot: urbanitatea ca tact social	2006	<i>Urbanitate europeană</i>
Lyon: spațiile intermediare ca proiect de urbanitate	2007	<i>Spațiul public sustenabilitate</i>

Flier & Marcuse: auto-determinarea democratică - pentru participarea publică în orașe post-socialiste. Carta Urbană Europeană II: Manifestul pentru o nouă urbanitate.	2008	<i>Urbanitate europeană. Inventarea urbanității</i>
Castro: Grand Paris, dreptul și obligația la urbanitate. Radovic: eco-urbanitate ca „mediu construit manierat”. Conferința ONU despre schimbările climatice, Copenhaga.	2009	
Dell & Matton: improvizații ale vieții individuale pe tema urbanității și sustenabilității	2010	<i>Rezonanța între teritorii și moduri de viață. Ce arhitecturi pentru orașe sustenabile?</i>
Obeng-Odoom: urbanitate, urbanism, urbanizare în Africa.	2011	
Brenner, Marcuse & Mayer: orașe pentru oameni, nu pentru profit.	2012	<i>Orașul adaptabil: Inserarea ritmurilor urbane</i>
	2013	
	2014	<i>Orașul adaptabil 2. Auto-organizare, partajare (sharing), proiect (proces)</i>

Fig. 6-2. Tematica European în paralel cu discursul francez și german despre urbanitate. 1987-2014.

Cele patru ediții European care au urmat finalizării tezei prelungesc ideea că menirea arhitecturii și a proiectării urbane nu (mai) este de a produce (doar) forme construite, ci mai ales forme de existență umană. Privindu-le retrospectiv, succesiunea temelor pe care le propun susțin ipoteza pe care o formulasem mai sus, cu privire la o „misiune îndeplinită” a conceptului de „urbanitate”, cel puțin în acest context. Generând un spațiu de reflecție intermediar, acesta a ajutat la spargerea granițelor dintre categoriile cu care operau profesiile mediului construit și a permis evoluția unor gândiri complexe, pentru care corespondențele dintre formele construite și formele de subiectivitate și convivialitate au devenit implicate.

Provocarea European 14 (2017-2019) este de a genera noi tipuri de proximitate prin conectarea locuirii și a producției, pornind de la întrebări despre cum se pot integra unele dintre activitățile de producție din oraș - cum ar fi producția de alimente, energie, servicii cu calificare redusă, noi produse industriale - pentru a îmbunătăți noile relații dintre cetățeni. Tema pornește de la critica modului în care s-a petrecut cel mai recent val de regenerare urbană, dominat de ansambluri de locuit în care au fost intercalate (eventual și cu mai mare sau mai mică iscusință) câteva spații de birouri și dotări publice, baruri, magazine și restaurante, *deoarece dorim ca fiecare cartier nou să fie un „cartier urban autentic și vibrant”*; și ridică problema economiei productive ca nevoie absentă din mediul de viață cotidian: cum se poate imagina un oraș cu adevărat mixt, în care putem trăi în medii productive dar și produce în mediile vieții cotidiene, integrând toate ciclurile de producție, luând în considerare distribuția, deșeurile și consumul?

European 15 (2019-2021) continuă tema ediției precedente, concentrându-se în mod special pe problema tranziției ecologice, legată de o viziune a orașului productiv pentru viitor, construită pe considerente ce țin de sinergiile dintre ecosisteme, dintre biotopuri și artefacte, dintre funcții și utilizări, precum și dintre cetățeni și dintre aceștia și mediul lor de viață. Acest „alt mod de a gândi și de a face orașul pentru a anticipa și pentru a face autoritățile urbane mai conștiente de responsabilitățile pe care le au față de mediu și de viață” ar începe prin reconsiderarea resurselor, a mobilității și a echității spațiale la trei scări de referință: a strategiei regionale, a proiectului urban de cartier și a intervențiilor mici și rapide, uneori chiar temporare.

Edițiile 16 și 17 (inaugurate în 2021 și, respectiv, în 2023) par să anunțe împlinirea gândirii post-dihotomice și a abordării integrate a mediilor de viață, în căutarea de noi moduri de a locui planeta, ajustate în raport cu celelalte forme de existență non-umană. Sub titlul generic de *Orașe vii*, cele două ediții propun gândirea în termeni de „co-evoluție” și „interacțiuni” în cadrul ecosistemelor complexe și explorarea de noi tipuri de sinergie între dimensiunile de mediu, biologice, sociale, economice, culturale și politice, în cadrul noilor ecologii care depășesc opoziția dintre natură și cultură și pun în prim-plan preocupările sociale și ecologice și justiția teritorială, *promovând convivialitatea*. Tema European 17 este aproape un manifest pentru noi arhitecturi ale grijii față de toate elementele lumii vii, care să creeze *reconfigurări spațiale complexe, globale și dinamice în mediile locuite deteriorate, pentru a revitaliza comunitățile biologice și umane*.

Partea a III-a

Asumarea personală a conceptului de „urbanitate”

În urma acestor incursiuni în istoria umanistă a „urbanității” și în modul în care participă la formarea discursului profesional al proiectării urbane din ultimele decenii, ne întoarcem la întrebările pe care le-am ridicat prin contextul cercetării: cum și cât poate răspunde „urbanitatea” contradicției dintre „oraș” și „urbanul difuz”? La ce formă de manifestare a caracterului moral trimite experiența conceptului de „urbanitate”? Ce implicații au aceste preocupări asupra eticilor profesionale ale arhitecturii și urbanismului? Unde, între așezarea birocratică a unui loc și intervenția minimală, se articulează capacitatea arhitectului de a lucra simultan cu „potențialul de urbanitate” al subiectului și cu posibilitatea spațiului de a fi desemnat ca „potrivit pentru urbanitate”? Fără pretenția de a le fi dat, măcar parțial, un răspuns, propunem în continuare câteva puncte de reflecție și discuție pe marginea lor și a influenței pe care au avut-o asupra căutărilor practice sau metodologice pe care le-am întreprins prin proiecte, prin studii sau prin inițiative civice, ca arhitect, cercetător și cetățean, în mediu academic și cu asociații neguvernamentale care promovează reflecția și angajamentul față de oraș.

Față de relația istorică dintre adjectivul „urban” și substantivul „urbanitate”, discursul contemporan (francez și olandez, cel puțin) a substantivat „urbanul”, l-a disociat de „urbanitate” și l-a făcut antonim orașului. Urbanul difuz de astăzi este rezultatul *urbanizării lipsite de urbanitate*, adică al răspândirii infrastructurii tehnice în teritoriu, fără să fie însoțită și de infrastructura simbolică: în dimensiuni culturale și simbolice, „urbanul” nu are conținut propriu, el este o condiție de posibilitate (*pentru urbanitate*). Urmare a crizei de sens provocată de decalajele dintre dezvoltarea infrastructurilor și modul de locuire a spațiului urban, eforturile pentru *inventarea urbanității* de astăzi urmăresc tocmai investirea cu semnificație a teritoriilor, pentru o regăsire a experienței urbane.

Confruntat cu un spațiu public depolitizat, urbanismul formal a lăsat loc urbanismului strategiilor politice. În fața unui spațiu polarizat social, urbanismul strategiilor politice invită către un nou urbanism, al modurilor de viață. În fața unui spațiu public depolitizat și polarizat social, competențe din diferitele domenii sociale, politice și spațiale vin împreună în încercarea de resemnificare a teritoriului urbanizat, de inventare a condițiilor de dezvoltare a *proiectului de urbanitate*, al cărui principiu fondator este coexistența diferențelor:

*Chiar dacă orașul este în continuare gândit ca un soi de „tot” sau ca un ansamblu, acest ansamblu este totuși conceput să subziste doar prin respingerea unificării, să nu se lase modificat decât prin diviziune, diferență, pluralitate, diversitate, partaj ... toate acestea încă de la critica aristotelică a lui Platon.*⁴⁰⁹

Desigur că valurile de imigranți și pluralitatea societăților americană și franceză susțin puternic necesitatea inventării unei forme contemporane a cosmopolitismului, catalizând astfel discuția despre „urbanitate”. În ciuda similarităților dintre cele două abordări, există o diferență de nuanță. Deși în ambele cazuri, „urbanitatea” ține împreună spațialitatea și sociabilitatea urbană, cadrul fizic al orașului pare să atârne mult mai greu în discursul european, estetica spațială având o miză parcă mult mai mare decât în cazul nord-american. Este o atitudine ușor de înțeles prin prisma istoriei și tradiției orașului european, mult mai important în construcția identitară (fie ea locală, națională, regională sau chiar continentală) decât este orașul american pentru societatea americană. Acest lucru face ca discursul francez să pună mai mare preț inclusiv pe dimensiunea temporală a pluralității, care contaminează inclusiv discuția despre patrimoniu. Acest lucru este valabil și în Statele Unite, un exemplu extraordinar fiind munca dusă de Dolores Hayden în Los Angeles, unde caută să reconcilieze diferitele grupuri etnice de astăzi prin scoaterea la lumină a memoriilor multiple, suprapuse în straturi istorice ale structurii spațiale și sociale ale construcției urbane.⁴¹⁰ Dar dacă finalitatea eforturilor americane este în primul rând de ordin social, atitudinea franceză (și europeană, în mare parte) denotă un interes cel puțin echivalent pentru suportul spațial ... dacă nu ca sursă de stabilitate, măcar ca popas posibil: „urbanitatea revine pentru a crea spațiu împotriva logicii teritoriale a urbanului”.⁴¹¹

409. *Même si la cité reste pensée comme une sorte de « tout » ou d'ensemble, cet ensemble a aussi été conçu comme ce qui ne subsiste qu'a résister à l'unification, qu'a se laisser travailler par la division, la différence, la pluralité, la diversité, le partage, et cela dès la critique aristotélicienne de Platon.* Agacinsky, S. 1992. *Volume, Philosophies et politiques de l'architecture*. Paris: Gallée, p. 127.

410. v. Hayden, D. 1997. *The Power of Place*. Cambridge, MA: MIT Press.

411. *l'urbanité revient alors à créer de l'espace contre la logique territoriale de l'urbain*. Mongin, O. *Op.cit.*

În acest teren se înfîșe concepția edificării orașului contemporan, în discurs și în practică, prin inventarea de noi *competențe de a locui* și de noi *competențe de a edifica*, în sensul reluării, resemnificării și refolosirii teritoriului deja construit. Căutările din anii 1980, de „investire a urbanului cu urbanitate”, capătă răspuns în logica de creștere a orașului *peste el însuși*, prin vocea „generației RE”⁴¹² a anilor 1990, sub diferite forme de regenerare, reciclare, revitalizare, reabilitare, restaurare etc.), reclamând inventarea și constanta redefinire a principiilor și metodelor de (re)asamblare și (re)articulare a *deja-existentului*. Noul mileniu marchează definitiv victoria orașului prin generalizarea voinței de a extinde logica orașului (în sens tradițional) asupra „urbanului”, fapt care explică și interesul crescut pentru patrimoniul urban, în strînsă legătură cu noțiunea de urbanitate. Deși ambele concepte pot fi asimilate unui soi de conservatorism, sau criticate ca sentimentalism sau nostalgie, este mult mai probabil – și mai util reflecției – să fie demne de înțeles în termenii lui Choay, ca simptome ale unei indispoziții profunde printre „*obiectele tehnice autonome pe care le produce arhitectura contemporană*”, dar și al unei dorințe, totuși, de a inventa un nou tip de așezare umană care să se dureze, și al recunoașterii faptului că patrimoniul istoric este „*singurul care mai păstrează astăzi memoria acelor competențe*”:

*De ce să conservăm patrimoniul cu orice preț? și mai ales într-o epocă în care memoriile artificiale pot conserva imaginea exactă și toate caracteristicile? Motivul ar fi că patrimoniul construit este suportul fizic al unei memorii antropologice azi în pericol: amintește de o competență de a edifica (savoir-edifier), și de o competență de a locui (savoir-habiter) (cele două fiind indisolubil legate) pe care dezvoltarea noii civilizații este pe punctul de a le șterge.”*⁴¹³

O concluzie parțială extrem de concisă a celor prezentate mai sus ar fi că discuția în termeni de *urbs* și *civitas* se reformulează prin noțiunile de patrimoniu, ca simbol al dorinței de oraș, și de urbanitate, ca expresie a voinței de reconstrucție a cetății. De altfel, „urbanitatea” și „patrimoniul” par să fie cele mai importante două elemente ale identității europene care și-au croit drum spre centrul abordărilor globale ale sustenabilității și, consecvent, spre „re-fondarea” metropolei.

Tandemul dintre urbanitate și patrimoniu pentru regăsirea culturii spațiului public În paralel cu formulările teoretice, tema patrimoniului ocupă o poziție din ce în ce mai importantă în documentele politice și administrative, de la nivel European până la nivelul administrațiilor locale: este o resursă extrem de valoroasă nu doar pentru păstrarea identităților locale, dar și pentru dezvoltarea comunitară și economică

412. Ellin, N. 1999. *Postmodern Urbanism*. New York: Princeton Architectural Press.

413. Choay, F. 2008. in Paquot, T. *Conversations sur la ville et l'urbain*. Infolio éditions, pp. 213-214.

locală.⁴¹⁴ Extinderea rolului pe care îl joacă în dezvoltarea orașului contemporan a atras după sine necesitatea redefinirilor conceptuale și operaționale: pe de o parte, asumarea patrimoniului obiectual ca parte vizibilă a memoriei locale, împreună cu recunoașterea patrimoniului imaterial; pe de altă parte, cuprinderea patrimoniului în dezvoltarea locală ca un bun care trebuie să producă valoare de întrebuințare.⁴¹⁵

O asemenea abordare împinge discuția mult dincolo de formularea relațiilor dintre patrimoniu și dezvoltarea urbană (încă percepute în contradictoriu), și anulează de fapt orice contradicție dintre ele: dezvoltarea urbană și conservarea patrimoniului sunt indisociabile. Ceea ce interesează sunt interconexiunile dintre ele și nu întâietatea uneia în raport cu cealaltă: patrimoniul este resursă pentru dezvoltarea economică și socială, care la rândul ei asigură conservarea obiectului de patrimoniu. Miza proiectului contemporan nu mai este atât una formală, cât relațională, și (2) că patrimoniul este o resursă valoroasă pentru (re)compunerea acestor relații.

Asumarea pluralității formelor de existență urbană a deschis drumul și către acceptarea diverselor și multiplelor forțe și mecanisme care au conturat în timp spațiile și memoriile orașelor. Fără a pretinde supremația unora asupra altora, admiterea caracterului multiplu și fragmentar al istoriei unui loc contribuie la înțelegerea complexității orașului și incită la formularea de noi moduri de operare în spațiul urban. Prezentul sitului nu mai este doar o peliculă, ci capătă profunzimea narațiunilor înscrise în urmele și rămășițele trecutului, pe înțelegerea cărora se construiesc mai departe povești și moduri de viață. Metaforele cel mai des întrebuințate, care surprind și sintetizează poate cel mai bine această înțelegere a orașului, sunt *palimpsestul* și *acumularea sedimentară*.

Lectura prin intermediul palimpsestului concepe orașul ca o construcție stratificată complexă, în care se pot vedea ex-puse toate momentele urbane care s-au succedat în timp. Palimpsestul are un timp al scrierii, al corectării, al ștergerii și rescrierii,

414. Punctul (3) din Carta de la Leipzig (2007) explică regenerarea urbană integrată ca acțiuni de optimizare, conservare și revalorizare a capitalului urban existent (social, construit, de patrimoniu etc), în contrast cu alte forme de intervenție, care preferă valoarea terenului, deseori în detrimentul celorlalte; apoi, la punctul (4), protecția patrimoniului este enunțată ca unul dintre instrumente operaționale care ar trebui să favorizeze regenerarea urbană integrată.

415. Declarația de la Toledo, 2010: *orașele și patrimoniul sunt elemente cheie și depozitare bogate și variate istorii și culturi a Europei. Din fericire, nevoia conservării moștenirii istorice și culturale, în special a patrimoniului arhitectural și a Baukultur, este astăzi general acceptată ca o cale de păstrare a memoriei colective și a modelului de oraș european. Totuși, pe lângă protecția fizică a patrimoniului, este adesea necesar ca acesta să fie locuibil și atractiv, pentru a rămâne în viață.*

care asigură înscrierea în durată și care permite lectura orașului ca memorie condensată, a continuităților și mai ales a rupturilor. Palimpsestul operează o aplatizare a trecutului și o actualizare a straturilor suprapuse, pe care le face vizibile, și peste care se poate așeza o nouă scriere, a prezentului. La rândul ei, metafora orașului sedimentar și a acțiunii de scormonire în adâncimea straturilor, asemeni geologului, lucrează ca o îngroșare a prezentului, care se explică și se revendică din straturile trecutului și care oferă indicii cu privire la natura aluviunilor, încă prezente sau dispărute. Într-un fel sau altul, ambele metafore inspiră noi metode de (re)scriere a unei istorii urbane utilă proiectului contemporan, într-un joc al dublei oglindiri dintre privirea orientată către trecut și cea către viitor, dar și dintre forma orașului și memoria colectivă.

Privirea către trecut. Înțelegerea orașului nu înseamnă a alege între continuitate și schimbare, ci a surprinde articularea celor două: mai degrabă inflexiuni sau intensificări ale unor tendințe decât rupturi radicale. Chiar dacă vechiul se destramă, nu dispare de tot, ceea ce face ca straturile să nu fie perfect precizate, ci mai degrabă franjurate. Adâncimea istorică sedimentează memoriile succesive, iar în orașul privit ca o imensă arhivă de semne, se pot descifra intenții, proiecte și acțiuni concrete: stratificate, suprapuse, deformate, contradictorii. Efectele uneori surprinzătoare ale orașului de astăzi sunt rezultatul unui lung proces de *selecție cumulativă*.

Privirea către viitor. Experiența urbană este inseparabilă de durata înscrisă în spațiul orașului, prin condensarea în prezent a tuturor straturilor. Coexistența contrastelor urbane oferă posibilitatea locuitorilor de a practica moduri de viață diferite, potențial care depinde însă, de capacitatea noastră de a ne aminti, de a asculta în diversitatea de spații și locuri, ecoul memoriilor multiple. Göran Sonesson contribuie la discuția despre densitate din prisma semioticii vizuale, notând că urbanitatea nu este condiționată doar de vecinătatea unui număr mare de case, ci de *publicizarea* (*publication*) spațiului:

*Sensul orașului nu rezidă în clădirile sale. Sau, cel puțin, nu este desăvârșit de acestea. Nu este în interstițiile orașului, nici măcar în traseele care conduc către repere faimoase. Este altundeva. și totuși, este fără îndoială stabilizat spațial.*⁴¹⁶

416. *The meaning of the city is not to be found in its buildings. Or, at least, it is not exhausted by them. It is not in the interstices, nor even exclusively in the passageways leading up to famous landmarks. It is elsewhere. And yet it is no doubt spatially grounded.* Göran Sonesson, "Spaces of Urbanity: From the Village Square to the Boulevard", in *Place and location III: The city – topias and reflection*, Sarapik, Virve, & Tüür, Kadri, (eds.), pp. 25-54.

Căutarea sensului în arhitectură, ne spune semilogul, este mai întâi un travaliu de delimitare a unei porțiuni de spațiu (peisaj urban) care tinde să provoace un anume comportament și apoi de identificare a *potențialităților de acțiune* pe care le deschide.⁴¹⁷ Sub acțiunea acestor practici, orașul se re-ofereă eroziunii, decantării și re-sedimentării, într-un proces de *acumulare selectivă*.

Orașul nu este niciodată desăvârșit, ci se lasă lucrat în permanență. Acțiunile asupra lui capătă figura unor procese de durată, iar anticiparea următorului strat derivă dintr-o nouă „*deontologie a tratării orașului: întâlnire a competențelor diferite, negocieri și integrare a locuitorilor*”.⁴¹⁸ În acest spirit, transcrierea operațională a proiectului urban urmărește câteva repere definitorii: (1) desemnează un segment de spațiu ca loc de proiect; (2) recunoaște calitățile latente din sit; (3) produce valoare prin propuneri de activare a utilizărilor potențiale; (4) produce plus-valoare prin desenarea (grafică și discursivă) a intențiilor, astfel încât toți partenerii să poată participa la procesul ciclic de adoptare și adaptare permanentă a planului inițial. Ca instrument al inventării unei noi urbanități, proiectul urban este în aceeași măsură și o muncă pedagogică, la nivelul conștiinței colective, și un lucru cu formă în sensul ei de purtătoare a calităților spațiale concrete și a valorilor de utilizare de care vorbește Devillers.⁴¹⁹

Memorie. Marcel Roncaylo propune lectura straturilor orașului pornind de la noțiunile de *peisaj*, înțeles ca raporturi dintre societate și morfologia urbană, și *practici sociale*: cele cotidene, dar și cele excepționale, din perioade de criză – poate cele mai revelatoare pentru starea de forțe și raporturi sociale.⁴²⁰ Prin acestea, geograful aduce în discuție două căi de abordare: una inspirată din vitalism, care consideră orașul un corp viu care crește organic și își găsește propriile resorturi de dezvoltare și echilibrare, sub incidența factorilor exogeni; și o a doua, în termeni de „*succesiune de experiențe într-un același loc*”, o arheologie sau geologie a orașului (sedimentar, sedimentat). Rescrierea istoriei urbane are mai puțină nevoie de o reconstituire exhaustivă a etapelor succesive, decât de despachetarea condițiilor care le-au dat naștere și care au jucat un rol evident încă în structurile orașului.⁴²¹

Proiectul contemporan se așează așadar, pe premisa orașului ca o construcție relațională, ca loc al pluralității formelor de existență și modurilor de viață, respectiv ca

417. Sonesson, G. 2011. „Spaces of Urbanity: From the Village Square to the Boulevard” in *Place and location III: The city – topias and reflection*, Sarapik, V. & Tüür, K. (eds.), pp. 25-54.

418. Roncayolo, M. 2001. *op. cit.* p. 827

419. Devillers, C. *op.cit.* p.34.

420. Roncayolo, M. 2002. *Lectures de villes. Formes et temps*. Marseilles: Parnetheses, pp. 181-197.

421. *Ibid.* p. 188.

loc al coprezenței vestigiilor și ecourilor fiecărei intermitențe din lungul proces al devenirii lui. Inovația ține mai degrabă de inventarea de relații între diferitele fragmente, decât de simpla lor redefinire sau reconstituire formală. Dar pentru a fi în acord cu proiectul contemporan, și utile lui, straturile orașului cer să fie privite ca **momente de urbanitate**, ca stop-cadru și instanță a raportului dintre subiect și spațiul urban ca „nucleu al experienței” definit de Foucault – prin discurs, prin loc, prin „tehnica sinelui”.

Mărturie a unui *moment de urbanitate*, **obiectul de patrimoniu pare să fie pentru proiectul contemporan ceea ce Foucault observă că documentul este pentru istorie**: nu un material inert, o urmă pe baza căreia se pot reconstitui evenimente trecute, ci dimpotrivă, așa cum istoria încearcă acum să organizeze documentul, să definească unități, totalități, serii, relații, chiar în interiorul materialului documentar, proiectul de urbanitate așază obiectul de patrimoniu în centrul reflecțiilor asupra prezentului, nu doar ca simplă articulare a noului la vechi, ci ca actualizare și re-valorizare a vechiului însuși, ca eliberare în calea unei noi deveniri.⁴²² Față de istoria în forma ei tradițională, care a memorat monumentele trecutului și le-a transformat în documente, Foucault scrie că istoria de astăzi transformă documentele în monumente, aspirând la condiția arheologiei, la posibilitatea descrierii intrinseci a monumentului.⁴²³ Un mecanism similar poate fi descris și prin lărgirea progresivă a categoriilor patrimoniului – de la clădire la zone protejate, la patrimoniu intangibil, apoi la peisaj cultural și peisaj urban istoric – cu observația că monumentalizarea acestor tipuri de documente este supusă riscului muzeificării și butaforizării, sau al adâncirii contradicției dintre conservarea patrimoniului și dezvoltarea urbană (cum este de multe ori cazul în afara epicentrului vest-european, inclusiv în România). Deci nu la condiția arheologiei în sens tradițional – dedicată obiectelor mute, inerte și fără context – ar trebui să aspire urbanismul, ci la condiția la care aspiră chiar arheologia de astăzi, a restituirii unui discurs istoric în jurul obiectului de patrimoniu în dubla sa ipostază, de rămășiță a trecutului și reper pentru recompunerea prezentului (prin cercetare și interogare, prin integrare în sistemul relațional care este orașul de astăzi etc.).

Rămășiță a trecutului: obiectul de patrimoniu este partea vizibilă a memoriei unui strat de urbanitate. Ca orice artefact, deschide căi de cunoaștere antropologică,

422. v. Krier, L. 1980. „The Reconstruction of the European City.” In *Architectural Design*, vol. 54, noiembrie-decembrie 1984, pp. 16-22. istoria ca arhivă de tipologii spațiale, precum strada sau piață; reconstrucția critică – căutarea unui limbaj colectiv dar și rezolvarea relației dificile dintre vechi și nou, la scară urbană și arhitecturală.

423. Foucault, M. 1969. *L'archeologie du savoir*. Paris: Gallimard.

dar și de chestionări ale istoriei urbane; în plus, ca ancoră a memoriilor personale, este o cheie de acces către o lume a probabilului, sau a mitului care participă la construirea de sens:

arta memoriei se bazează pe imaginea unui loc pentru a aminti un eveniment care a avut loc acolo. Locul servește ca recipient de amintiri, declanșator de anamneză, ancoră a memoriei, antidot la uitare. Un loc, un sentiment, convenabil, nu? Madelaina lui Proust! Pornind de la imaginea unui loc, imaginarul se pune în mișcare. Își inventează o poveste. Locul se transformă în intrigă visată, trăită, sperată, neîmplinită, care primește personaje cu replici improvizate, sau strict conforme textului. În cele din urmă, prea puțin contează rezultatul, esențială este această corespondență între loc și poveste, care se înrădăcinează, se hrănește, se detașează de loc, îl mărește, îl transfigurează, îl metamorfozează.”⁴²⁴

Reper pentru recompunerea prezentului: obiectul de patrimoniu este văzut ca un bun al lumii de astăzi, o resursă pentru dezvoltarea locală, economică și socială. Totuși, simpla arhivare nu face decât să transforme orașele în muzee, în colecții de obiecte. Pentru ca obiectul de patrimoniu să poată fi integrat în orașul de astăzi, pentru a i se mai putea da o formă de viață, el trebuie să ofere libertatea și posibilitatea producerii de valoare de întrebuințare. Iar ca să producă valoare de întrebuințare, el trebuie să devină obiect al lumii acesteia, adică să fie supus unui proces de actualizare a valorilor pe care le poartă sau la care trimite, și a căror percepție și apreciere sunt supuse pluralismului, atât între grupurile de actori urbani cât și între generații.⁴²⁵

Urbanitatea – ca formulare conceptuală și ca moduri de operare pe care le permite – adună sensul și complexitatea obiectului de patrimoniu, prin însăși natura ei compozită, care poate ține împreună obiectul, valorile la care acesta face referire și imaginarea unei conduite posibile în relație cu el. Abordarea patrimoniului din perspectiva urbanității poate deschide noi metode de interpretare și de construire de valori de întrebuințare. În sens invers, patrimoniul este unul dintre pilonii care permit înțelegerea naturii urbanității contemporane și participă la construirea acesteia. Prin asumarea strategiilor de lucru cu *deja-existentul*, patrimoniul însuși este pus în serviciul noului proiect și devine catalizator pentru inventarea de noi practici și competențe urbane.

424. Paquot, T. 2008. „Paris n'est plus un mythe littéraire. Ou comment renouer avec un imaginaire parisien?”. dosar „Les chantiers du Grand Paris”, *Esprit*, octombrie 2008, pp.145-156

425. Araoz, G. 2011. „Preserving Heritage Places under a New Paradigm”, *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, vol.1, Emerald.

Un prim prilej de testare a studiului bibliografic pe marginea proiectului urban a fost exercițiul teoretic (proiectul de diplomă) pe situl propus de Dijon în cadrul concursului European 8 (*Urbanitate europeană*). Am căutat în primul rând formularea unui mod de lucru ghidat de regulile de formare a habitatului, care pornesc de la definirea unui scenariu pentru moduri de viață posibile și propun negocierea unui mod de configurare spațială în consecință. Acesta poate fi sintetizat în șapte pași principali, care pornesc de la observație și înțelegerea contextului, continuă cu definirea și ierarhizarea problemelor și intențiilor, iar în final ajunge la un scenariu de intervenții înintate spre negocierea cu cei implicați direct sau afectați de procesul propus : (1) Definirea ariei de reflecție (spațială, socială, economică și politică) și descoperirea singularităților, a locurilor cu potențial de reper al evoluției urbane, la diferitele scări (de la local la global). Exploatarea și crearea de relații și legături între elementele constitutive ale sitului. (2) Inserarea în sistemul spațiului public al orașului și în logica politicilor urbane în curs. Continuăți – coerențe – ierarhii spațiale. (3) Continuarea promenadei prin adăugarea unei secvențe. (4) Proiectarea unui scenariu de intervenții minimale care să dezvăluie utilizările latente și conexiunile posibile în sit. (5) Proiectarea unui sistem local de spații publice pornind de la promenadă și utilizările ei posibile. (6) Enunțarea regulilor pentru noile imobile de locuințe, în logica acestei configurații a spațiului public. Studii de densitate construită și calitatea spațiului public. (7) Verificarea acestor reguli prin proiectul de arhitectură.

Început în timpul studiilor la școala din Paris, procesul de proiectare astfel formulat ne-a deschis interesul pentru concepțiile și metodele proiectului urban, dar și pentru atenția sporită la cultura spațiului public și la materializarea ei prin forma urbană. Proiectele prezentate în continuare continuă discuția pe această temă, în jurul pieței agroalimentare, ca laborator al urbanității prin oferirea unui mediu de generalizare a interesului pentru emancipare.

426.

v. fig. 1-11 (71. pp. 257-263). Crearea rețelei de pasaje în urma scenariului de intervenții minimale în situl studiat.

Organizat de Primăria Sectorului 1, scopul concursului era să redea valoarea spațial-volumetrică a acestui spațiu al partajului între piață și primărie și să-l restituie lui ca loc important pentru memoria Bucureștiului. Astfel, prin tema program erau apreciate densitatea și diversitatea de activități specifice unui loc în care se întâlnesc cumpărăturile zilnice, spectacolele de teatru și administrație locală, dar erau denunțate dispunerea haotică a activităților comerciale și a automobilelor, contribuind la „degradarea calității spațiului public”.

Cele cinci proiecte selectate pentru faza a doua propuneau scenarii foarte diferite, mai ales din punctul de vedere al relațiilor dintre elementele constitutive ale sitului. Unul dintre proiecte ilustra posibilitatea de integrare într-un parcurs pietonal major care ar fi legat Piața Amzei de un traseu cultural posibil către strada Pictor Verona. Celelalte, concentrate strict asupra terenului de studiu, se înscriu în două direcții divergente. Mai întâi, în ceea ce privește rezolvarea funcțională, două echipe propuneau separarea acestora – o propunere de separare netă a tuturor funcțiunilor zonei și una mai puțin radicală, delimitând doar activitățile de piață agroalimentară – în timp ce o a treia afirma apartenența pieței urbane și a celei comerciale la un același întreg. Apoi, în ceea ce privește modalitatea de reconfigurare spațială, aceasta s-ar fi realizat fie prin construirea unei clădiri neutre, subordonate spațiului pieței dar ajutând la conturarea lui, sau a unei piețe acoperite ale cărei arcade încearcă să trimită către tradiția locului, sau a unui volum arhitectural de sine stătător, fie prin demolare, cum este cazul propunerii de extindere a spațiului pieței prin renunțarea la frontul de nord, pentru a răspunde nevoii de spații publice în București.

Într-un fel, toate proiectele participante denotă mai degrabă o dorință de estetică spațială, guvernată de ordine și claritate, decât de convivialitate, mai degrabă dorința de a face curățenie într-o piață din fața Primăriei decât de a păstra caracterul informal al unor relații și de a le ajuta prin intervenții bine măsurate. De altfel, nici proiectul propus de echipa în care am lucrat nu era departe de aceste căutări, în numele cărora propunea mutarea pieței agroalimentare în subsol, în legătură cu etajele superioare ale clădirii comerciale propuse în locul halelor existente. (Nu e sigur nici că „salonul urban” propus pentru spațiul din fața intrării în Teatrul Ion Creangă,

427. v. fig. 1-2, pp. 265-266 - proiectul propus de echipa coordonată de Radu Drăgan, în cadrul biroului din Paris, echipă din care am făcut parte ca studentă. (am contribuit în primul rând la desenul propus pentru spațiile publice).

sau cele două spații tip scuar propuse pentru celelalte două laturi ale clădirii, ar fi fost mai adecvate. În retrospectivă, acestea erau gândite pornind dinspre interiorul clădirilor existente, ca niște extensii ale funcțiunilor (v. salonul urban ca extensie a foaierei teatrului), și nu ca niște spații în sine, cu logica și dinamica proprii, parte dintr-o rețea urbană extinsă.

Construcția este acum gata (cap.7.5, fig.2-3, pp.292), piața a fost pusă din nou în uz, dar noile condiții (spațiale, financiare) par mai puțin atrăgătoare pentru a-i aduce înapoi pe vânzătorii care veneau aici în mod tradițional. Iar faptul că noile spații generatoare de convivialitate (cafene) nu se agață de proiectul realizat, ci se duc centrifug spre Calea Victoriei și Ateneu, sau spre Bdul. Magheru și Piața Romană, ridică din nou întrebarea privind posibilitatea de a gândi un spațiu public doar la nivel local, desprins de întreaga rețea din care face parte.

Poate mai ales în cazul piețelor comerciale (dar nu numai), adevărata provocare a arhitectului constă în aflarea justei măsuri între o anume estetică a spațiului și provocarea unei inflexiuni a unui proces mai mult sau mai puțin controlabil din creion, dar profund atașat de locul respectiv. Iar acest lucru este aproape imposibil în lipsa unor îndelungi și subtile observații ale vieții cotidiene în acel loc.

7.3

CONCURS STUDENTESC DE DESIGN URBAN PENTRU SPAȚII PUBLICE, PIAȚA CIBIN, SIBIU, 2007⁴²⁸

Prin lucrul la acest proiect, în cadrul Universității de Vară de la Sibiu⁴²⁹, am explorat posibilitățile de recompunerea socială și a practicilor asociate pieței de mărfuri, înțelegând ca spațiu public cu caracter comercial, și nu ca simplu loc de aprovizionare. Astfel, strategiile de proiectare urmăreau, în același timp, îmbunătățirea legăturilor pietonale cu alte spații publice semnificative pentru viața orașului și rearanjarea elementelor existente pentru a putea suprapune în același spațiu activitățile de piață comercială cu piața ca arenă pentru alte manifestări sociale, artistice etc.. Imaginea propusă pentru noua Piață Cibin urmărea afirmarea ei ca punct de joncțiune dintre centrul istoric și noile cartiere de la vestul râului, dar și ca popas semnificativ

428. Premiul al II-lea și premiul juriului public. Pentru descrierea mai detaliată a intervențiilor propuse, v. cap. 7.3, fig. 1-5, pp. 268-271.

429. Organizată de Asociația pentru Tranziția Urbană – ATU, coordonator Celia Ghyska.

în lungul râului, punct de pornire pentru amenajarea malurilor și crearea de legături cu „marele peisaj” al teritoriului din depărtări. În acest sens, un obiectiv secundar a fost transmiterea mesajului către sibieni și reprezentanții acestora, că orașul lor înseamnă mai mult decât centrul istoric, aflat sub presiunea evenimentelor aduse de statutul de Capitală Culturală.

*

Dincolo de miza locală, acest studiu ne-a făcut atenți la o legătură spațială recurentă în orașele românești, dar insuficient exploatată, dintre piața agroalimentară și parc (sau tipologii similare de spații publice). Această observație ne-a îndreptat spre un studiu mai amănunțit al rolului acordat piețelor comerciale în proiectul urban francez,⁴³⁰ din care reluăm aici doar un studiu de caz, al pieței Jacquard din Saint-Etienne, Lyon, ilustrativ pentru o posibilă reconsiderare funcțională a acestui tip de spațiu.

Spațiul urban trăiește din toate activitățile pe care le găzduiește sau le face posibile. Piața Jacquard devine comercială miercurea și sâmbăta. În restul timpului, convivialitatea se retrage în cafenelele de pe margine, iar piața rămâne loc de întâlnire și de instaurare a altor practici spațiale și sociale, spontane și diferite, în funcție de cei prezenți la un moment dat: studenți, salariați din zonă, pensionari. Este, în aceeași măsură, loc al petrecerilor de cartier (anuale), al consiliilor de cartier, al lansărilor de carte, etc. Organizarea pieței de mărfuri oferă un reper temporal pentru toate utilizările posibile ale spațiului, „*ritmează viața cartierului ca loc în care se cristalizează sociabilitatea locală, dar și întâlnirea interiorului cu exteriorul*”.⁴³¹ Mixitatea funcțională și caracterul flexibil al spațiului își regăsesc, astfel, locul. Uneori, funcțiunea comercială dispăre chiar în spatele celei sociale, de întâlnire între vecini, în special pentru magrebiienii din zonă, care, „*locuind în cartiere diferite, nu vin la piață pentru a cumpăra ci pentru că sunt siguri că vor întâlni prieteni sau cunoscuți*”.⁴³² În contextul politicilor urbane lyoneze, lider al trecerii către un urbanism al modurilor de viață, acest mod e a înțelege și de a lucra cu complexitatea pieței comerciale devine cap de afiș al recompunerii sociale și al posibilității de urbanitate.

430. Calciu, D. 2010. „Place marché: doar o formă de comerț sau o activitate urbană?” In Zahariade, AM. & Oroveanu, A. *ACUM: spațiul public și reinserția socială a proiectului artistic și arhitectural*. București: Ed. Univ. Ion Mincu, T3, pp. 106-115.

431. Tiévant, S., Vidal-Naquet, P., cu participarea lui Mathieu Bonnard. 2006. *Le « quartier Jacquard3 à Saint-Etienne : diagnostic social »*. Lyon: Centre d'Etude et de Recherche sur les Pratiques de l'Espace.

432. *Ibid.*

În paralel cu studiul amintit mai sus, proiectul de diplomă din cadrul Masterului de Dezvoltare Urbană Integrată ne-a adus în fața unei situații problematice din București, între Gara Obor, șos. Pantelimon, Lacul Fundeni și șos. Colentina. Este o zonă izolată față de oraș, în criză identitară urmare a mutațiilor funcționale succesive, cu legături și relații slabe în interior, percepută ca fiind în topul zonelor cu infraționalitate ridicată.⁴³⁴ Urmărind echilibrarea Dezvoltarea, după modelul rețelei neuro-nale, al unui sistem de spații publice care să dea în primul rând o nouă imagine cartierului, apoi să ajute la definirea și afirmarea caracterului acestuia, premisă pentru dezvoltarea economică și socială ulterioară.

Astfel, în prima etapă am propus legarea cartierului de oraș și tratarea relațiilor de proximitate, prin: integrarea infrastructurilor în viața cartierului, prin reamenajarea noii prelungiri Dna Ghica după principiile unui bulevard urban; creșterea accesibilității prin străpungerea zonei industriale cu o stradă care să unească zona Gării Obor și malul lacului; dezvoltarea unor poli socio-economici la scara cartierului. Cel mai important pol s-ar realiza pornind de la refuncționalizarea halelor industriale abandonate și integrarea lor într-o grădină publică animată de evenimente, pe care am numit-o *Grădina cu Bâlci (La foire et le jardin)*. Numele surprinde tipul spațial considerat cel mai adecvat pentru natura acestui motor al noii imagini a cartierului, bazat pe asocierea actorilor economici și a proiectelor culturale și sociale, în care oricine își poate găsi un loc.

Din nou, cercetarea modelului francez ne-a oferit imaginea complexității acestei modalități de reconstituire a unui loc urban, „*pentru ca toată lumea să își găsească locul*”. Din nou, reluăm un fragment, respectiv concluziile – premise care ne-au servit drept suport pentru critica proiectului piețelor volante inițiat de Primăria Municipiului București în 2008, care par să fi ratat miza urbană în numele unui obiectiv simplist, al posibilității de a „*cumpăra produse agro-alimentare proaspete, la prețuri de producător*”.⁴³⁵

433. v. cap. 7.4. fig. 1-7, pp. 273-275

434. v. SNSPA. 2010. Cartografierea socială a Bucureștiului.

435. v. Calciu, D. 2010. “Să facem Place, că *marché* avem!” In Zahariade, AM & Oroveanu, A. *ACUM: Dosare Bucureștene*. București: Ed. Univ. Ion Mincu, pp. 350-357.

... pentru ca toată lumea să își găsească locul ... Aceasta pare a fi rațiunea care ghidează negocierile dintre diverșii actori locali (sociali, economici, politici) cu privire la alegerea locului, a dimensiunilor, a orarului și a produselor. Important de reținut este rolul pieței volante în operațiunile de regenerare urbană și sensul pe care i-l atribuie locuitorii ca nucleu al unei sociabilități pasagere, dar semnificative pentru o recompunere socială a cartierelor. Astfel, fără o neapărată reconfigurare a cadrului fizic, condițiile de bază pe care trebuie să le îndeplinească o piață, ca activitate de animare comercială și a vieții urbane sunt: (1) să fie ușor accesibilă prin toate mijloacele de transport / deplasare; (2) să fie înconjurată de cartiere suficient de populate; (3) să fie situată într-un mediu comercial suficient de dezvoltat și completat; (4) să constituie, prin varietatea ofertei, un complement al produselor oferite de echipamentele comerciale sedentare, din jur; (5) în cazul centrelor orașelor, să se testeze cuplul piață în aer liber – hală comercială, care s-a dovedit mult mai atractiv; (6) piața să ocupe un loc urban agreabil și sigur; (7) organizarea ei să se înscrie în spațiul urban, să aibă o densitate propice convivialității și să fie în armonie cu dorințele cumpărătorilor.⁴³⁶

În paralel cu gama de resurse mobilizate prin intervențiile majore de reconfigurare urbană, orașul are nevoie de o atenție cel puțin egală la amenajarea spațiului vieții cotidiene, la scara locală a cartierului. Mai mult, asemenea intervenții devin indispensabile într-un context al incertitudinii, așa cum o dovedesc acțiunile din spațiul german, de catalizare a terenurilor virane (în proprietate publică sau privată) prin procedee simple, modeste, de stimulare a unor activități care îi invită pe toți să folosească și să împartă convivial spațiul orașului.⁴³⁷

436. Chambre de Commerce et d'Industrie. 2001. *Les Halles et Marchés – Notre Art de Vivre*, C.C.I. Montpellier.

437. v. Phillip Misselwitz, Phillip Ostwalt & Klaus Overmeyer. 2007. „Urban Development without Urban Planning – A Planner's Nightmare or the Promised Land?” In *Urban Pioneers. Temporary Use and Urban Development in Berlin*. Berlin: Jovis Verlag, p. 104-106.

Piața comercială nu este doar un loc al schimbului economic cu o tradiție deosebit de lungă. Este, deopotrivă, un loc al schimburilor sociale, cu dublă valență: la nivel individual, aducându-i împreună pe locuitorii unei anumite arii urbane, și la nivelul colectivităților, oferind prilej de întâlnire a cumpărătorilor cu producătorii, a orașului cu satul, a oamenilor de rând cu mesageri ai emancipării, iar acest lucru, încă din vremea lui Socrate (cum am văzut în capitolul 1). În lumea europeană, urmând fluctuațiile rolului atribuit puterii religioase ori instituțiilor laice, locul pieței comerciale din orașul tradițional occidental era în legătură cu biserica sau cu primăria, iar calendarul după care era organizată se acorda după evenimentele majore din viața religioasă sau laică.

Dar și prezența acestei forme de comerț în viața orașelor trece prin mai multe momente. Sunt perioade în care târgul reprezintă evenimentul cheie al vieții urbane și/ sau al calendarului diurn, mensual, anual. În multe cazuri este sursa apariției unor orașe, în special în epoca medievală: *market towns* în Marea Britanie, așezări constituite în baza *dreptului de a face comerț*⁴³⁸, în apropierea fortificațiilor și cu un caracter între rural și urban; *villes Franches* în Franța, mici așezări întemeiate în apropierea castelelor, ca nuclee economice independente de domeniul senorial și în care piața comercială joacă rol de centru urban; *târgurile* din Principatele Române, dezvoltate pe locurile unde inițial se organizau schimburile comerciale. Aceste orașe devin repere principale în dezvoltarea drumurilor și, mai târziu, pentru construirea rețelei de căi ferate. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, mai ales după Revoluția Franceză, târgul intră în declin și este înlocuit progresiv de piață (*marché*), cu o importanță teritorială mai scăzută dar cu o frecvență mai mare.

În timp, târgul devine loc de distracție, iar piața este cea care asigură schimbul comercial și aprovizionarea cu mărfuri: ambele păstrează, însă, caracterul de loc de întâlnire și de schimb. Odată cu regimul liberal și cu industrializarea, piața în aer liber va fi dublată de piața acoperită, în hale comerciale care permit funcționarea cotidiană și, prin urmare, restrângerea gamei de produse oferite. În contextul schimbărilor demografice din secolul al XIX-lea, piața devine un instrument politic și un vector social pentru integrarea populației rurale în noul sistem economic. Își pierde ulterior din importanță în favoarea supermarketurilor, dar fără să dispară total, pentru a fi revalorizată și reactivată de politicile de revitalizare socială și economică a cartierelor și a centrelor orașelor, spre sfârșitul secolului al XX-lea.

438. *Market right*, dreptul de a organiza și de a găzdui activități comerciale.

În noul urbanism al modurilor de viață, piața comercială intră, la rândul ei, într-un nou discurs. Loc al unei sociabilități deschise, nediscriminatorii, poate cea mai democratică formă de împărtășire a orașului, piața este una din principalele funcțiuni asociate cu convivialitatea, cu viața colectivă și tactul social, sau cu generarea de noi imagini de referință pentru cultura proiectării urbane. Prin urmare, chiar dacă studiile de compoziție urbană au reținut piața ca tipologie spațială (*place*) indispensabilă orașului european – mai ales prin simbolistica ei politică, nu este mai puțin valoroasă memoria pieței ca activitate economică ce ocupă, pentru perioade mai lungi sau mai scurte, spațiul pieței ca loc (*marché*).

Or, studiile amintite mai sus și observațiile numeroase în diferitele contexte europene sau americane sugerează oportunitatea regândirii spațiilor piețelor agroalimentare în sensul diversificării activităților și asigurării curățeniei și sentimentului de siguranță independent de ciclul diurn. Astfel se conturează argumentul că elaborarea urbanității în România nu are atât nevoie de piețe, în sens de *place* sau *square*, adică de un spațiu bordat de clădiri impunătoare și bine ordonate, (cum ar sugera unele lamentații privind lipsa spațiului public bucureștean, spre exemplu), cât de acceptarea pieței comerciale, piața în sens de *marché* sau *market*, ca generator de emancipare socială și politică.⁴³⁹ Ea are o dinamică specială, care poate fi întărită și rafinată prin intervenția sensibilă a proiectantului urban, mai ales acolo unde se cuplează cu un parc, maidan sau alt tip de spațiu deschis.⁴⁴⁰

Fără a ne opri din reflecția asupra chestiunilor de mai sus⁴⁴¹, aceste ipoteze au fost puse la lucru în cadrul unor acțiuni civice de testare a unor instrumente pentru implicarea cetățenilor în procesele decizionale privind dezvoltarea urbană.

439. Cu aceste gânduri, ne-am asumat răspunderea de a coordona, începând din 2015, un grup de lucru din partea Ordinului Arhitecților Filiala București, pentru revitalizarea urbană a Pieței Matache și recompunerea cartierului din jur.

440. Pe baza acestor observații ne-am alcătuit ghidul de interviu pentru o conversație cu Thomas Sieverts despre căutarea urbanității în locurile care au sens pentru urbanul contemporan și nu în spațiile „consacrate” prin tradiție. v. Calciu, D. și Sieverts, T. „... this is something we could dwell on, and create something new, perhaps even more stable in terms of urbanity. An interview with the German architect and urban planner Thomas Sieverts.” *studies in History and Theory of Architecture*, no. 3 (2015): 11-21. <https://sita.uauim.ro/article/3-calcu-sieverts-this-is-something> DOI: 10.54508/SITA.3.02

441. În 2015 am coordonat numărul 3 al revistei *studii de Istoria și Teoria Arhitecturii*, cu titlul “De Urbanitate. Tales of Lives and Spaces”, care - prin poveștile selectate - scoate în evidență reziliența conceptului și caracterul său multifățetat, precum și potențialul său de a deschide diferite straturi de semnificație și diferite contexte și pentru a înțelege relația circulară dintre formele de subiectivitate, modurile de viață și formarea țesuturilor și artefactelor urbane. v. Calciu, Daniela, and Ana Maria Zahariade. “Introduction. Avatars of an Elusive Concept.” *studies in History and Theory of Architecture*, no. 3 (2015): -. <https://sita.uauim.ro/article/3-calcu-zahariade-introduction-avatars-of-an> DOI: 10.54508/SITA.3.01

Dacă în capitolul precedent am vorbit despre căutările teoretice ale urbanității pornind de la spațiile care o pot favoriza, oferind spre exemplu potențialul piețelor comerciale ca scenă a diseminării interesului pentru redefinirea vieții în oraș, în acest capitol ilustrăm câteva încercări de cultivare a urbanității pornind de la locuitori, prin tactici pedagogice care favorizează relația reciprocă de învățare dintre profesionist și interlocutorii lui.

Crezând în nevoia și în oportunitatea de dezvoltare a unor practici profesionale alternative, asociate democrației participative și procesului decizional transparent, prin angajarea cetățenilor în abordări „de jos în sus” (*bottom up, grassroots*), capabile să lucreze împreună cu acțiunile publice (*top down*), în completarea și chiar în compensarea acestora, ne-am alăturat Asociației pentru Tranziția Urbană⁴⁴² și Asociației PlusMinus⁴⁴³, două grupuri care contribuie nuanțat la dezvoltarea principiilor și mijloacelor de democratizare a proceselor arhitecturii și urbanismului în România.

Astfel, între 2007 și 2014 am testat noi metode de lucru ale arhitectului, care se construiesc prin cercetare, proiectare și educație, dezvoltate pe terenul dintre nevoia de a produce schimbări instituționale și oportunitatea de a încuraja schimbările de mentalitate.

442. <http://www.atu.org.ro/>

443. <http://plusminus.org.ro/>

PARTICIPAREA PERSONALĂ ȘI MOBILIZAREA CELORLALȚI ÎN ACȚIUNI DE SENSIBILIZARE LA REALITATEA ORAȘULUI, DE EXPLORARE ȘI DE EXPRIMARE A UNEI POZIȚII FAȚĂ ACEASTA

În 2011, Asociația PlusMinus a lansat un concurs adresat tinerilor profesioniști din țară, invitând la „viziuni și răspunsuri la problemele prezentate de lipsa politicilor publice, *sprawl*-ul scăpat de sub control, precaritatea mediului construit recent, neglijarea instituțiilor sociale și culturale, desființarea unităților industriale.” M-am lăsat provocată de tema concursului și am înscris patru scenarii: unele ironice, altele propunând mize politice ambițioase, transfrontaliere. Finalist a fost *Ochiul de la graniță*, ce ilustra un „London-Eye” la 8 km de granița dintre România, Republica Moldova și Ucraina. A pornit ca un pamflet la adresa mirajului recurent al primarilor momentului, reprezentat de gondole, telecabine sau roți urbane de inspirație londoneză, propuse ca proiecte de căpătâi pentru varii orașe românești. Dar a devenit o explorare a posibilităților prin care un asemenea obiect, aparent frivol și consumator inutil de resurse, ar putea totuși să provoace procese urbane binevenite pentru locuitori. Cum? Plasându-l inteligent și împingând voința politică spre dezvoltarea de infrastructuri de transport pe Dunăre.

Concursul a fost doar un pretext pentru dezbateri și întâlnire a unor tineri interesați de un oraș mare, fost vârf de lance al industriei românești, picat în abandon și decrepitudine. Totuși, contactul cu realitatea locului a nuanțat atrocitatea acestor imagini propuse prin concurs. Potențialul latent m-a convins și m-a prins în organizarea evenimentelor din 2012, căutând o „grație intelectuală” a legăturii emoționale dintre locuitori și orașul lor, care să ajute la coagularea unei noi urbanități *post* (-comuniste, -industriale, -creștere etc.).

PIXEL [PICTURE ELEMENTS], EXERCİȚIU DE ACUPUNCTURĂ URBANĂ

Ideea s-a conturat în urma unei invitații la acțiune și creativitate adresată cetățenilor în cadrul unui festival de artă și cultură urbană, pe principiul intervenției minime. Dialogul cu liceenii a pornit de la întrebarea pe care le-am adresat-o, „ce am putea face astăzi împreună pentru ca să vă placă să veniți mai des pe faleza Dunării?”, și de la răspunsul lor, că cel mai simplu și rapid gest ar fi să vopsim treptele amfiteatrului din jurul foișorului. Acest act aparent simplist a generat mai întâi igienizarea

unui loc subutilizat o vreme îndelungată și apoi trecerea în plan secund a degradărilor prefabricatelor din care sunt realizate treptele.

Concepția spațială și estetică: fără a propune reconfigurarea spațială a sitului, PIXEL modifică relația dintre cetățeni și loc prin introducerea unei inflexiuni în dinamica deja existentă, printr-un gest de curățare și înveselire a unui loc pe care ei îl apreciază și îl folosesc. Reversibilul, non-invazivul: punerea în scenă a unui proces peisager, un gest simplu de vopsire a treptelor, coordonat de arhitecți și artiști urbani, căruia i se alătură orice trecător interesat și îl poate părași oricând.

Încadrarea în teritoriu, localitate, zonă: „La amfiteatru” sau „La foișor” este unul dintre reperele falezii Dunării la Galați (unul din accesele dinspre cartierele centrale pe faleză).

Încadrarea în strategii teritoriale de dezvoltare: în așteptarea implementării documentațiilor de urbanism în prezent în lucru (PUG și PUZ Faleză), ne-am raportat la politica Ordinului Arhitecților din România de promovare a profesiei prin proiecte culturale. Astfel, o intervenție în acest loc nu poate fi decât de cosmetizare a defectelor și de evidențierea calităților, pentru a transforma un spațiu utilizat „în pofida”, într-un spațiu utilizat „și pentru că”. Proiectul testează situația, mai degrabă decât să o modifice radical: forme de dialog între arhitecți și cetățeni („învățare și înțelegere reciprocă”), care măsoară gradul de interes și cunoaștere a unor teme semnificative pentru dezvoltarea orașului și disponibilitatea de implicare. Inițiativa dezvăluie posibilitatea luării unei poziții și implicării în procesul peisager, prin incitarea la acțiune. Propunerea sugerează conexiuni între subiect și loc, făcând apel la imaginația participanților.

Valoarea economică, funcțională, socială și culturală: pentru cei care au luat parte la acțiune, mândrie, apropiere reală a locului (întărit ca reper); pentru cei care trec pe lângă, o dată înlăturate suspiciunile că ar fi „mâna campaniei electorale”, aprecierea a fost și este cu atât mai mare; iar barmanii au păstrat bannerul nostru agățat de structura barului și povesteau foarte mândri despre eveniment și despre faptul că i-au fost martori. Evenimentul a fost dublat de discuții și mobilizare în mediul online. Impactul social: pozitiv, verifică teoria acupuncturii urbane. Activare a comunității de tineri, a unor oameni de presă și invitația organizatorilor ACUFest de a reveni în 2013 cu o acțiune similară.

Tehnic: am lucrat cu materiale certificate ecologic, iar intervențiile sunt reversibile. Economic: acțiunea a produs o mai mare valoare de întrebuițare a unui loc, folosind mijloace reduse.

În urma unor explorări urbane propuse de PlusMinus în cadrul unui festival de artă și cultură urbană la Galați, echipe mixte de arhitecți, artiști urbani și liceeni au căutat idei pentru activarea sau reanimarea unor spații prezente în mentalul colectiv, dar absente din viața urbană sau din preocupările autorităților. Pentru complexul „La Francezi”, s-a decis experimentarea unor noi modalități de participare la dezbaterile despre oraș - mijloace *Street art* pentru exprimarea poziției față de un spațiu public (critică, sau semnalarea potențialului).

Concepția spațială și estetică: Arhitecții și artiștii urbani au jucat rolul de catalizator al creativității elevilor, care au învățat să formuleze o atitudine față de un loc abandonat, pe care să o exprime într-o manieră nouă pentru ei, prin câteva intervenții în spațiul complexului (*Posibil aici* - semnal la intrarea în ruina complexului, *Calm* - locul ascuns, *Descânt* - mesaj în curtea interioară, Invizibil-parcul posibil).

Încadrarea în teritoriu, localitate, zonă: fostul complex „La francezi” este unul din cele două centre de cartier din Țiglina 1 - unul dintre primele microrăione construite în România. Clădirea este abandonată de peste zece ani, deschiderea către Dunăre a fost blocată de locuințe individuale construite acum 20 de ani. În stare avansată de degradare, a fost propusă spre demolare.

Încadrarea în strategii teritoriale de dezvoltare: în așteptarea finalizării și implementării Planului Urbanistic General al municipiului, ne-am raportat la politica Ordinului Arhitecților din România de promovare a profesiei prin proiecte culturale - forme de dialog între arhitecți și cetățeni, atenționări publice repetate, mediatizate, asupra situației unor zone valoroase.

Calitatea propunerii de dezvoltare: Urmărind descoperirea unor aspecte sau întrebuințări ascunse ale sitului, acțiunea din complexul „La Francezi” reprezintă o propunere de dezvoltare a unei forme de discurs - documentare a procesului de degradare, și folosirea lui ca exemplu de „așa nu!” - prezentarea cu scopul prevenirii unor situații similare și posibilitatea repetării inițiativei.

Valoarea economică, funcțională, socială și culturală: atelierul a adus împreună arhitecți, artiști, liceeni, pentru explorarea unor noi modalități de participare la dezbaterile despre oraș. Este o lecție de „învățare reciprocă”, în care grafferii și arhitecții au exersat rolul de facilitator al formării unui discurs al tinerilor despre un spațiu urban din orașul lor, iar aceștia din urmă au venit în contact cu teme de istoria arhitecturii și abordări urbane.

Alăturarea graffiti-ului (act subversiv, expunere atitudine) cu performance-ul (eveniment) pentru activarea temporară a unui spațiu urban: locuitori privind de la balcon, șoferi și pietoni oprindu-se în stradă, tineri alăturându-se evenimentului, jandarmerie verificând legalitatea intervenției etc.

Concepția spațială și estetică: artiștii au fost catalizatori pentru creativitatea elevilor, au compus împreună cu ei mesajul (atitudine, punct de vedere despre orașul în care locuiesc) și au definit concepția grafică. Mesajul este o critică a declinului orașului, prin ignorarea potențialului real în favoarea unor valori materiale ale imediatului.

Performance: realizarea graffiti-ului a fost un eveniment manifest pentru viața urbană, duminica „în amiaza mare”. A fost construit ca un tip de intervenție care recunoaște și permite diferența, fără să urmărească o poetizare a priori a spațiului – poetica se construiește ca performance, prin colaborarea dintre artiști, liceeni, arhitecți, vecini, trecători.

Încadrarea în teritoriu, localitate, zonă: peretele ales de invitați a ieșit în evidență în cadrul unei plimbări prin oraș, pe strada Bălcescu intersecție cu strada Dornei, un loc în zona centrală, foarte vizibil și expus în traseele auto sau pietonale, loc în care nu se staționează frecvent, peretele unei case uitate între blocuri la intervențiile de placare a bulevardelor din anii 1980-1990.

Încadrarea în strategii teritoriale de dezvoltare: în așteptarea definitivării documentațiilor de urbanism (PUG sau PUZ Zona Centrală), ne-am raportat la politica OAR de promovare a profesiei prin proiecte culturale. Proiectul promovează arta urbană și are un mesaj politic privitor la implicarea în viața publică, atrăgând atenția că orice persoană are capacitatea de acțiune asupra spațiului și poate determina sau influența procese urbane, la orice scară de referință.

Calitatea propunerii de dezvoltare: Graffiti-ul nu exprimă doar viziunea artistului. Mesajul și realizarea sunt construite împreună cu liceenii, ca membri ai comunității locale. Lecția de artă urbană reprezintă formularea unui punct de vedere și exprimarea lui într-o formă creativă, în stradă, multiplicând participanții și stimulând interacțiunea.

Valoarea economică, funcțională, socială și culturală: acțiunea are valoarea de a promova graffiti-ului ca act de cultură urbană și de a diminua percepția lui ca act

de vandalism. Cei implicați direct în procesul realizării, dar și privitorii au devenit mai deschiși la această formă de exprimare și la potențialul de a codifica semnificații și sensuri comune.

Abordarea durabilă a proiectului: interacțiunile cu liceenii participanți și cu colegii lor, dar și cu grafferii implicați și cu unii care au văzut doar rezultatul, confirmă potențialul de multiplicare a efectelor unei acțiuni minore - prin exprimarea dorinței acestora de a participa și anul următor.

Privind retrospectiv (din anul 2023), împlinirea acestui potențial depinde de replicarea evenimentului și, deci, de permanența sau recurența prezenței celor care l-au generat. În lipsa acestora, singularitatea acțiunii o arhivează ca un fapt insolit, suspendat între interesul suscitât și regretul unei promisiuni neîmplinite.

*

Miza acestor acțiuni stă în extragerea unui soi de „grație intelectuală” din felul în care se construiește raportul subiectului cu spațiul urban și punerea ei la lucru mai departe, în serviciul angajamentului față de oraș. Pentru a sugera, măcar parțial, atitudinea cu care am construit aceste jocuri, redăm un fragment dintr-o conversație cu Sabin Borș (SB) și cu Ina Stoian (IS),⁴⁴⁴ cu ocazia lansării volumului *Orașul posibil. Int(er)venții în spațiul urban post-comunist*.⁴⁴⁵

SB. Proiectul vostru este în egală măsură un experiment și o intervenție care mizează pe creativitate și inovație pentru a propune soluții reale. Cum anume poate creativitatea să genereze participare efectivă și angajament în rândul locuitorului urban?

DC. Angajamentul față de oraș vine din capacitatea de a-l vedea așa cum este, din puterea de a-l imagina cum ar putea fi și din disponibilitatea de a acționa împreună cu ceilalți pentru reducerea decalajelor dintre cele două. Altfel spus, participarea pornește de la articularea ideilor, nemulțumirilor și dorințelor, supuse negocierii împreună cu ideile, nemulțumirile și dorințele celorlalți. Dar imaginarea orașului care ar putea fi este greu posibilă fără ieșirea din cotidian, detașarea de preocupările de zi cu zi și antrenarea creativității. Galați este un oraș care

444. „Dacă un oraș vrea să schimbe ceva, acel ceva trebuie să îi fie specific, interviu realizat de Sabin Borș cu Ina Stoian și Daniela Calciu”. În *Igloo*, decembrie 2012, pp. 58-63

445. Stoian, I. & Calciu, D. (ed.). 2012. *Orașul posibil. Int(er)venții în spațiul urban post-comunist*. Cluj: Tact.

oferă prea puține asemenea ocazii locuitorilor lui, iar proiectul nostru a căutat tocmai să umple acest gol.

IS. Nu am vrut să promovăm o idee sau alta, ci să provocăm dialogul în jurul unor teme, pentru a stârni fluxuri de idei din partea cetățenilor. Proiectul i-a încurajat pe tinerii profesioniști să iasă din obișnuințele profesiilor lor, a experimentat diverse forme de comunicare între diferitele grupuri de actori urbani, a intervenit în sensul scoaterii din cotidian și provocării imaginației locuitorilor. Angajamentul urban și participarea efectivă vor deveni posibile atunci când șuetele din fața blocului, din piață sau de pe banca din parc se vor referi și la posibilitățile spațiului din jur, cartierului sau orașului...

SB. Cum a fost implicată comunitatea în acest proiect și care credeți că este orașul „posibil” în viziunea acesteia? Cum imaginează un arhitect un oraș și care e răspunsul comunității la imaginea propusă?

IS. Primul contact direct cu gălățenii a fost o expoziție cu vot public, promovată ca o posibilă alegere a viitorului orașului. [...] Proiectele care au câștigat simpatia localnicilor au fost legate de faleză și apă, și mai puțin de posibile strategii de regenerare a cartierelor de blocuri, problematică mai intens discutată în cercurile profesionale.

DC. Ierarhia s-a păstrat oarecum și la expunerea de anul acesta, pe faleză [...] Din discuții am observat că preferau mai degrabă proiecte pe care le puteau vizualiza ca realizabile pe termen scurt, sau care ofereau soluții clare unor situații care îi incomodau. Mai puțini au fost aceia care au îmbrățișat o propunere surprinzătoare, ieșită din imediat și din concret.

IS. [...] Ei au privit proiectele foarte pragmatic, dar și aici pot fi discutate mai multe niveluri de lectură din partea lor. La prima vedere, erau foarte puternic influențați de imagine, mai ales în măsura în care aceasta făcea apel la o amintire din viața lor. Apoi, pe măsură ce ascultau explicațiile noastre, deveneau din ce în ce mai interesați de implicațiile complexe, dar poate mai puțin evidente ale unui anume gest. Uneori, acest lucru producea o reconsiderare a votului.

DC. Imaginarea viitorului unui oraș este în mod cert o provocare, dar nu pare la fel de grea ca asumarea propriilor vulnerabilități, dar și

responsabilități în raport cu comunitatea. „Orașul posibil” se construiește de jos în sus, fără vreo urmă de toleranță pentru mitul arhitectului neînțeles. Mai mult decât discuțiile despre viitor, interacțiunea cu gălățenii ne-a convins, o dată în plus, de nevoia traversării distanțelor dintre formele de gândire și exprimare din interiorul profesiei, pe de o parte, și așteptările latente ale locuitorilor, pe de alta.

SB. Cum credeți că pot fi schimbate regulile cu care ne-am deprins să construim?

DC. Este o întrebare care traversează toate gândurile, preocupările și acțiunile noastre... dar al cărei răspuns pare mai degrabă o consecință a stabilirii de reguli pentru jocul raporturilor de putere în care acționăm. Câmpul de relații care se construiește între noi și cetățeni pretinde ieșirea din paradigma superiorității arhitectului față de „oamenii de rând” și adoptarea modelului în care fiecare dintre noi reprezintă un grup de interese, are o expertiză și susține un punct de vedere care trebuie articulat și supus negocierii cu celelalte forțe care modelează spațiul urban.

IS. Concursul este încă o ilustrație a unui soi de paralelism profesional între arhitectul marilor proiecte decise „de sus” și tinerii profesioniști ai noilor abordări, la intersecții disciplinare, mai puțin sau deloc formale, deopotrivă experimentale și ancorate în istorii locale. Probabil că înainte de a stabili reguli ale edificării, ar trebui să aflăm cine și ce suntem în raport cu celelalte grupuri de interese. [...]

SB. Proiectul vostru s-a conturat și în jurul apariției unui volum care grupează proiectele de viziune și o parte de teorie. Ce anume înseamnă acest volum pentru proiectul vostru? Cum comunică cele două secțiuni între ele și în ce fel ideile teoretice vehiculate pot constitui baza unor demersuri ulterioare?

IS. Demersul Plusminus caută să aducă împreună profesioniști, administrație și public larg, pentru împărtășirea de cunoștințe și identificarea problemelor și oportunităților mediului construit și spațiului urban. Pentru aceasta, am experimentat cu diferite metode și căi de exprimare: expoziții, conferințe, ateliere de lucru, jocuri, iar acum acest volum, conceput ca instrument de lobby pentru oraș. Am pornit de la eseurile din concurs, dar i-am invitat pe finaliști să le considere un soi

de experiențe de laborator și să meargă mai departe cu reflecțiile, să desprindă și să descrie principii de acțiune sau de abordare a orașului și spațiului urban postcomunist.

DC. [...]am urmărit plasarea acestui exercițiu în contextul național, al situațiilor urbane și profesionale, prin sinteze ale unor cercetări în, și despre orașul românesc. Este o încercare de armonizare a teoriei cu practica, respectiv a cunoașterii profesionale cu așteptările publicului larg. Nu vedem practica neapărat prin rezultatele tangibile în imediat. La fel de practic poate fi un și un gest care schimbă atitudini sau însămânțează noi calități ale gândirii și acțiunilor. Prin oscilațiile între general și particular, între pragmatic și idealist, volumul este o încercare de extindere după modelul pânzei de păianjen: conturând direcții și chemând la stabilirea de conexiuni între ele. [...]

8.2

GENERAREA DE CONVERSAȚII CU SENS DESPRE ORAȘ

Istoria conceptului de „urbanitate” este însoțită de noțiunile de „discurs” și „conversație”, iar acest fapt nu este deloc lipsit de relevanță pentru domeniile arhitecturii și proiectării urbane, în special în contextul politic occidental al democratizării proceselor de fabricare a orașului. Cercetările timpurii cu privire la nevoia de a ne preocupa de efectul spațiilor și clădirilor pe care le croim asupra celor cărora le sunt adresate îi priveau încă pe locuitori ca pe beneficiarii finali, pasivi, ai muncii noastre. Teoriile din ultimele două decenii au migrat accelerat către un mod de conceptualizare a utilizatorului final ca agent activ și purtător al unei expertize unice și de neînlocuit în procesele de planificare urbană. Este expertiza care rezultă prin suprapunerea - la scara individuală - a celor trei niveluri ale experienței urbane descrise de Mongin ca (1) nivelul reprezentării sau poetica ce rezultă din biografia individuală și familială, (2) nivelul identificării cu spațiul orașului sau al co-prezenței scenice alături de ceilalți și (3) nivelul recunoașterii între ceilalți sau al construcției politice și al disponibilității de a acționa împreună; sau de Métral ca *citadinitate*, *civilitate* și *cetățenie* (v. subcapitol 4.1). Este, de asemenea, expertiza care trebuie recunoscută ca potențial al „locuirii creative”, în sensul „noilor competențe de a locui” care se construiesc prin povești, narațiuni, memorie și transfer de sens - premisă pentru participarea la pluralitatea aglomerărilor urbane (permanent eterogene, permanent în mișcare și permanent în transformare).

În umbra acestor gânduri, ne-am implicat în proiectele derulate de Asociația pentru Tranziție Urbană - ATU, un grup de reflexie (think-tank) pe teme urbane: dezvoltare și politici urbane, cultură urbană și patrimoniu, mobilitate și spațiu public, locuire colectivă și combaterea excluziunii sociale. Constituit ca asociație non-guvernamentală în 2001, ATU promovează o abordare negociată și interdisciplinară a dezvoltării urbane, având membri care provin din domenii diverse precum arhitectura, urbanismul, sociologia, dreptul urban, antropologia, economia.

Dezvoltate ca cercetare aplicată sau, mai recent, ca cercetare prin acțiune participativă, proiectele ATU au urmărit câteva obiective legate tocmai de așezarea unei premise pentru conversațiile deschise despre oraș: (1) perfecționarea profesioniștilor și promovarea interdisciplinarității în urbanism; (2) informarea publicului larg prin orice mijloace media și/sau prin orice mijloace proprii, cu privire la teme urbane pentru a le aduce pe agenda publică; (3) sprijinirea dezvoltării comunitare prin informarea și educarea indivizilor, a grupurilor și comunităților aflate în incidența transformărilor din mediul urban; (4) funcționarea ca interfață între diferite organisme administrative și cetățeni, între diferite organizații și administrația locală, mediind relațiile dintre actorii urbani; (5) promovarea implementării principiilor afirmate în documentele europene din domeniul dezvoltării urbane și teritoriale; (6) promovarea legăturilor dintre practicieni și mediul academic cu privire la proiectele ce țin de dezvoltarea urbană și îmbunătățirea calității mediului urban.

Privind în urmă, proiectele la care am participat începând din 2007 pot fi subsumate unei căutări constante de rafinare a modului în care croim situații și ocazii de conversații și a modului în care arhitectul sau urbanistul acționează ca facilitator și generator de ipoteze.

Din 2014, aceste căutări sunt mai bine precizate și au o mai mare continuitate sub sigla URBOTECA, un program care duce idei despre oraș în spațiile vieții cotidiene, sub deviza „în oraș despre oraș”. Acesta s-a născut din preocuparea pentru deschiderea proceselor de planificare și dezvoltare a orașului, pentru care este nevoie de a duce cunoștințe despre planificarea și proiectarea urbană și despre participarea în aceste procese, în spațiile vieții de zi cu zi ale locuitorilor din București. În 2013 ATU a primit o finanțare din Fondul ONG (gestionat de FDSC – Fundația pentru Dezvoltarea Societății Civile), din care am cumpărat un camion care transportase stupi de albine și pe care l-am transformat pentru a transporta mobilier modular, panouri explicative și jocuri și activități cu care creăm un spațiu public pop-up în care îi atragem pe trecători de toate vârstele în conversații despre oraș. În primii ani am creat aceste spații publice temporare în cartierele din București, în preajma piețelor sau a parcurilor, deja repere ale cotidianului. Una dintre principalele provocări ale

proiectului a fost traducerea jargonului profesional în limbaj comun, pentru a pune bazele unui cadru de dialog în care interlocutorii să aibă acces la același corp de informații. Rezultatul demersului a fost un set de infografice inspirate din conținutul cărții „Orașul - un manual de utilizare” publicate la Igloo în 2015.⁴⁴⁶

Interacțiunile pe care le-am avut cu locuitorii în primii trei ani ne-au dat încredere să continuăm, dar ne-au și făcut să înțelegem că dacă vrem să avem o contribuție reală într-un loc trebuie să stăm mai mult timp acolo. Astfel, din 2017 ne-am „așezat” în Bucureștii Noi în cadrul unui nou proiect european de cercetare, în care suntem parteneri cu Școala de Arhitectură din Tampere, cu Facultatea de Sociologie din Ljubljana și cu Școala de Arhitectură din Sheffield. Proiectul se numește *Urban Education in Live Settings - UEL* și are ca principal obiectiv să testeze modele de colaborare între mediul academic și comunitățile urbane. La București am dezvoltat un proiect de cercetare prin acțiune împreună cu Grupul de Inițiativă Civică Bucureștii Noi. În cadrul acestui parteneriat am derulat un program de *fellowship* în care i-am implicat pe studenți în două procese de educație, unul mai lung, centrat pe experiența de învățare, și al doilea mai scurt, sub formă de *hackathon*, concentrat pe rezultat. Rezultatul a fost „Planul Comunitar pentru Dezvoltarea zonei urbane Bucureștii Noi”, un document care transpune vocile locuitorilor într-un document sintetic care evidențiază cele patru preocupări majore din zonă: echipamentele publice, problemele de mediu, cele de mobilitate și coliziunile dintre nou și vechi. Documentul a fost prezentat în ședința de consultare publică pentru PUZ coordonator sector 1 pe 4 noiembrie 2019, a fost oferit administrației de sector, iar acum poate fi consultat online. Demersul a fost prezentat și colegilor din Filiala Teritorială București a Ordinului Arhitecților din România, iar împreună cu aceștia am demarat un proces de persuasiune a factorilor decidenți pentru organizarea de concursuri de soluții pentru proiectarea urbană a spațiilor publice importante (proces suspendat de contextul pandemic).

În paralel, ne-am asociat cu Centrul de Resurse pentru participare publică - CeRe în încercarea de a facilita constituirea unui grup de inițiativă civică în zona Hala Traian, dar am și răspuns invitațiilor la evenimente urbane din București și Sibiu.

Toate aceste experiențe în spațiile urbane, împreună cu locuitorii diverselor cartiere, ne-au alimentat interesul pentru modul în care putem crea noi contexte pentru conversații vii și pentru participarea la dezvoltarea locală, lucrând „de sus în jos” prin traducerea în limbaj comun și diseminarea informației de specialitate prin interpelare și expunere; și „de jos în sus”, prin traducerea „expertizei de locuitor” în

446. <https://urboteca.ro/orasul-un-manual-de-utilizare/>

documente adaptate proceselor din administrațiile locale și popularizarea acesteia prin discurs pledant și dezbateri (prin cuvânt și prin reprezentări vizuale).

Din 2022, lucrăm într-un nou consorțiu european⁴⁴⁷ alături de parteneri din șase țări⁴⁴⁸, aduși împreună de preocuparea pentru reziliența cotidiană a comunităților urbane. URBOTECA într-un laborator portabil - păstrând calitatea de galerie mobilă care creează un mediu pop-up pentru explorarea spațiilor și experiențelor arhitecturale și urbane.

447. <https://www.jpiconect.eu/>

448. Eindhoven University of Technology (NL), UPO – Pablo de Olavide University – Seville, Department of Geography, History and Philosophy, Global Change Research Lab (GCRL) (ES), KTH School of Architecture, Royal Institute of Technology (SE), Again X (Again AS) (NO), Municipality of Eindhoven (NL), Andalusian Federation of Municipalities and Towns (ES), Sector One City Hall (RO), National Institute of Heritage (RO), Ion Mincu University of Architecture and Urbanism Planning Bucharest (RO), Mouvement Civic R-Urban (FR), *École nationale supérieure d'architecture de Paris-La Villette – Chaire EFF&T / ENSAPLV* (FR), AAA – Atelier d'Architecture Autogérée (FR), The Chamber of Romanian Architects, Bucharest Branch (RO), The Chamber of Romanian Architects, Sibiu-Valcea Branch (RO), Bucharest Community Foundation (RO), Sibiu Community Foundation (RO), ArkDes – Swedish National Centre for Architecture and Design (SE), Stichting Brainport Smart District (Brainport Smart District Foundation) (NL)

Am considerat potrivită adăugarea acestui scurt capitol deoarece, privind retrospectiv, pare că anul 2017 a reprezentat un moment de inflexiune a modului în care ne percepem întreprinderile academice și civice. Dacă până atunci le vedeam mai degrabă în paralel și hrănindu-se reciproc, proiectele în care ne-am implicat în ultimii ani au confirmat faptul că reflecția asupra circularității relațiilor dintre subiectivitate și spațiul urban nu poate avea cu adevărat loc decât într-un mediu de cercetare definit, la rândul său, circular.

Astfel, proiectele dezvoltate în ultimii ani construiesc un continuum între cercetarea academică și implicarea civică, chestionând forme hibride de producere a cunoașterii în acest câmp incert dar extrem de fertil care se află „între” zonele tradiționale de cercetare și acțiune, în marginile teoretice și procedurale ale disciplinelor consacrate. Prin aceasta, ne înscriem în noua paradigmă a multi-disciplinarității, ale cărei beneficii au deja o serie lungă de confirmări la nivel european și nu numai, dar care cere și transformări ale felului în care sunt educați viitorii profesioniști ai mediului construit. Mai mult, reciprocitatea actului învățării prin schimb de experiențe și cunoștințe între experți din varii domenii dar și între actori din toate zonele societății obligă la ieșirea din constrângerile limitelor învățământului consacrat de arhitectură și la croirea de experiențe colaborative de învățare. Aceste experiențe se regăsesc sub umbrela „pedagogiei *live*”, metodă deja consacrată în școli de arhitectură precum cea de la Sheffield.

În România, pedagogia *live* a pornit timid la începutul anilor 2000, determinată de conștientizarea nevoii de a încuraja empatia, datoria civică și implicarea în realități complexe, precum și de un nou sentiment de responsabilitate profesională acordat de tânăra democrație și economie de piață. De la una sau două școli de vară pe an în întreaga țară în urmă cu două decenii, numărul acestora depășește acum douăzeci. În plus, există acum mai multe formate de colaborare între studenți și actori civici, mediate de profesori, cercetători și activiști interesați să deschidă mințile studenților către noi moduri de practică și viziuni asupra rolului arhitecților.

Am avut prima experiență *live* ca student la arhitectură în 2005, la sfârșitul celui de-al patrulea an de studiu. A fost una dintre primele școli de vară din România, organizată de ATU la Sibiu, în timp ce orașul se pregătea să devină Capitală Europeană a Culturii în 2007. Până spre anul 2010 au fost extrem de puține ocazii pentru ca un student la arhitectură sau urbanism să poată veni în contact direct cu situații reale

În toată complexitatea lor, proiectele de școală punând accentul mai ales pe dimensiunile fizice, materiale, ale spațiului construit. Acest lucru făcea ca Universitatea de Vară de la Sibiu (ATU) să atragă an de an (până în 2011) studenți de la școlile de arhitectură, urbanism și peisagistică din toată țara. În acel for a crescut conștiința nevoii de a generaliza sensibilitatea studenților mediului construit pentru profesii complementare și pentru abordarea integrată a proiectării urbane, dar și pentru ascultarea tuturor vocilor și înțelegerea tuturor punctelor de vedere și intereselor din locul asupra căruia acționează.

URBAN EDUCATION LIVE

Începând cu anul 2017, colaborarea cu echipa Școlii de Arhitectură a Universității din Sheffield (SSoA) în cadrul proiectului de cercetare UEL a alimentat încrederea noastră că învățarea *live* este benefică pentru toate părțile implicate și ar putea - în cele din urmă - să-și găsească locul în cadrul programelor de bază și în universitățile noastre românești.

Am vizitat SSoA pentru toate cele șase săptămâni de proiecte *live* din 2017, urmărind îndeaproape dinamica grupurilor care lucrau (1) în direct cu clienți (civici) și beneficiari; (2) în direct cu o situație cunoscută sau accesibilă pentru cercetare/înțelegere/transformare în toată complexitatea sa (spațială, socială, economică, culturală); și (3) în direct cu un mod de exercitare a profesiei (de arhitect).

SSoA este pionierul european în domeniul educației de arhitectură angajată social. În centrul acestui etos este programul *Live Projects*, inițiat în 1999 ca opțional și inclus în curricula de bază (obligatorie) patru ani mai târziu. Astfel, în prezent, toți studenții din anii 5 și 6 (penultimul și ultimul, echivalente anilor de master în sistem Bologna) trec printr-o experiență de 6 săptămâni de proiectare de arhitectură *live*, adică în situații reale, studiind probleme reale și lucrând împreună cu clienți reali la găsirea de soluții sau la conturarea de întrebări/cerințe pentru o temă de proiectare. Clienții sunt organizații non-profit din oraș și din zonele învecinate, care solicită sprijinul Universității și sunt selectate după criteriul principal al potrivirii dintre situația lor și obiectivele didactice cărora trebuie să le răspundă atelierul de proiectare. Indiferent dacă strategic sau de detaliu, dacă teoretic sau extrem de practic, profesorii care conduc acest atelier au responsabilitatea selectării dintre zecile (deja) de organizații care solicită ajutor, studenții au răspunderea lucrurilor pe care le propun, iar clienții contribuie activ în întregul proces. La final are loc o prezentare publică a proiectelor,

de obicei într-un spațiu din oraș în care se regăsesc toți studenții și clienții implicați, dar și invitați din viața politică, socială și economică a urbei.⁴⁴⁹

FELLOWSHIP URBOTECA

În timp ce Live Projects împlinea douăzeci de ani de existență, ATU testa un program de formare de educație *live* care îndeplinește cerințele programelor de bază pentru masteratul în arhitectură, planificare urbană, design urban, design peisagistic,

449. Beneficiile clienților: În general, clienții selectați sunt din sectorul public sau societatea civilă (mediu asociativ, non-guvernamental și non-profit), care dispun de resurse limitate dar au dorința de a îmbunătăți ceva. Motivația lor este dată de faptul că la finalul colaborării cu studenții obțin idei, proiecte sau chiar mici intervenții pe care nu și-ar fi permis să le plătească la valoarea lor pe piață. Apoi, mulți dintre ei merg cu aceste proiecte către autoritățile locale sau către organisme de finanțare, pentru a obține fonduri sau alte resurse necesare implementării. Așadar, beneficiile clienților sunt atât tangibile, precum desene, machete, sau rapoarte de cercetare, cât și intangibile (creșterea sau conturarea mai precisă a aspirațiilor legate de mediul lor de viață, schimb de idei, cunoaștere și competențe cu studenții, dar și cu accesul la o rețea mai largă de actori urbani, strâns în jurul școlii de arhitectură.

Beneficiile Școlii de Arhitectură: (1) Plasarea ca deschizător de drumuri în spectrul internațional al școlilor de arhitectură, devenind astfel mult mai competitivă în atragerea studenților din alte țări. (2) Universitatea și-a construit reputația de instituție de învățământ dedicată unei educații angajate social, sub deviza "A civic university". Școala de Arhitectură contribuie direct la atingerea acestei viziuni, în special prin Live Projects. (3) Școala are relații foarte bune cu mediul de afaceri, care îi evaluează pe arhitecții educați la Sheffield ca fiind creativi, cu spirit de inițiativă ridicat, cu simț practic dezvoltat și foarte adaptabili. (4) Relații strânse cu comunitățile din Sheffield și din jur, mai ales cu acelea cu care colaborările se întind pe mai mulți ani. Astfel, se creează inclusiv legături între generații de studenți, lucrând de fapt la o etapă dintr-un mare proiect și înscriindu-se astfel în durata devenirii și transformării unei situații.

Beneficiile studenților: Față de metodele convenționale de învățare a proiectării de arhitectură, Live Projects (proiectele în direct) dezvoltă abilități de colaborare și de comunicare cu alți studenți dar și cu nespecialiști, abilități care sunt centrale practicii profesionale din noul secol. În plus, studenții sunt sensibilizați la probleme sociale și înțeleg mai nuanțat responsabilitatea profesiei lor, fiind deseori în poziția de a propune proiecte sau intervenții care sunt apreciate și folosite în mod real comunităților cu care lucrează. Prin felul în care sunt structurate cele 6 săptămâni și prin legăturile cu cursurile teoretice, studenții își dezvoltă abilitățile de analiză rapidă și sintetizează explicativă în dezvoltarea unui proiect pentru spațiul construit, învățând să poarte conversații constructive cu clienții, dar și să se organizeze în echipe (13-18 studenți) și să se încadreze într-un buget oferit de client (£600) sau să obțină resurse suplimentare pentru realizarea unei mici intervenții. Toate acestea sunt extrem de utile în practica de arhitectură, iar studenții de la Sheffield sunt evaluați cu șanse foarte mari de a-și găsi un loc de muncă după absolvire. De aceea, Școala de Arhitectură de la Sheffield se clasează constant pe primele locuri în topurile școlilor de arhitectură din Anglia și Europa.

sociologie, antropologie, geografie și arte. Funcționarea ca platformă independentă a permis ATU să provoace întâlniri între profesori și studenți de la diferite universități, putând astfel să dezvolte educația *live* în echipe multidisciplinare, în colaborare cu parteneri civici și beneficiind de expertiza unor profesioniști și organizații invitate.

SEMINARUL DE „ARHITECTURĂ LOCUIRE ORAȘ” ÎN CADRUL „ȘCOLII DE ORAȘ”

„Școala de Oraș” este un proiect de educație aplicată coordonat de studioBASAR, în cadrul căruia a fost reamenajată, în 2016, filiala „Gheorghe Lazăr” a Bibliotecii Metropolitane București (BMB) din cartierul Militari. În semestrul al doilea al anului universitar 2016-2017, aceasta a devenit sala de clasă pentru 23 de studenți de la arhitectură și sociologie, în cadrul unor cursuri și seminarii din curricula academică. Ca îndrumător al seminarului „Arhitectură, Locuire, Oraș”, am definit împreună cu studioBASAR programul ediției a doua a „Școlii de Oraș”⁴⁵⁰ pentru ca obiectivele didactice și finalitățile formative, precum și volumul de muncă, să fie echivalente cu cele din fișa de disciplină a cursului din planul de învățământ al Facultății de Arhitectură.

Ca experiență de învățare, proiectul a fost prilej de reflecție asupra orașului în contextul reazășărilor politice și economice recente, în care scopul final al arhitecturii nu mai este de a propune obiecte cât de a reinventa contexte, o arhitectură care produce inflexiuni ale proceselor deja existente și care, prin aceasta, pune accentul mai mult pe lectura unui spațiu decât pe imaginarea unei forme. În același timp, proiectul a fost prilej de experimentare a unor procese și procedee de proiectare care lucrează în favoarea pluralității și dinamicii noilor moduri de viață, căutând să favorizeze convivialitatea și să lucreze cu creativitatea locuitorilor.

Prin modul de lucru propus și prin conceptele vehiculate, proiectul a lucrat cu noi forme ale colectivului dincolo de dihotomia public-privat, respectiv a unor forme hibride născute din explorarea distanței dintre public și privat. Prin cartarea practicilor informale ale locuitorilor, am urmărit înțelegerea diferitelor forme de a fi împreună și descifrarea imaginarului spațial și social al vecinilor. Prin imaginarea unui scenariu posibil de practici temporare sau activități/funcțiuni socio-culturale care redau suflul unor spații abandonate sau sub-utilizate, am chestionat diferite forme de a fi

450. Distinsă cu premiul Secțiunii „Activare culturală în spațiul public”, acordat de Administrația Fondului Cultural Național în 2017.

împreună și de a (re)negocia resursele pe care le împărțim cu toții în oraș (aer, apă, sol, vegetație, infrastructură, construcții...)

LIVE@UAUIM

Lansat în 2021 ca un curs opțional de proiect dedicat studenților din anii II și III ai FA, creditat cu 1 dintre cele 60 de credite transferabile necesare pe an de studiu, Live@UAUIM este o primă inițiativă de integrare a unor astfel de proiecte de educație non-formală în curricula de bază a universității noastre, ce permite studenților să lucreze în echipe multidisciplinare și să experimenteze procesele de cercetare și proiectare participativă, cu implementări auto-construite la scară mică.

Proiectele se derulează timp de șapte săptămâni în semestrul de primăvară, reunind aproximativ cincisprezece studenți care lucrează pe situri propuse de partenerii noștri;⁴⁵¹ și sunt îndrumați de o echipă mixtă de profesori UAUIM⁴⁵² și arhitecți practicieni⁴⁵³.

În paralel cu predarea metodelor consacrate ale arhitecturii, Live@UAUIM face gradual pași în direcția ruperii și a deschiderii noțiunilor de arhitectură și design urban către noi moduri de a citi și construi orașul. Acestea nu mai sunt definite în jurul ideilor și dorințelor clientului și arhitectului, ci orientate către îmbunătățirea relațiilor dintre subiectivități și comunități cu mediul lor cotidian. A face ca oamenilor să le pese și să aibă grijă de spațiile lor de viață a fost un obiectiv al profesiei noastre timp de decenii, dar încă se recunoaște prea puțin necesitatea de a învăța cum să studiem aceste relații și cum să proiectăm procese și obiecte care să favorizeze cooperarea dintre spațiu și acțiune.

Proiectele *live* sunt constituite în esență pe colaborarea dintre clienți și viitorii arhitecți, iar procesele și liniile care ghidează această colaborare îi recunosc mai degrabă ca agenți și îi încurajează - în mod spontan - să privească dincolo de propriile percepții și experiențe și să caute complexitatea locului și subiectului studiat. La urma urmei, antrenarea disponibilității și capacității arhitecților și clienților de a

451. Grupul de Acțiune Locală Kiseleff în 2021; Arhiva de imagini a Muzeului Național al Țăranului Român; Centrul ILO - Ferentari, un program integrat de servicii sociale și de sănătate pentru persoanele aflate în sărăcie extremă dezvoltat de Asociația Carusel; și Filiala Alexandru Odobescu a Bibliotecii Metropolitane București în 2022

452. Daniela Calciu, Cristi Borcan și Tudor Elian

453. Irina Belenyi în 2021; Alex Axinte, Anca Cioarec, Maria Daria Oancea și George Marinescu în 2022.

ieși din propria viziune asupra lumii, de a se implica profund într-o situație și de a-și elabora răspunsurile sub forma unor ipoteze plauzibile, mai degrabă decât a unor hotărâri definitive, ar putea fi o cheie pentru redefinirea atât de necesară a profesiei noastre și a modului în care omenirea remodelează Planeta.

Există vreo legătură între un orator antic, care își dă măsura propriei persoane prin discurs în forum sau în Senat, și un dansator⁴⁵⁴ care perturbă „liniștea” dintr-un metrou newyorkez printr-o performanță fulger, în anul 2014? Dacă există, ea nu răspunde atât unor criterii estetice, cât unui anume mod de a gândi raportul dintre subiect și spațiul urban și de a pune la lucru conceptul de „urbanitate”. Pornind de la această observație, cercetarea de față așază un prim strat al unui posibil proiect de explorare a întrebărilor formulate la început: ce fel de experiență a orașului se produce în jurul conceptului de „urbanitate”? ce forme de subiectivitate și, respectiv, de comunitate se articulează în relație cu spațiile urbane prin intermediul acestei noțiuni? Care este rolul funcțional al conceptului „urbanitate” în cadrul proiectării urbane și care sunt practicile culturale în care se înrădăcinează?

Pentru aceasta, am privit „urbanitatea” ca un *nucleu al experienței*, în termenii lui Foucault, și anume ca un spațiu al articulării discursive, normative și metodologice a unei forme de conceptualizare a orașului și de subiectivare în raport cu acesta. Ținând seama de complexitatea temei, am acordat o atenție mai mare discursului (prin întrebările de lucru: cine, când, unde, ce și pentru ce spune ceva despre „urbanitate”) și modului în care se reflectă asupra spațiului normativ (contemporan) și a posibilităților de poziționare a subiectului (arhitect) moral.

454. v. Urbanity Dance Boston, de care am amintit și în introducere: „Căutăm să cucerim zidurile orașului și să provocăm schimbări în peisajul nostru urban. Vrem să ajutăm la inversarea tendinței naționale de cuibărire (cocooning) prin noi moduri de implicare a tinerilor. ... Urbanity Dance există ca să inspire, să angreneze și să împuternicească indivizi și comunități prin arta dansului și a mișcării”.

Am pornit de la ipoteza că urbanitatea este o construcție culturală care exprimă și aduce la scara umană dorința de oraș (realitate materială) și voința de cetate (corp al cetățenilor), pe care am probat-o prin eșantion, în diferite momente ale istoriei occidentale, considerând că primele manifestări discursive într-un anumit spațiu lingvistic (latina, apoi franceza, engleza și germana, apoi jargonul profesional al proiectării urbane) sunt simptome ale unor realități sociale, politice, culturale în căutare de noi moduri de conceptualizare și proiectare de sine. Astfel alese, discursurile corespund diferitelor momente în care cheștiunea raportului dintre subiect și spațiul urban devine o problemă și susțin teza rolului conceptului studiat de catalizator (mai degrabă decât ca factor activ, cum presupuneam la începutul cercetării) al emancipării și al formării conduitei civile și civice, deopotrivă în antichitate, în perioada modernității timpurii și în lumea contemporană.

Privind retrospectiv lucrarea, spațiul discursului asamblat în primele două părți oferă indicii pentru figurarea unei imagini a „urbanității” ca un mit politic al „vârstei de aur” în sensul descris de Girardet (*le mythe de l'âge d'or*)⁴⁵⁵ – ca o constelație de imagini nostalgice ale unor „vremuri bune de odinioară”, care hrănesc cultul unei epoci trecute și întoarcerea la modele sociale și politice fondatoare. Din acest atașament față de trecut, care determină felul în care societatea se descrie și se proiectează pe sine în prezent, derivă inclusiv importanța conceptului de patrimoniu în accepțiunea sa contemporană, care face echipă bună cu urbanitatea chiar și dincolo de spațiul european. În acest sens, chiar dacă în capitolul 6 scriam despre exportul concepțiilor de urbanitate și patrimoniu la scara globală, lucrurile pot fi mult mai nuanțate. De aceea, este importantă continuarea acestui studiu printr-o discuție în paralel cu eventuale concepte sau fenomene extra-europene care descriu un conținut echivalent.⁴⁵⁶

Un al doilea nivel al lecturii de ansamblu trimite la rolul de catalizator al „urbanității” pentru recuperarea și răspândirea unui spirit rafinat, desprins de sub jugul celor elementare traiului și aruncat în vârtejul preocupărilor pentru frumusețea vieții personale și a vieții în comun cu ceilalți. Astfel, experiența contemporană a acestui concept

-
455. Girardet, R. 1986. *Mythes et mythologies politiques*. Paris: Seuil, 1990. Istoricul explică patru mituri politice, care apar în perioade de criză, ca răspuns la disconfortul provocat de mutații ale societății și ale modurilor de viață: al unității, al eroului salvator, al vârstei de aur și, respectiv, al conspirației. Girardet identifică originea mitului vârstei de aur în indispozițiile create de viața modernă. Totuși, pe care le-am văzut petrecându-se în pragul erei noastre, ar sugera o existență mult mai îndelungată a acestui mit. Cheștiunea rămâne deschisă și nu face neapărat obiectul cercetării noastre
456. Primul pas în acest sens urmează în cadrul cercetării postdoctorale amintite în introducere, care pornește de la rolul similar al cafelei în emanciparea intelectuală (chiar dacă în spații și prin obiceiuri diferite estetic) în Levantul și în Europa modernității timpurii.

însoțește formulările normative ale unui nou comportament, ghidate de preceptele sustenabilității și generatoare ale unor noi modele de educație, în sensul *implicării, abilitării și participării* la construcții precum *guvernanța etică, dezvoltarea sustenabilă sau solidaritatea în politicile urbane*. Mesajul contemporan al „urbanității” este că experiența orașului nu poate fi deplină în absența asumării responsabilității și a exercitării informate a civilității și cetățeniei, sintetizând totodată premisele unei sociabilități bazate pe cosmopolitism, relativism cultural și tact social.

În baza acestor teorii de fond și a consecințelor procedurale pe care le propune „urbanitatea”, instrumentele arhitectului se adaptează aducerii la scara umană a preceptelor sustenabilității, care figurează o anumită idee a rafinamentului contemporan și a promisiunii pentru o viață mai bună. Apare ca un fel de rafinare a spiritului de exaltare al modernității prin norme de conduită ghidate de valorile dezvoltării sustenabile. Iar dezvoltarea sustenabilă se citește ca o construcție conceptuală și procedurală care traversează toate mediile societății contemporane și le împreunează în proiectarea urbană. Iar orașul de sorginte europeană devine locul și imaginea acestei promisiuni pentru o viață mai bună. Din acest punct de vedere, Sternberg consideră chiar că întreaga teorie a *urban design*-ului ar trebui să fie o teorie de fond, și nu procedurală, că ar trebui să ne îndrepte atenția către aspectele pertinente ale realității – în acest caz, dimensiunea experiențială a spațiului și a formei construite – și astfel să ne ghideze practica.⁴⁵⁷

Firul narativ se construiește din diferitele figuri ale conversației urbane, pretext recurent pentru teoretizarea urbanității, dar și model de sociabilitate și mijloc de emancipare socială și culturală, împreună cu spațiile care o îmbracă (dintre cele mai studiate sunt salonul și cafeneaua). În plus, la acest nivel contribuie și experiențele proprii de cercetare (fundamentală și aplicativă) în mediul academic și civic din România, Franța și Statele Unite, experiențe care extind reflecția către un alt spațiu al emancipării, poate cel mai vechi și mai evident dintre toate, și poate cel mai susceptibil de a contribui la democratizarea arhitecturii și urbanismului românesc, respectiv piața comercială. Totuși, chiar dacă frumusețea raportului dintre subiect și spațiul urban începe cu asumarea responsabilității și a cetățeniei, ea nu se desăvârșește prin aceasta.

În consecință, ultimul capitol explorează un mod de auto-conceptualizare a arhitectului care, punând la lucru noțiunea de „urbanitate”, oscilează constant între dimensiunile umane și spațiale ale propriei existențe, formulată ca o căutare permanentă

457. Sternberg, E. 2000. „An Integrative Theory of Urban Design”. In Carmona, M. & Tiesdell, S. *Urban Design Reader*. Oxford: Architectural Press, Elsevier, 2007.

a tehnicilor de suprapunere a dimensiunilor umane și spațiale ale orașului. Caută, astfel, să participe la un nou mod al profesiei de arhitect, care nu se mai legitimează prin estetici volumetrice, ci prin estetizarea a unui peisaj uman interior care îi inspiră și îi atrage pe interlocutori în jocul materialității orașului, cultivă disponibilitatea angajamentului civil și civic și deschide spre explorarea de noi forme de subiectivare și de agregare.

*

Aceste observații confirmă nevoia de păstrare a ambiguității conceptului, dar și oportunitatea asumării lui ca loc geometric al preocupărilor pentru bunul simț urban și justa măsură a acțiunilor asupra orașului. Deoarece, parafrazând versurile lui Latta din epigraful lucrării, a vorbi despre urbanitate este similar cu a vorbi despre vânt, adică a descifra ceva prin efectele sale și nu prin sine însuși...

POSTFAȚĂ

Vintilă Mihăilescu

„Cercetarea de față pornește de la un gând simplu, cel al *întoarcerii la fundamente*” - ne anunță autoarea încă de la început. Este o decizie care mi se pare mai mult decât întemeiată și binevenită, mai ales într-o lume socială și academică a prezentului continuu. Ea este însă și una simptomatică, în măsura în care tot mai mulți dintre cei care se preocupă cu adevărat de problemele majore ale societății prezente simt nevoie să se întoarcă (și) spre trecut. Punctul de pornire al Danielei Calciu este astfel, în același timp, o intuiție tot mai împărtășită și un demers încă de pionierat.

Care sînt, în cazul „urbanității”, aceste „fundamente”?

Fundamentul însuși, adică *ce este urbanitatea*? Si, complementar, *care este rațiunea de a fi a proiectării urbane*? De aici mai departe decurg, în cascadă, o serie de întrebări la fel de „fundamentale”: *raportul subiectului cu spațiul orașului; ce forme de subiectivitate și, respectiv, de comunitate se articulează în relație cu spațiile urbane moderne? ce fel de experiență a orașului se produce în jurul conceptului de „urbanitate”?* etc., încheindu-se cu problema „aplicativă” a tezei, și anume *unde, între așezarea birocratică a unui loc și intervenția minimală, se articulează capacitatea arhitectului de a lucra simultan cu „potențialul de urbanitate” al subiectului și cu posibilitatea spațiului de a fi desemnat ca „potrivit pentru urbanitate”?*

Pentru a răspunde la toate aceste întrebări, autoarea își organizează analiza și argumentația conform cu trei axe majore:

1. istoria conceptului („istorie conceptuală” în maniera lui Koselleck), cu accent pe practicile discursive ale „urbanității” și precizarea că legătura urbanismului cu istoria umanistă nu este (încă) evidentă;
2. formele și locurile urbanității (adică urbanitatea locuitorilor);
3. tehnicile sinelui care pun la lucru conceptul de „urbanitate” (adică locuirea urbanului).

Istoria critică a conceptului ocupă, în mod firesc, cea mai mare parte a tezei. Nu este însă în nici un caz o istorie cronologică și cumulativă, ci una critică și problematică, urmărind și clarificând marile mize și direcții pe care le-au deschis diversele formulări și reformulări ale conceptului. De asemenea, raportul dintre perspectiva de ansamblu și analizele de detaliu este stăpinit cu măiestrie iar densitatea conceptuală și argumentativă se păstrează la cote excepționale pe tot parcursul tezei.

Poate cea mai interesantă și „dramatică” problemă este aceea a relației istorice dintre *urbs* (ca teritoriu construit, cadru fizic al așezării umane) și *civitas* (comunitate umană care locuiește acest spațiu construit), ce apare încă din antichitate, ia cu timpul forma distincției dintre oraș, ca spațiu al locuirii și urbanitate, ca atribut al locuitorilor, se reduce tot mai mult la oraș, pentru ca cele două componente să devină aproape antonime în post-modernitate (vezi moartea orașului în favoarea „urbanului difuz”, a „orașului lipsit de urbanitate”). Începînd, aproximativ, de la Lefebvre în 1968, s-a conturat astfel în prezent încă o întrebare pe care o ridică și autoarea: ce tip relație conceptuală există între aceste trei noțiuni: „oraș”, „urbanul difuz” și „urbanitatea”?

Urbanitatea este, inițial, o *calitate a locuitorilor* urbei și, eventual, a celor adoptând stilul de viață al orașenilor, este o distincție, cum ar spune Bourdieu. Pentru Cicero, de pildă, *urbanitas* este deja cea mai rafinată/evoluată formă a vieții desprinse de condiționările naturii. Găsim aici o prefigurare a ceea ce avea să fie procesul civilizării despre care vorbește Norbert Elias, în primul rînd desprinderea, prin cultură, de natură, de la corpul „natural” care se cerea controlat și rafinat, și pînă la lumea materială care adăpostea acest corp „civilizat”- palatele, curțile aristocratice, orașele în genere, dar și, mai tîrziu, saloanele sau cafenelele acestora etc.. Destinul orașului se schimbă apoi odată cu revoluția industrială și mobilitatea capitalului, care de-localizează într-un fel orașul, îl populează cu non-locuri și non-timpuri, îl fac fluid și astfel „difuz”. Orașul ajunge să se despartă astfel și de locurile interne și de frontierele externe. Dintr-o perspectivă cuprinzătoare, orașul pare deci a se fi construit și a-și fi construit sensul prin despărțiri și opoziții succesive și diferit

articulate: față de natură, față de sat și lumea sa, față de categoriile sociale inferioare și comportamentele acestora, chiar și față de proprii locuitori prin anestezierea urbană a sociabilității.

Pînă relativ recent, discursul urban a devenit însă tot mai mult unul de emancipare, de la aceea antifeudală a meșteșugarilor și negustorilor urbani, aceea modern-burgeză a colectivităților, la aceea post-modernă a indivizilor. [Îmi permit să inserez aici o mică notă „locală”: spre deosebire de orașele occidentale și, parțial, cele din Transilvania, cele din Vechiul Regat nu par a fi fost construite nici împotriva naturii, nici împotriva ruralului și/sau a puterii feudalilor de țară; sînt deci în mai mică măsură, inițial cel puțin, forme de „emancipare”]. Nu este de mirare astfel că orașul devine și o teleonomie a evoluției. Școala de la Chicago, de pildă, descrie evoluția ca pe o trecere logică de la rural la urban iar Simmel afirmă moartea la fel de logică a cartierului, ca formă de „comunitate”, în beneficiul „societății” urbane. De asemenea, nu este de mirare că ripostele romantice creează, la rîndul lor, imaginea opusă a orașului ca decădere și artificialitate, alimentînd miturile pozitive ale bunului sălbatic, respectiv ale bunului țăran. În alt registru, tot orașul este cel care inspiră teoriile alienării, de la Marx și pînă în zilele noastre. Proiectele și viziunile recente în urbanism sînt astfel tot mai mult reacții de compensare a acestor „despărțiri” care amenință tot mai mult *calitatea* vieții urbane; tot mai mulți „pledează pentru forme de comunitate” (e.g. Alex Krieger) și pentru reabilitarea sociabilității/urbanității, în general.

Devine astfel evident, pe parcursul analizei autoarei, că nu există o formă a urbanității, respectiv doar *un* anumit tip al experienței urbane, ci că „urbanitatea”, în sensul său „fundamental”, este consubstanțială idealurilor de viață și prefacerilor istorice ale acestora. Formula autoarei, apelînd la expresia de *genres de vie* pusă în circulație încă din 1902 de către Vidal de la Blanche, mi se pare astfel de o minunată concizie: orașul este un *loc al modurilor de viață*. Ceea ce explică afirmația că „urbanitatea este un concept multifățetat” și face evidentă necesitatea de a ancora un discurs „fundamentat” despre urbanitate în ansamblul istoriei sociale și intelectuale, păstrînd totodată deschideri permanente față de etică și de tot ceea ce se cheamă *Weltanschauung*. Întrebarea despre rațiunea proiectării urbane trece deci prin întrebările despre sensul vieții. În termenii distincției lui Mary Douglas dintre *convenții* și *certitudini* (credințe), *convențiile* urbanistice, cuprinzînd normele și tehnicile edificării, trebuie să se întemeieze - și să se legitimeze - în ultimă instanță, într-o „convingere cognitivă” sau „credință” supra-ordonată în sensul existenței: dacă nu știm de ce trăim, nu putem ști nici de ce construim.

Lucrarea Danielei Calciu nu se oprește însă aici, ci pune la lucru viziunea rezultată din întreg acest demers de *filosofie a arhitecturii*. Mai întâi, definește proiectarea urbană ca domeniu cultural și nu tehnic și, în spiritul vremii, o leagă de exigențele democrației - acest adevărat *Weltanschauung*-ul zilelor noastre. Din această perspectivă, face apoi „o critică indirectă a prezentului urban românesc” și a practicilor urbanistice existente. În sfârșit, își prezintă propriile sale proiecte, care încearcă să aplice viziunea filosofică „abstractă” la probleme concrete și punctuale din viața cât se poate de reală a țării. Intervențiile sale merg și pe cealaltă cale, complementară, a mobilizării și educării urbane a locuitorilor, prin ceea ce numește ateliere civice. Avem astfel de a face deja cu un adevărat sistem de gândire-acțiune, în care nimic nu pare a fi lăsat la voia întâmplării.

Lucrări despre urbanitate și domenii conexe

- Abu-Lughod, J. 1966. „The City Is Dead Long Live the City: Some Thoughts on Urbanity”. *The American Behavioral Scientist* (pre-1986), septembrie 1966.
- Agacinsky, S. 1992. *Volume, Philosophies et politiques de l'architecture*. Paris: Galilée.
- Anscombe, G. E. M., 1958. „Modern Moral Philosophy”. In *Philosophy*, nr. 33.
- Appiah, K. A. 2006. *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York: W.W. Norton.
- Araoz, G. 2011. „Preserving Heritage Places under a New Paradigm”. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, vol.1, Emerald.
- Ascher, F. 2005. *Métapolis ou l'avenir des villes*. Paris: Odile Jacob.
- Aubenque, P. „Antiquité – Naissance de la philosophie”. In *Enciclopedia Universalis*. www.universalis.fr.
- Augé, M. 1994. *Pour une anthropologie des mondes contemporains*. Paris, Aubier.
- Bacon, E. 1968. „Urban Process”. In *Daedalus*, vol. 97, nr. 4, (toamna 1968), „The Conscience of the City”.
- Baltzell, E. D. 1964. *The Protestant Establishment: Aristocracy and Caste in America*. Yale University Press, 1987.
- Balzac, Guez de. 1644. „De la Conversations des Romains”. In *Œuvres diverses*, ediție îngrijită și comentată de Roger Zuber. Paris: Honoré Champion, 1995.
- Baron, H. 1938. *Cicero and the Roman Civic Spirit in the Middle Ages and the Early Renaissance*. Manchester: Manchester University Press.
- . 1966. *The Crisis of the Early Italian Renaissance*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bartning, O. (ed.) 1952. *Mensch und Raum: Darmstädter Gespräch*. Darmstadt: Neue Darmstädter Verlagsanstalt.
- Bailey, A. & Hentschell, R. 2010. *Masculinity and the Metropolis of Vice, 1550-1650*. Pelgrave Macmillan, seria „Early modern cultural studies, 1500-1700”.
- Benevolo, L. 1975. *Storia della città*. Roma & Bari: Laterza.
- Benjamin, W. 1927-1940. *Das Passagen-Werk*. trad. fr. Jean Lacoste. *Paris, capitale du XIXe siècle. Le livre des passages*. Paris: Cerf, 1989.
- . 1932. „Excavation and Memory” in *Walter Benjamin: Selected Writings*, Vol. 2, part 2 (1931-1934).
- . 1932. „Ibizan Sequence”, 1932, ed. by Marcus Paul Bullock, Michael William Jennings,

- Howard Eiland, and Gary Smith, Cambridge, MA: Belknap - Harvard University Press, 2005.
- Berghauser Pont, M. & Haupt, P. 2009. *Space, Density and Urban Form*. Technische Universiteit Delft: Teză de doctorat, prezentată în ședință publică pe 25 noiembrie 2009.
- Bernard, Y. & Ségaud, M. (eds.). 1991. *La ville inquiète, habitat et sentiment d'insécurité*. La Garenne-Colombe : Les Éditions de l'Espace Européen.
- Berndt, H. 1967. „Der Verlust von Urbanität im Städtebau”. *Das Argument* 4/67.
- Bertolini, L. & Salet, W. 2003. „Planning Concepts for Cities in Transition: Regionalization of Urbanity in the Amsterdam Structure Plan”. *Planning Theory & Practice*, Vol. 4, Nr. 2, iunie 2003.
- Bolz, N W. 1983. „Odds and ends. Vom Menschen zum Mythos”. In Bohrer, K.H. (ed.) *Mythos und Moderne. Begriff und Bild einer Rekonstruktion*. Frankfurt: Suhrkamp, 1983.
- Bonetti, M. 1977. *De l'urbanisme au développement de l'urbanité*. Paris : Centre Scientifique et Technique du Bâtiment, Laboratoire de sociologie urbaine générative.
- Bourdieu, P. 1972. *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de Trois études d'ethnologie kabyle*. Geneva: Droz.
- . 1996. *Physical Space, Social Space and Habitus*. Rapport 10:1996. Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Blau, J. 1957. „A Philosophic View of the City”. In *American Quarterly*, vol. 9, nr. 4 (iarna 1957). Johns Hopkins University Press.
- Brenner, N., Marcuse, P. & Mayer, M. 2012. *Cities for People, Not for Profit: Critical Urban Theory and the Right to the City*. New York: Routledge.
- Breton, A. 1928. *Nadja*. Paris: La Nouvelle Revue française.
- Brown, E. 2006. „The Stoic Invention of Cosmopolitan Politics”. In *Proceedings of the Conference “Cosmopolitan Politics: On The History and Future of a Controversial Ideal”*. Frankfurt am Main, decembrie 2006.
- Brown, G.W. & David Held (ed.). 2010. *The Cosmopolitanism Reader*. Cambridge: Polity Press.
- Brownell, B. 1950 *The Human Community. Its Philosophy and Practice for a Time of Crisis*. New York: Harper & Brothers.
- Bryson, A. 1998. *From Courtesy to Civility: Changing Codes of Conduct in Early Modern England*. Oxford: Oxford University Press.
- Burgel, G. & Roncayolo, M. 2001. In Roncayolo, M. *La ville aujourd'hui*. Paris : Seuil.
- Busek, E. 1987. *Apud* Tabor, J. „The State of the Art”. In *Vienna, Architecture. the State of the Art IV*. Vienna City Planning Bureau, 2003.
- Burtenshaw, D., Bateman, M., Ashworth, G. 1991. *The European City - a Western Perspective*. London: David Fulton.
- Buttlar, Adrian von. & C. Heuter (ed.). *denkmal!moderne. Architektur der 60er Jahre, Wiederentdeckung einer Epoche*. Berlin: Jovis, 2007.

- Byrne, S. 2004. „Martial's fiction: Domitius Marsus and Maecenas”. In *Classical Quarterly*.
- Calciu, D. 2006. *Ceci n'est pas une ville*, îndrumător Jacques Boulet, Ecole Nationale Supérieure d'Architecture de Paris La Villette.
- . 2010. „Proiectul urban, un scenariu de acțiune asupra orașului”. In Ana Maria Zahariade și Anca Oroveanu (ed.), *ACUM: spațiul public și reinserția socială a proiectului artistic și arhitectural*. București: Ed. Universitară. „Ion Mincu”, T3.
- . 2010. „Intervenția minimală, între instrument de lectură și edificare”. In Ana Maria Zahariade & Anca Oroveanu, *ACUM: spațiul public și reinserția socială a proiectului artistic și arhitectural*, București: Ed. Univ. Ion Mincu, 2010, T3.
- . 2010. „Place marché: doar o formă de comerț sau o activitate urbană?”. In Zahariade, AM. & Oroveanu, A. *ACUM: spațiul public și reinserția socială a proiectului artistic și arhitectural*. București: Ed. Univ. Ion Mincu, T3.
- . 2010. „Să facem Place, că marché avem!”. In Zahariade, AM & Oroveanu, A. *ACUM: Dosare Bucureștene*. București: Ed. Univ. Ion Mincu.
- . 2012. „Straturile Orașului. Memorie și patrimoniu”. In *Analele Arhitecturii*. București: Ed. Univ. Ion Mincu.
- Cambier, A. 2005. *Qu'est-ce qu'une ville?* Paris: Vrin.
- Cerda, I. 1867. *Teoria general de la urbanizacion*. Madrid: Imprenta Espanola, pp. 13-14.
- Chalas, Y. 2001. *Villes contemporaines*. Paris : Cercle d'art.
- Chambre de Commerce et d'Industrie. 2001. *Les Halles et Marchés – Notre Art de Vivre*, C.C.I. Montpellier.
- Chaslin, F. 2001. *Deux conversations avec Rem Koolhaas, et caetera*. Paris: Sens&Tonka.
- Choay, F. 2008. in Paquot, T. *Conversations sur la ville et l'urbain*. Infolio éditions.
- . 1994. „Penser la non-ville et la non-campagne de demain”. trad. ro. Kázmér Kovács. „A gândi non-orașul și non-satul de mâine”. *Urbanismul* 9/2011, *Cultura Urbană*.
- . 1990. „« Ville »: un archaïsme lexical”. In Choay, F., *Pour une anthropologie de l'espace*. Paris: Seuil, 2006, pp.148-153. trad. ro. Kázmér Kovács, *Pentru o antropologie a spațiului*, București: Revista Urbanismul, 2011.
- . 1988. „Ville nouvelle”. In *Pour une anthropologie de l'espace*. Paris: Seuil, 2006.
- . 1988. *L'allégorie du patrimoine*. Paris : Seuil.
- . 1989. „Six thèses en guise de contribution à une réflexion sur les échelles d'aménagement et le destin des villes”. In Berque, A. *La Maîtrise de la ville. Urbanité française, urbanité nippone*, Edition de l'Ecole des Hautes Etudes, 1994.
- . 1994. „Le règne de l'urbain et la mort de la ville”. In Berque, A. *La Maîtrise de la ville. Urbanité française, urbanité nippone*, Edition de l'Ecole des Hautes Etudes, 1994.
- . 1994. „Penser la non-ville et la non-campagne de demain”. In Berque, A. *La Maîtrise de la ville. Urbanité française, urbanité nippone*, Edition de l'Ecole des Hautes Etudes.
- Christiaan, K. 2004. „Neue Urbanität in alten Häfen”. *Topos*, nr. 44.
- Cohen, J-L. 1984. „The Italophiles at Work”. In Hays, M., *Architecture Theory since 1968*. Cambridge, MA, London, England: MIT Press, 1998.

- Collignon, R. In Mardaga, P. ed. 1995. „Vers un nouvel urbanisme, pour le renouveau des villes et des villages”. In *Les cahiers de l'urbanisme 13-14*. Liège: Région Wallonne : Aménagement du Territoire, Urbanisme, Logement, Patrimoine.
- Coyle, M. Garside, P. Kelsall, M. & Peck, J. 1990. *Encyclopedia of Literature and Criticism*. Londra: Routledge, 1991.
- Davis, M. 1990. *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*. Verso, 2006.
- Davis, M. 2006. *Planet of Slums*. Londra, New York: Verso.
- De Certeau. 1980. M., *L'Invention du quotidien*. Paris: Gallimard.
- Debies-Carl, J. & Huggins, C. 2009. „City Air Makes Free: A Multi-Level, Cross-national Analysis Of Self-efficacy”. *Social Psychology Quarterly*, Vol. 72, No. 4 (dec. 2009).
- Debord, G. 1957. *Rapport sur la construction des situations et sur les conditions de l'organisation et de l'action de la tendance situationniste internationale*. Paris.
- Denslagen, W. 2009. *Romantic Modernism: Nostalgia in the World of Conservation*. trad. en. Donald Gardner. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Derrida, J. 1993. *Khora*. Paris: Galilée
- Devillers, C. 1994. *Le projet urbain*. Paris: Pavillon de l'Arsenal.
- Dewey, J. 1922. *Human Nature and Conduct*. New York: H. Holt
- . 1927. *The Public and its Problems*. Penn State University Press, 2012.
- . 1934. *Art as Experience*. New York: Putnam.
- Dirksmeier, P. 2009. *Urbanität als Habitus. Zur Sozialgeographie städtischen Lebens auf dem Land*. Bielefeld: Transcript.
- Dominik, W. & Hall, J. (ed.). 2010. *A Companion to Roman Rhetoric*. Oxford/Malden/Carlton: Wiley-Blackwell.
- Durth, W. 1977. *Die Inszenierung des Alltagswelt*. Braunschweig and Wiesbaden: Vieweg.
- . 1986. *Deutsche Architekten : biographische Verflechtungen 1900-1970*. Braunschweig: Vieweg.
- Elden, S. 2013. *The Birth of Territory*. Chicago, IL: Chicago University Press.
- Elias, N. 1939. *The Civilizing Process: The history of manners and state formation and civilization*. Oxford, UK: Blackwell, 1994.
- Ellin, N. 1999. *Postmodern Urbanism*. New York: Princeton Architectural Press.
- Ellis, A. 1956. *The Penny Universities: A History of the Coffee-Houses*. London: Secker & Warburg.
- Faillibini, T. 2007. *Les espaces intermédiaires comme projet d'urbanité*. Lyon : Centre Ressources Prospectives du Grand Lyon.
- Fathy, H. 1973. *Architecture for the Poor*. Chicago, Londra: University of Chicago Press.
- Fitzgerald, W. 1995. *Catullan Provocations: Lyric Poetry and the Drama of Position*. Berkeley: University of California Press.
- Flierl, B. & Marcuse, P. 2008. „Socialist Cities, for People or for Power?” In Brenner, N., Marcuse, P. & Mayer, M. 2012. In *Cities for People, Not for Profit: Critical Urban Theory and the Right to the City*. New York: Routledge.

- Foucault, M. 1969. *L'Archéologie du savoir*. Paris: Gallimard.
- . 1971. Interview. Simon, J. „A Conversation with Michel Foucault”. *Partisan Review*, 38 (2)
- . 1975. *Surveiller et Punir*. Paris : Gallimard.
- . 1983. „Discourse and Truth: the Problematization of Parrhesia”. In Pearson, J. (ed.). 1985. *Six lectures given by Michel Foucault at the University of California at Berkeley*, octombrie – noiembrie 1983.
- . 1984. *L'usage des plaisirs*. Paris: Gallimard.
- . 1984. „Le souci de la vérité”. *Dits et écrits*, IV.
- Furet, C. 2000. „Refaire le lien”. *Techniques & Architectures*, dec.1999/ian.2000.
- Fustel de Coulanges, N.D. 1864. *La cité antique*. Paris: Hachette, 1900.
- Galbraith, J.K. 1971. „« Die Stadt ist eine teure Sache. » John Kenneth Galbraith über die Krise der Kommunen”. *Der Spiegel*, nr. 23, 31.05.1971.
- Gillingham, J. 2002. „From Civitas to Civility: Codes of Manners in Medieval and Early Modern England”. *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a VI-a, vol. 12 (2002).
- Girardet, R. 1986. *Mythes et mythologies politiques*. Paris: Seuil, 1990.
- Goffman, E. 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.
- Goonewardena, K. et al. (ed.). *Space, difference, everyday life: reading Henri Lefebvre*. New York: Routledge, 2008.
- Göran Sonesson, „Spaces of Urbanity: From the Village Square to the Boulevard”. In *Place and location III: The city – topias and reflection*, Sarapik, Virve, & Tüür, Kadri, (eds.).
- Grace, K. & White, T. 2003. *Cincinnati's Over-the-Rhine*. Charleston: Arcadia.
- Grafmeyer, Y. & Joseph, I. 1984. *L'école de Chicago. Naissance de l'écologie urbaine*. Paris: Aubier.
- Graz, L. 1981. 1987. *Apud Tabor, J. „The State of the Art”*. In *Vienna, Architecture. the State of the Art IV*. Vienna City Planning Bureau, 2003.
- Grendler, P.F. 2002. *The Universities of the Italian Renaissance*. The Johns Hopkins University Press.
- Grimal, P. 1960. *La civilisation romaine*. Paris: Flammarion, 1981.
- Grönlund, B. 2007. „Some Notions on Urbanity”. In *Proceedings, 6th International Space Syntax Symposium, İstanbul, 2007*.
- Habermas, J. 1962. *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. Trad. ro. Janina Ianoși, *Sfera publică și transformarea ei structurală: studiu asupra unei categorii a societății burheze*. București: Comunicare.ro, 2005.
- . 1981. „Modern and Postmodern Architecture”. In Leach, N., *Rethinking Architecture. A Reader in Cultural Theory*. London, New York: Routledge, 1997.
- Hahn, J. 2011. *Innovative visions towards the European Urban Agenda*. Parlamentul European, 9 feb 2011.– „urban as a new priority for EU”.

- Hauff, V. 1988. „Vorwort“. In Hauff, V. (ed.). *Stadt und Lebensstil. Thema: Stadtkultur*. Weinheim, Basel: Beltz.
- Hauser, S. 1996. „Urbane Wahrnehmungsformen: vom überleben alter Muster“. In Roller, D. (ed.) *Stadt und Mensch zwischen Chaos und Ordnung*. Frankfurt: Peter Lang Publishers, 1996.
- Hayden, D. 1997. *The Power of Place*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Häussermann, H. & W. Siebel. 1987. *Neue Urbanität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- . 1992. *Urbanität*. Magistrat der Stadt Wien, Magistratsabteilung 18 –Stadtstrukturplanung, Wien.
- . 1997. „Stadt und Urbanität“. *Merkur*, Nr. 577.
- Heer, F. 1976. „Urbanität, heute“. *Communications of the Institute for Social Policy in Vienna*, Vol. 1976, nr. 21.
- Hexter, R. & Selden, D., eds. *Innovations of Antiquity*. New York: Routledge.
- Hutchinson, G. O. 2013. *Greek to Latin: Frameworks and Contexts for Intertextuality*. Oxford: Oxford University Press.
- Illich, I. 1973. *Tools for Conviviality*. New York, San Francisco, Londra: Harper & Row.
- Jacobs, J. 1958. „Downtown is for People“. *Fortune Magazine*.
- James, M.E. 1986. *Society, Politics and Culture: Studies in Early Modern England*. Cambridge University Press.
- Jehasse, J. 1977. *Guez de Balzac et le génie romain: 1597-1654*, Publications de l'Université de Saint-Etienne.
- Joseph, I. ed. 1984. *Le passant considérable: essai sur la dispersion de l'espace public*. Paris: Librairie des méridiens.
- Kahn, A. ed. 2002. *Urban Design: Practices, Pedagogies, Premises*. Actele conferinței cu același nume, New York City, 5-6 aprilie 2002.
- Keynes, J.M. 1971-1989. *The Collected Writings*. D. Moggridge (ed.), Londra: Macmillan.
- Klemek, C. 2011. *The Transatlantic Collapse of Urban Renewal: Postwar Urbanism from New York to Berlin*. Chicago, Londra: University of Chicago Press.
- Knight, L.W. 2005. *Citizen: Jane Addams and the Struggle for Democracy*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Koch, R. & Latham, A. 2014. „Representing and Imagining the City“. In McCann, E. & Patterson, R. ed. *Cities and Social Change*, Londra: SAGE.
- Korosec-Serfaty, P. 1988. „La sociabilité publique et ses territoires – Places et espaces publics urbains“. *Architecture & Comportement*, vol. 4, nr. 2.
- Krämer, S. 2007. „« Urbanität durch Dichte » : Die neue Maxime im deutschen Städte- und Siedlungsbau der 1960er Jahre“. In Buttler, Adrian von. & C. Heuter (ed.). *denkmal!moderne. Architektur der 60er Jahre, Wiederentdeckung einer Epoche*. Berlin: Jovis, 2007.
- Krieger, A. 2003. „Were and how Does Urban Design Happen?“. In *Urban Design*, ed. Alex Krieger & William Saunders. University of Minnesota Press.

- . 2004. *Territories of Urban Design*. Harvard Graduate School of Design.
- Krier, L. 1980. „The Reconstruction of the European City”. *Architectural Design*, vol. 54, noiembrie-decembrie 1984
- . 1984. „Urban Components”. *Architectural Design*, vol. 54, nr. 7/8.
- Krier, R. & Christoph Kohl. 1997. *Potsdam Kirchsteigfeld. Eine Stadt entsteht*. Berlin.
- Koselleck, R. 1989. „Social History and Conceptual History”. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, vol. 2, nr. 3 (primăvara 1989)
- Lassus, B. 1994. „L'obligation de l'intervention. Du paysage aux ambiances successives”. In Berque, A. (ed.). *Cinq propositions pour une théorie du paysage*. Seyssel: Champ Vallon.
- Latham, A. 2003. „Urbanity, Lifestyle and Making Sense of the New Urban Cultural Economy: Notes from Auckland, New Zealand”. *Urban Studies*, Vol. 40, No. 9, 1699–1724, August 2003.
- Layman, R. & Bondi, V. 1995. *American Decades 1940-1949*. Gale Research International.
- Lawrence, H. „Origins of the Tree-Lined Boulevard. 1988. In *Geographical Review*, vol. 78, nr. 4, octombrie 1988.
- Leach, R. 1960. „The Federal Urban Renewal Program: A Ten-Year Critique”. *Law and Contemporary Problems*, nr. 25.
- Lefebvre, H. 1968. *Le Droit à la ville*. Paris: Anthropos.
- . 1970. *La révolution urbaine*. Paris : Gallimard
- . 1970. *Du rural à l'urbain*. Paris: Anthropos.
- Lengkeek, A. 2007. *Stedelijkheid als rendement: privaat initiatief voor publieke ruimte*. Haarlem: Trancity.
- Lewin, K. 1972. *Psychologie dynamique*, Paris: PUF.
- Linde, H. 1970. „Urbanität”. In *Handwörterbuch der Raumforschung und Raumordnung*. Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Hannover: Janecke Verlag.
- Lovinescu, E. 1992. *Istoria civilizației române moderne – I. Forțele revoluționare, (1924-1926)*. București: Minerva.
- Maghnous-Driss Z., „Le projet urbain : du dessein au dessin”. In *Penser la ville - approches comparatives*. Algeria: Khenchela, 2008.
- Marcus, G. 2002. „The Long Walk of the Situationist International”. In McDonoug, T. (ed.). *Guy Debord and the Situationist International: Texts and Documents*. Cambridge, MA: MIT University Press.
- Martin-Fugier, A. 2002. „Le salon ^{xviii} siècle selon Sainte-Beuve”. *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 28-29/ 2002.
- Mau, B. 2010. „Urbanity, Revised”. In MIT Press: *World Policy Journal*, vol. 27, nr. 4, iarna 2010/2011.
- Mason, A.G. 1891. *The Women of the French Salons*. New York: The Century Co.
- McDonald, W.A. 1943. „Political Meeting Places of the Greeks”. *The Johns Hopkins Studies in Archaeology*, nr. 34. Baltimore: The Johns Hopkins Press.

- Mendras, H. 2002. *La France que je vois*. Paris: Autrement.
- Mercer, L. 2013. *Urbanism and Urbanity. The Spanish Bourgeois Novel and Contemporary Customs (1845-1925)*. Lanham, Maryland: Bucknell University Press.
- Merhoum, L., „Restructuration du quartier Si-Bachir. Entre dessin de ville et dessein de vie”. In Atkinson, A., Chabou, M., Karsch, D. (ed.) *Stratégies pour un développement durable local*. Berlin: Universitätsverlag der TU Berlin
- Merlin, P. & Choay, F. 2000. *Dictionnaire de l'urbanisme et de l'aménagement*. Paris: PUF.
- Métral, J. (ed.). 2000. *Cultures en ville ou de l'art du citoyen*. La Tour d'Aigues: l'Aube.
- Meyer-Heine, G. 1956. „Nos villes sont-elles condamnées?”. *Urbanisme*, nr. 25, 1956.
- . 1968. *Au-delà de l'urbanisme*. Paris : Centre de recherche d'urbanisme.
- Michaud, A. 1998. „Tarbell to carry Charterite torch. Showman more than businessman”. *The Cincinnati Enquirer*, 2 iulie 1998.
- Miller, Z. & Tucker, B. 1998. *Changing Plans for America's Inner Cities*. Cincinnati's Over-the-Rhine and Twentieth-Century Urbanism. Columbus, OH. Ohio State University Press.
- Mitscherlich, A. 1965. *Die Unwirtlichkeit unserer Städte: Anstiftung zum Unfrieden*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Moltke, W. von & Bacon, E. 1957. „In Pursuit of Urbanity”. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 314, „Metropolis in Ferment” (noiembrie 1957). Sage Publications Inc.
- Mongin, O. 1995. *Vers une troisième ville*. Paris : Hachette.
- . 2005. *La condition urbaine*. Paris.
- Moser G. ed. 2003. *Espaces de vie: aspects de la relation homme-environnement*. Paris: A. Colin.
- Mumford, E. 2000. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge, MA, Londra: MIT Press.
- Münkler, H. 1989. „Das Reich als politische Vision”. In Kemper, P. (ed.): *Macht des Mythos – Ohnmacht der Vernunft?* Frankfurt a. M.: Fischer.
- Nancy, J-L. 1999. „La ville au loin”. In *La ville entière*. Paris: Mille et une nuits.
- Neuffer, M. 1976. „Urbanität als Ziel der Stadtpolitik”. *Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege*, 2/1976.
- Nietzsche, F. 1887. *Zur Genealogie der Moral*. Traducere din germană de L. Micescu. Traducerea textelor din latină și greacă T. Costa. *Genealogia moralei*. București, Humanitas, 2006.
- Obeng-Odoom, F. 2011. „Urbanity, Urbanism, and Urbanisation in Africa”. *African Review of Economics and Finance*, Vol. 3, No.1, decembrie 2011
- Oldenburg, R. 1989. *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Community Centers, Beauty Parlors, General Stores, Bars, Hangouts, and How They Get You Through the Day*. New York: Paragon House.
- . 2000. *Celebrating the Third Place: Inspiring Stories about the “Great Good Places” at the Heart of Our Communities*. New York: Marlowe & Company.

- Otremba, E. 1969. „Die Bevölkerung der Erde auf dem Wege in die Urbanität”. *Verhandlungen des Deutschen Geographentages*, nr. 36.
- Palmer, J. 2000. „Skeptical Investigation”. *Ancient Philosophy*, nr. 20.
- Paquot, T. 2006. *Terre urbaine*. Paris: La Découverte.
- . 2008. „Paris n'est plus un mythe littéraire. Ou comment renouer avec un imaginaire parisien?”. dosar „Les chantiers du Grand Paris”, *Esprit*, octombrie 2008.
- Park, R. 1916. „The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment”. In Sennett, R. (ed.) *Classic Essays on the Culture of Cities*. New Jersey: Prentice-Hall. Inc. 1969.
- . 1928. „Human Migration and the Marginal Man”. *The American Journal of Sociology*, vol. 33, nr. 6 (mai 1928). University of Chicago Press.
- Pehnt, W. 1970. *German Architecture 1960-1970*. New York și Washington: Praeger Publishers.
- Phillip Misselwitz, Phillip Ostwalt & Klaus Overmeyer. 2007. „Urban Development without Urban Planning – A Planner's Nightmare or the Promissed Land?”. In *Urban Pioneers. Temporary Use and Urban Development in Berlin*. Berlin: Jovis Verlag
- Portzamparc, C.. 2005. „Il n'y a pas la mauvaise ville ancienne opposée à la bonne ville moderne”, prefață la Mongin, O. 1995. *Vers une troisième ville*. Paris: Hachette.
- Prigge, W. 1991. „Reading The Urban Revolution: space and representation”. In *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*. New York: Routledge, 2008.
- Preel, B. 1996. „L'après-ville”. In Paquot, T. (ed.). *Le monde des villes. Panorama urbain de la planète*. Paris: Complexe.
- Radovic, D. 2003. „The urbanities. Osaka and the concept of urbanity in culturally diverse contexts”. In *International Planning History Conference 11- „Planning Models and the Culture of Cities”*, Barcelona, 14-17 iulie 2004.
- . (ed.) 2009. *Eco-Urbanity: Towards Well-Mannered Built Environments*. NY: Routledge.
- Mau, B. 2010.
- Ramage, E. 1959. „The de Urbanitate of Domitius Marsus”. *Classical Philology*, vol. 54, Nr. 4, octombrie 1959.
- . 1961. „Cicero on Extra-Roman Speech”. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 92. The Johns Hopkins University Press.
- . 1963. „Urbanitas: Cicero and Quintilian, a Contrast in Attitudes”. *The American Journal of Philology*, Vol. 84, Nr. 4 (oct., 1963).
- . 1973. *Urbanitas: Ancient Sophistication and Refinement*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Reinborn, D. 1996. *Städtebau im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Reulecke, J. 1992. *Geschichte der Urbanisierung in Deutschland*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Richards, J. 2003. *Rhetoric and Courtliness in Early Modern Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roller, D. (ed.). 1996. *Stadt und Mensch zwischen Chaos und Ordnung*. Frankfurt: Peter Lang.

- Roncayolo, M. 1997. *La ville et ses territoires*. Paris: Gallimard.
- . 2002. *Lectures de villes. Formes et temps*. Marseille : Parenthèses.
- Rowe, C. & Koetter, F. 1978. *Collage City*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Russo, M. 2008. *Le projet urbain entre vision globale et transformation locale : le cas de Salerne cinq ans après*. Teză de doctorat, Univ. Genève.
- Sainte-Beuve, Ch.A. 1866. *Nouveaux lundis*, VI. Paris: Michel Lévy frères.
- Salin, E. 1960 „Urbanität”. In *Erneuerung unserer Städte*, ed. Deutsche Städtetag. Stuttgart și Köln: W. Kohlhammer.
- . 1970. „Von der Urbanität zur ‘Urbanistik’”. In *Kyklos*, vol. 23.
- Salingaros, N. 2001. „The Future of Cities: the Absurdity of Modernism”. *Urban Land* nr. 61, ian. 2001.
- Scaglione, A. 1991. *Knights at Court: Courtliness, Chivalry, and Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*. Berkeley: University of California Press.
- Schneider, H. 1990. „Urbanität als Planungsfaktor”. *Schweizer Ingenieur und Architekt*, Nr. 1-2.
- Schofield, M. 1991. *The Stoic Idea of the City*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scott Brown, D. 1962. „Form, Design, and the City. Philadelphia City Planning Commission”. *Journal of the American Institute of Planners*, vol. 28, nr. 4. Routledge Reviews.
- Ségaud, M. (ed). 1992. *Le propre de la ville : pratiques et symboles*. La Garenne-Colombe: Les Editions de l'Espace Europeen.
- Selden, Daniel. 1992. „Ceveat Lector. Catullus and the Rhetoric of Performance.” In R. Hexter & D. Selden, eds. *Innovations of Antiquity*. New York: Routledge.
- Sennett, R. 1970. *The Uses of Disorder*. New York: Knopf.
- . 1977. *The fall of Public Man*. New York: Knopf. (trad. fr. Berman, A. și Folkman, R. *Les tyrannies de l'intimité*. Paris: Seuil, 1979.)
- . 1989. „The Civitas of Seeing”. *Places*, vol. 5, nr. 4.
- . 1991. *The Conscience of the Eye*. New York: Knopf.
- . 1994. Prelegere la școală de Arhitectură din Copenhaga. *apud* Grönlund, B. 1997. *The Civitas of Seeing and the Design of Cities – on the urbanism of Richard Sennett*, introducere la seminarul despre Richard Sennett, „Transformations of the concept of urbanity”, Departamentul de Urbanism, școală de Arhitectură din Copenhaga.
- . 1998. *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: W.W. Norton.
- . 2003. *Respect in a World of Inequality*. New York: W.W. Norton.
- . 2007. „Urban Inequality”. La conferința *The Urban Age India*, Mumbai, 2-3 noiembrie 2007.
- . 2008. *The Craftsman*. New Haven: Yale University Press.
- . 2011. *The Foreigner*. Notting Hill Editions.
- . 2012. *Together: The Rituals, Pleasures, and Politics of Cooperation*. New Haven: Yale University Press.
- Sert, J.L. 1942. *Can Our Cities Survive?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Shaftoe, H. 2008. *Convivial Urban Spaces: Creating Effective Public Places*. Londra: Earthscan.

- Siebel, W. 1992. „Die Festivalisierung der Politik”. In *Die Zeit*, 30.10.1992, nr. 45.
- . 1994. „Was macht eine Stadt urban?”. In Busch, F.W. and H. Havekost (ed.), *Oldenburger Universitätsreden - Ansprachen, Aufsätze, Vorträge* (61), Oldenburg.
- . 1999. „Ist Urbanität eine Utopie?”. *Geographische Zeitschrift*, 2/1999. pp. 116-124.
- Sieverts, T. 1997. *Zwischenstadt, zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land*. Wiesbaden: Vieweg +Teubner Verlag.
- Sihvola, J. (ed.). 2000. *Ancient Scepticism and the Sceptical Tradition*. Acta Philosophica Fennica, Vol. 66. Helsinki: Academic Bookstore.
- Simion, E. 2010. „Cantemir, moralistul – partea I”. *Caiete critice*, nr. 10 (276) /2010.
- Simmel, G. 1903. *Metropolis and Mental Life*. In Gary Bridge & Sophie Watson (ed.). *The Blackwell City Reader*. Oxford & Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2002.
- . 1922. „The Web of Group-Affiliations” trad. Reinhard Bendix. In *Conflict and The web of group-affiliations*. New York, NY: Free Press, 1955.
- Simon, J-P. 2002. *Mutations urbaines en cours: quel avenir pour l'urbanité?*, cafés-géographiques Aix-en-Provence, 20 novembre 2002.
- Sonesson, G. 2011. „Spaces of Urbanity: From the Village Square to the Boulevard”. In *Place and location III: The city – topias and reflection*, Sarapik, V. & Tüür, K. (eds.).
- Staufenbiel, F. 1991. „Wohnen ohne Urbanität : zu Stärken und Grenzen der Stadtsoziologie”. In Marcuse, P. & Staufenbiel, F. 1991. *Wohnen un Stadtpolitik im Umbruch: Perspektiven der Stadterneuerung nach 40 Jahren DDR*. Berlin: Akademie Verlag.
- Sternberg, E. 2000. „An Integrative Theory of Urban Design”. In Carmona, M. & Tiesdell, S. *Urban Design Reader*. Oxford: Architectural Press, Elsevier, 2007.
- Stoian, I. & Calciu, D. (ed.). 2012. *Orașul posibil. Int(er)venții în spațiul urban post-comunist*. Cluj: Tact.
- Swoboda, H. 1992. *Apud* Tabor, J. „The State of the Art”. In *Vienna, Architecture. the State of the Art IV*. Vienna City Planning Bureau, 2003.
- Tabor, J. „The State of the Art”. In *Vienna, Architecture. the State of the Art IV*. Vienna City Planning Bureau, 2003.
- Thomas Patterson. 1990. *The American Democracy*. New York: McGraw-Hill, Inc., 1994.
- Thompson, A. & Wycherley, R.E. 1972. „The Agora of Athens: The History, Shape, and Uses of an Ancient City Center”. *The Athenian Agora*, vol. 14. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Tiévant, S., Vidal-Naquet, P., cu participarea lui Mathieu Bonnard. 2006. *Le « quartier Jacquard3 à Saint-Etienne : diagnostic social »*. Lyon: Centre d'Etude et de Recherche sur les Pratiques de l'Espace.
- Tikanoja, T. 2013. *Transgressing Boundaries: Worldly Conversation, Politeness and Sociability in Ancien Régime France, 1660–1789*. Helsinki: Unigrafia Oy.
- Urhahn, G.B. & Bobic, M. 1996. *Strategie voor stedelijkheid*. Bussum: Uitgeverij.
- Vernant, J-P. 1965. „Espace et organisation politique en Grèce ancienne”. In *Mythe et pensée chez les Grecs*. Paris: Minuit.

- Virilio, P. 1984. „La ville surexposée”. In Hays, M., *Architecture Theory since 1968*.
- Vogt, K. 2013. „The Hellenistic Academy”. In *Routledge Companion to Ancient Philosophy*, Frisbee Sheffield and James Warren (ed.). New York & London: Routledge.
- . 2014. „From Investigation to Doubt: The Beginnings of Modern Skepticism”. In *Roman Reflections: Essays on Latin Philosophy*, G. Williams and K. Volk (ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Weber, M. 1921. *Die Stadt*. trad. ro. *Orașul*. București: All, 2013.
- Wefing, H. 1998. „Die neue Sehnsucht nach der Alten Stadt, oder Was ist Urbanität?”. *Neue Rundschau*, nr. 109.
- Wirth, L. 1938. „Urbanism as a Way of Life”. *The American Journal of Sociology*, vol. 44, nr. 1 (iul. 1938). University of Chicago Press.
- Wisse, J. 2001. „Greeks, Romans, and the Rise of Atticism”. In Nagy, G. (ed.). *Greek Literature*, vol. 8: *Greek Literature in the Roman Period and in Late Antiquity*. London: Routledge.
- White, M. & White, L. 1962. *The Intellectual versus the City: From Thomas Jefferson to Frank Lloyd Wright*. Cambridge, MA: Harvard University Press și MIT Press.
- Wüst, T. 2004. *Urbanität. Ein Mythos und sein Potential*. Wiesbaden. VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Young, D. & Cain, C. 1995. *Over-the-Rhine: a Description and History*. Historic District Conservation Guidelines, Cincinnati Planning Department.
- Zepf, M. ed. 1999. *Concevoir l'espace public, les paradoxes de l'urbanité : analyse sociospatiale de quatre places lausannoises*. Lausanne: EPFL.
- Zijderveld, A. 1992. *apud*. Berghauser Pont, M. & Haupt, P. 2009.
- . 1998. *A Theory of Urbanity: the economic and civic culture of cities*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.
- Zuber, R. 1968. *Les « Belles Infidèles » et la formation du goût classique. Perrot d'Ablancourt et Guez de Balzac*. Paris: Armand Colin.

Texte antice

- Aristotel. *Politica*. IV.1295a. Trad. ro. Raluca Grigoriu. București: Paideia, 2001.
- , *Retorica*. III.2: 1-4. Ediție bilingvă, trad. ro., studiu introductiv și index de M.C. Andrieș, note și comentarii de Ș.-S. Maftei, București, Editura Iri, Colecția Cogito, 2004.
- Cicero, Marcus Tullius. *Pro S. Roscio Amerino*, 120. Trad. G. Guțu, "În apărarea lui Roscius din Ameria", XLI. In G. Guțu (ed.). *MT Cicero, Opere Alese*. Vol I. București: Univers, 1973. [Cic. S. Rosc.]
- , *De Officiis*. Trad. en. W. Miller. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1913. [Cic. Off.]
- , *De Re Publica*. Trad. en. J. Zetzel. *On the Commonwealth*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.;
- , *De Finibus bonorum et malorum*. Trad. en. H. Rackham. Londra: William Heinemann, 1914.
- , *ad Familiares*. 7.31. trad. ro. Alina Cincan, după trad. en. *Cicero, Epistulae ad Familiares*, <http://perseus.uchicago.edu/latin.html> [Cic. Fam.]
- , *Ad Quintum*. 1.1.27. <http://www.thelatinlibrary.com/> pentru textul în latină; <http://perseus.uchicago.edu/latin.html> pentru traducerea în engleză.
- , *Post Reditum in Senatu*. 18. Trad. en. Yonge, C.D. *The Orations of Marcus Tullius Cicero*. Londra: George Bell & Sons, 1891. <http://www.perseus.tufts.edu/> [Cic. Red. Sen.]
- , *De Domo Sua*. 99-101. Trad. en. Yonge, C.D. *The Orations of Marcus Tullius Cicero*. Londra: George Bell & Sons, 1891. [Cic. Dom.]
- , *De Oratore*. 1.17. Trad. en. J.S. Watson, ed. C. Chinn. <http://pages.pomona.edu/> [Cic. de Or.]
- , *Brutus*. Trad. En. E. Jones 1776.
- Plinius cel Bătrân, *Naturalis Historia*, 7. 117. Trad. ro. Alina Cincan, după trad. en. Philemon Holland, 1634. *The History of the World*. Londra: A. Islip.
- Platon, *Timaios*. Trad. ro. Cătălin Partenie, in Platon, *Opere*, vol. VII. București: Editura științifică, 1993.
- , *Gorgias*. 464b. Paris: Flammarion, 1993.
- Quintilian. *Institutio oratoria*. Trad. en. D. Russell. *The Orator's Education*. Cambridge, MA & Londra: Harvard University Press, 2001.
- Thucydides. *Războiul peloponesiac*. Studiu introductiv, trad. ro., note și indice N. I. Barbu. București: Editura Științifică, 1966.
- , *The History of the Peloponnesian War*. I.2,6. Trad. en. Richard Crawley. Londra: Dent, 1910.

Texte ale modernității timpurii

- Daniel of Beccles. cca. 1206. *Urbanus Magnus. The book of the Civilized Man*. Anne Frith, Dorothy Smith, Anne Bauers & Susan Treggiari. Suffolk, 2007.
- Castiglione, B. 1528 (1508). *Il Cortegiano*. Veneția.
- Della Casa. 1558. *Il Galateo, overo de' costumi*. Veneția.
- Guazzo, S. 1574. *La civil conversazione*. Brescia.
- Scudéry, M. de. 1684. „De la politesse”. In *Conversations nouvelles sur diverse sujets*.
- M. le baron de Bielfeld. 1774. „Institutions politiques”. Liege. In *Condorcet. Bibliotheaue de l'homme public, ou Analyse raisonnee des principaux ouvrages françois et étrangers*, vol. 7. Paris : Buisson, 1971.

Dicționare

- Gaffiot, F. 1934. *Dictionnaire latin français*. Paris: Hachette.
- Liddell & Scott. 1889. *An Intermediate Greek-English Lexicon*. Oxford. Clarendon Press.
- Academia Română. 2009. *Dicționarul explicativ al limbii române, ediția a II-a revizuită și adăugită*. București: Univers Enciclopedic Gold
- Dictionnaire Godefroy de la langue française et de sous ses dialects du IXème au XVème siècle, <http://micmap.org/dicfro/chercher/dictionnaire-godefroy/>.
- Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales, <http://www.cnrtl.fr/etymologie/urbanit%C3%A9>.

Cursuri, conferințe, congrese, seminarii, expoziții

- Unuinea Internațională a Arhitecților. 2014. *Architecture Otherwhere*. Durban, 3-7 august 2014.
- Calciu, D. 2014. „Sociability Seeps: Coffee on the Lower Danube (Moldavia and Walachia) in the 17th and early 18th centuries”, acceptat în cadrul seminarului internațional de cercetare *From Riverbed to Seashore. Art on the Move in Eastern Europe and the Mediterranean in the Early Modern Period*, finanțat de Getty Foundation în cadrul inițiativei Connecting Art Histories și coordonat de prof. Alina Payne, Harvard University, 2014-2015.
- Masbougi, A. „Le projet urbain entre dessein et dessin”, curs la Universitatea Paris Marne-la-Vallée, 2013-2014.
- Ghiu, B. 2011. „Urbanul ca teren de recompunere a politicii”. Punctaj de discuție al intervenției pentru masa rotundă „Concepte ale politicului și politicilor urbane” din cadrul seminarului interdisciplinar „Identitatea orașului românesc contemporan”

(proiect Idei/CNCSIS), Cluj, Bastionul Croitorilor, 17 iunie 2011.

Congresul Autorităților Locale și Regionale ale Consiliului Europei. 2008. *Carta Urbană Europeană II – Manifest pentru o nouă urbanitate*.

Congresul Autorităților Locale și Regionale ale Consiliului Europei. 1992. *Carta Urbană Europeană. „Renașterea Urbană Europeană”*.

Biennale de Paris, Centre de la Creation Industrielle. 1980. *A la recherche de l'urbanité: savoir faire la ville, savoir vivre la ville*. Paris: Academy Editions.

United States Conference of Mayors. Special Committee on Historic Preservation. 1966. *With Heritage So Rich: A Report*. Random House.

Sert, J.L. 1959. *Third Urban Design Conference Program*. Cambridge, MA.: Harvard University Graduate School of Design, 25 Apr. 1959. Special Collections, Rare HT107-U712X 1959

CIAM 1952, *Note sur le projet de Charte de L'Habitat*.

Legislație

Congresul SUA. 1949 *Housing and Slum Clearance Act*.

---. 1956. *Federal-Aid Highway Act*.

---. 1976. *U.S. Historic Preservation Act*.

---. 1976. *U.S. Reform Tax Act*.

---. *Growing Problem of Federal Housing Aid*. Congressional Digest, martie 1959, Vol. 38, nr. 3.

Grand Lyon, Conseil de Développement. 2003. *Charte de la participation*.

Grand Lyon, 2003. *Lyon 2020, Vision métropolitaine : „Une métropole compétitive et responsable, creuset d'une nouvelle urbanité”*.

Ordinul nr. 2701 din 30 decembrie 2010 pentru aprobarea Metodologiei de informare și consultare a publicului cu privire la elaborarea sau revizuirea planurilor de amenajare a teritoriului și de urbanism.

Carta de la Leipzig, 2007.

Declarația de la Toledo, 2010.

Consiliul Arhitecților din Europa. 2014. *Rolul profesiei de arhitect în furnizarea unei proiectări responsabile*.

Filmografie

Bacon, E. 1961. *Form, Design, and the City*. Philadelphia City Planning Commission.

---. 1963. *Form Design And The City*. American Institute of Architects.

---. 1984. *Understanding Cities: John Nash and London*. Urban Productions.

---. 1984. *Understanding Cities: Paris*. Urban Productions.

---. 1984. *Understanding Cities: Rome - Impact of an Idea*. Urban Productions.

- . 1984. *Understanding Cities: The American Urban Experience*. Urban Productions.
- . 1984. *Understanding Cities: The City of the Future*. Urban Productions.
- Coroana Britanică. 1944. *The Proud City - A Plan for London: Abercrombie /Forshaw plan for London's post-war reconstruction*.
- Ross, G. 1998. *Pleasantville*. SUA: New Line Cinema Productions, Inc.

Webografie

- <http://dancingclassroomsneo.org/>
- <http://www.urbanitydance.org>
- <http://www.ville.gouv.fr/?le-conseil-national-des-villes,109>
- <http://www.hafencity.com>
- <http://www.urbandesign.org>
- <http://www.mattonoffice.org/>
- <http://humanities.ku.dk/>
- <http://www.thelatinlibrary.com/>
- <http://perseus.uchicago.edu/>
- <http://www.perseus.tufts.edu/>
- <http://pages.pomona.edu/>
- <http://www.ville.gouv.fr/?le-conseil-national-des-villes,109>
- <http://www.avoe.org>.
- <http://www.euopan-europe.eu>
- <http://www.atu.org.ro/>
- <http://plusminus.org.ro/>
- <http://www.heinrich-pestalozzi.de/>

